

EÖTVÖS KÁROLY

# NAGYOKRÓL ÉS KICSINYEKRŐL

BUDAPEST MDCCCXVI  
VIII., ÜLLŐI-ÚT 18. SZÁM.



RÉVAI TESTVÉREK  
IRODALMI INTÉZET R.-T.

Révai és Salamon könyvnyomdája Budapest. VIII. ker. Üllői-út 18. szám.

## A MI KIRÁLYNÉNKRÓL.

*(Erzsébet magyar királyné s és osztrák császárné életét 1898. évi szeptemberben orgyilkos keze oltotta ki. Kis József a költő megkért: írjak hetilapja számára emléksort.*

*Erre felelet ez a kis czikk.)*

Kedves barátom!

Megkértél: írjak valamit Erzsébet királynéről. Magyar politikusnak nehéz e főséges alakról írni. Egész könyvet könnyű lenne, pár cikkecskét igen nehéz.

A korona csodálatos ékszer. Nemcsak ragyog, de melegít is. Nemcsak uralkodik, de vonz is. Hatása egészen hasonló eszményi szépségű szűz hajadon tekintetének hatásához. De hát a korona mily hatalom akkor: a mikor eszményi szépségű nő homlokán ragyog? A ki e mellett még hű feleség és jó anya is?

Renan azt mondja, hogy pár fiatal nő hite és rajongó szerelme alkotta meg a keresztyénséget. Nem tudom. A világtörténet csak férfiakat fogad el a vallások alapítói gyanánt. De a ki a világtörténetet ismeri, az tudja abból, a nagy és nemeslelkű férfi tudja saját életéből is, hogy a női alak fensége meg nem határozható és el nem hihető hatalmat tud gyakorolni egyesekre, nemzetekre, korszakokra.

Százötven év előtt borzasztó indulatok dúlták annak szívét, a ki jó magyar volt.

Idegenek lettek úrrá a nemzetben. Elfajzásnak indult a nemesség legmagasb rétege. Katona, pap, udvari ember, méltóságok kegyeltje, szolga, alázatos kéregető, hitehagyott vagy fajtagadó lett, a ki könnyen vagy kényelmesen akart élni, de koldussá vagy bujdosóvá kellett lenni annak, a ki megtörni nem tudott s németté, a ki élni s nemzetségében még virágozni akart.

Pedig élt még, noha aggon, az a nemzedék, mely a szabadság kurucz lobogóinak árnyékában Brassótól Pozsonyig verte a király seregeit. Élt és keserű honfi indulat forrt és habzott szívében. És élt a bujdosók serege a Márvány-tenger partján, a ki csak azt várta, hogy a riadó szó hangját Duna-Tisza partjától vigye hozzá a szél; fegyverre igaz magyar!

S jött a riadó szó. Európa támadta meg azt a fejedelmi hatalmat, mely kétszáz év óta irtotta már a magyart.

De egy királynő, a ki szép és fiatal volt, egy szép és fiatal hölgy, a ki királynő volt, egyetlen szavával útját állta e riadó szónak, a vén kurucz nem húzta ki kardját s a bujdosó nem hozta haza lobogóját. S a ki tette: kardját, lobogóját a királyi trón védelmére emelte magasba.

Pedig Mária verézia nem volt magyar asszony. Nem beszélt a mi nyelvünkön. Közvetlen közletről nem hallható a magyar szív dobogását.

Erzsébet királyné magyar asszonynya lett. Pedig se

azzá nem született, se azzá nem nevelték. Fölséges lelke önjószántából tette őt magyar menyecskévé.

Ki az a korona közelében, a ki ő hozzá hasonló? Ki volt elődje ezer év alatt, a ki nagyobb lett volna nála? A ki jobban szerette volna a magyart? A ki nyelvét, költészetét, irodalmát, szívét-lelkét úgy szerette volna a magyarnak? Hol az az osztrák? Hol az a Habsburg?

Nincs sehol és senki.

valán Albert királynak felesége, vagy talán Nagy Lajos királynak leánya volt az utolsó magyar királyné, a ki nemzetünk nyelvét ismerte és édes szerelemmel szerette.

Közel félezer év telt el, a mióta a magyar nemzetnek nem volt igazi magyar királynéja.

Erzsébet az volt.

Búsulj szomorú halálán s áldd örökké dicső emlékezetét, oh magyar népem. Zrinyi Ilona bujdosó dala jusson eszedbe, mikor halálára gondolsz!

vi pedig nemzetünk költői és történetírói: Írjátok meg életét s életének részleteit nagy könyvekben és kis lapokon a tudósok és a tanulók, az államférfiak és az elemi iskolák számára egyaránt.

És te kedves barátom, köss még egyszer géniuszdal szent szövetséget s vedd lantodra Erzsébet királyné emlékezetét. Ne azért, mert királyné volt, hanem azért, mert magyar nő volt.

## KIVOLT IRÁNYI DÁNIEL?

*(Irányi Dániel, eredeti nevén Halbschuh. Született 1822-ben, meghalt 1892 november 2-án. 1848 előtt publiciszta, 1849 után menekült és bujdosó. A külföldön francia és olasz író. Újabb alkotmányos életünkben a függetlenségi irány erős harczosa. Mocsáry Lajos után a függetlenségi párt elnöke haláláig. Az elnökségben 1892. éti november óta én váltottam föl.)*

Pártomnak elnöke és vezére volt. Bizalmas és jó barátom az alkotmányos függetlenségi harczok mezején — másfél évtizeden keresztül. Szerettem és becsültem őt még akkor is, a mikor egy s más kisebb kérdésben nem hangzott össze véleményünk. Ott voltam temetésén. Az én komor szavaim kísérték le a sír fenekére. A párt elnökségét és vezérségét én rám hagytam súlyos örökségül. Meg kell emlékezmem róla ma is.

Magas-közép termet, egyenes állás, hátraszegzett fej, szelíd és bátor tekintet, önérzet az arczon. Afféle lélek, mely elveivel, kötelességének tudásával s önlelkiismeretével mindig tisztában van. Komoly mindig, de sohase rideg. Haja gondosan fésült, bajusza soha sincs kipödörve, de nem is kusza, szakála szabályosan nyírott és simított. Ruhája mindig fekete. Sohase látta senki más ruhában, csak feketében. Semmi ékszer.

Még magyar díszruháján, egyszerű zsinóros atilláján sincs semmi csillogó.

Nem ősmagyar alak. Látása nem az Árpádok, nem a Hunyadiak, nem a Rákócziak képét juttatá eszünkbe. Abból a felsővidéki németségből származott, melynél nemesebb faj nincs a világon s melynél hívebb magyar sohase született. Mely Bocskay, Bethlen, vhököly és Rákóczi harcaiban oroszán hősiségével küzdött, vérzett, szenvedett velünk jogért, alkotmányért, a magyarnak és a lelkiismeretnek szabadságáért, a vallásért és az igazságért. Irányi méltó szülöttje volt ennek a fajnak.

Eredetileg neve is német volt. Csak a múlt század negyvenes éveiben változtatta nevét Irányira. vanárnak készült. A tudományos elmélkedés lett volna gyermekkori ábrándjai szerint hivatása. De a nemzeti ébredés nagy korszaka, Petőfinek s társainak lángolása őt is a politikai élet harcainak nagy, nehéz, de dicsőséges mezejére vonzotta.

Az 1848-iki első nemzetgyűlésbe őt is beválasztották képviselőnek. Még pedig Pesten, az ország szívében.

Sajátságos választás volt ez. A Belváros is, a Lipótváros is meg akarta választani őt is, Kossuthot is. Pedig Kossuth miniszter volt s az új korszak vezére, Irányi pedig csak Deák Ferencz minisztériumában titkár volt s csak a jövő emberének tekintették. A választók mégis versenyeztek a fölött, melyik legyen az ő emberük. Ütközetre természetesen nem került a dolog. Irányi a Lipótváros képviselője lett.

Önálló gondolkodását megőrizte mindig mindenkivel

szemben egészen a merevségig. Mintha a tudományos elmélet szigorú embere lett volna a politikában is.

Meglehetősen az volt is haláláig.

Egyszer 1848-ban beszédet akart tartani a kormány ellen. Erős ellenzéki beszédet. A Batthyányi-Kossuth-kormány ellen, melynek Deák Ferencz igazságügy-miniszter is tagja volt, kinek pedig Irányi épen titkárja volt.

No hiszen most kísértené meg egy miniszteri titkárociska mennydörgő beszédet tartani a képviselőházban saját kormánya ellen!

1848-ban a képviselők francia minta szerint a szószékről beszéltek.

Irányi javában mennydörög a szószéken és súlyos érvekkel ostromolja a kormányt, a mikor épen Deák Ferencz megy el a szószék elé. Egy pillanatra megáll, meghallja a támadást s félig komolyan, félig tréfásan halkán odaszól Irányihoz.

— Jobb volna Dani, ha a jegyzőkönyvet vezetnéd, mintsem hogy rajtunk tipródol.

Irányi meghallja a szót, megáll beszédében, élesen ránéz Deákra s hangosan azt mondja:

— Miniszter úr, ön úgy látszik feledi, hogy én itt a népfenséget képviselem.

Deák tovább megy. Csak úgy féloldalról szól vissza:

— Igazad van Dani, feledékeny az ember!

A képviselők egyik része nevet, másik része éljenzi Irányit.

Irányi sohase engedte ellankadni ezt a nagy és



nemes erkölcsi függetlenséget. Koránk megváltozott ízlése néha szükségtelennek találta ezt, néha meg is mosolyogta, sőt kis dolgokban még gyöngeségnek is nézte, de Irányi változatlan maradt.

A tökéletes erkölcsi függetlenség volt az ő jelleme. Születése, tudatos akarata s egész élete így alakította meg azt a jellemet.

De hát Irányi szegény ember volt. Semmi vagyona nem volt soha. A sors kénye pedig sokat játszott vele. Hol magasra emelte, hol mélybe taszította. Volt törvényhozó, volt az országnak teljes hatalmú biztosa, volt száműzött és földönfutó. De mindig vagyontalan. Miként maradhatott tehát független?

Nem is olyan nehéz kérdés ez, mint első pillanatra látszik.

Nőtlen maradt. Asszony, gyerek nem csüngött a nyakán. Költséges élvezet ismeretlen volt az ő lelke előtt. Képviselői fizetéséből mindenre telt.

Ma ugyan, az ő halála óta már 3200 forint a képviselők évi tiszteletdíja s ezt negyedévenként egyenlő részletekben pontosan és biztosan fizetik. De az ő idejében szűkebben mérték a képviselők pénzét.

Minden napra 5 forint és 25 krajczár járt élelemre, ruhára és költségre, utazásra, élvezetre. Ezen kívül 800 forint volt lakásra. Egész éven át legföljebb kilencz hónapra terjedtek az ülések, nagy ritkán tízre. Az összes képviselői jutalék tehát 2100 forint körül volt s így egy-egy hónapra esett mintegy 175 forint.

Irányinak sohase volt adóssága. Volt eset száműzetése

idejében, hogy koplalt, fázott, nélkülözött, száraz kenyéren élt, de adósságot soha nem csinált. A korszerű társadalmi lét legnagyobb betegsége tehát őt nem bántotta soha.

Ott lakott a Belvárosban, a Rózsa-téren, a Lakatos-tczában. Ma már se a tér, se az utca nincs meg, se a ház. Mérnök legyen, pedig tudós, a ki meg tudná mondani, hol feküdt egykor az a kis egy emeletes ódon házacská, a melyben Irányi élt és meghalt. Királynak, főherczegnőknek, katonáknak palotái állanak ma ama ház helyén és egész vidékén. Az utca még egy darabig fennállott, a főváros el is nevezte Irányi-utczának, de utóbb eltűnt bizony az utca is. Ma az egykori Pléh-Kalap-utczát nevezik Irányi-utczának, hol Irányi soha nem lakott.

A Lakatos-utczáról keskeny, sötét kapualján régi falakba épített régi lépcsőn kellett fölmenni rácsos folyosóra s azon balra kanyarodni. A folyosó végén nyílt egy kis zárt folyosó, abból egy kis szoba egy diákos ágygyal. Ez volt Irányinak előszobája s egyúttal hálószobája. Ágy térítője lehetett száz esztendő, faágya még régibb. Itt volt egy pár faszék, itt volt diákköri utazó ládája, mely megjárta Európát s ez nem maradt el tőle bujdosása közben se. Itt volt egy ruhafogas s a fehérre meszelt falon egy-két aczélmetszetű kép a francia forradalom néhány alakjával. Ha vendége jött, szálló vendége, például nagy ritkán agg nővére: akkor a vendég lakott e szobában s az hált az ágyban.

Ebből nyílt még egy szoba. Két kis ablaka a térre. Ez volt Irányi nappali szobája, dolgozószobája, elfogadóterme és díszpalotája. Ebben már pamlag is volt. Egy pár álló zárt szekrény a falak mellett. Asztal tele könyvvel, levelekkel, irományokkal. Néhány szék. Egyik üresen, le lehetett rá ülni. A többi országgyűlési nyomtatványokkal megrakva. Ha öt-hat ember berontott: tele volt a szoba egészen. A falon veleky Blanka grófnőnek, a nagy vértanúnak aczélmetszetű képe. Azon kívül de Gerando Atillának, Irányi egykori tanítványának egyszerű díszmagyar ruhában ábrázolt ifjúkori képe. Mind szíves ajándék, emlékdarab, kegyelettel őrzött.

Szegény protestáns lelkésznek vagy tanítónak lakása volt biz ez. Költséges is volt. Felszökkentek a házbérek; kellett érte fizetni évenként négyszáz forintot s ezen kívül a bejáró tisztogatónének is kellett adni havonként négy forintot.

Kocsit, fiakkert, egyfogatút soha nem használt.

Étkezni valamelyik közeli tisztos vendéglőbe járt, élete utolsó évtizedében a Ferencziek-bazárjába. Reggeli, déli és esti étkezése naponként belekerült harmadfél forintba. Nyaralása abból állt, hogy néhány hétre kirándult egyik-másik bensőbb barátjához vagy felső vidéki közel rokonához. A veleky-család, Gaál Péter s kivált Vályi János több nyáron élvezhették látogatását.

Ez volt életmódja. Ily életmód mellett évenként meg tudott takarítani szerény képviselői díjaiból közel két-

száz forintot, hogy ha betegség, aggkor, tehetetlenség egykor megrohanja, ne kelljen más kenyerére, még az országéra se szorulnia. Mintegy ötezer forintnyi örökséget hagyott szegény rokonaira.

Az ily törvényhozó számára nem kell összeférhetlenségi törvényt hozni; a társadalmi és politikai működés útjain, berkein, ligetein, gyümölcsösein nem kell tilalomfákat felállítani. Ez az igazi függetlenség.

De még ez se a teljes függetlenség.

Ő független tudott lenni még barátai befolyása, még a közvélemény áramlata ellenében is.

A 72-iki országgyűlés vége felé 1874-ben programalkotó tanácskozásokat folytatott a függetlenségi párt. Irányi ellenezett minden kijelentést, melyet félreérteni vagy félremagyarázni lehetett. A párt többsége általánosabb elvi kijelentést látott jónak, a mely alá odafeijjen Kossuth is s oda féljenek a 48-asok és 49-esek is, sőt egy kis erőltetéssel még a köztársaságiak is.

A nagy többség Irányi ellen döntött. De ő nem alkudott, nem engedett. Ha maga marad is, kilép a pártkör kötelékéből. S valóban kilépett. Lesz-e mandátuma, támogatja-e őt a közvélemény, nem fordul-e ellene a függetlenségi párt nagy táborá: mind e fölött nem tünődött. A többség Kossuth jelszava alatt alakult. Még ez se riasztotta meg őt.

Független tudott lenni. Kilépett. Csak ketten maradtak vele: Gsanády és Almássy. S tekintélye nem szenvedett csorbát. VÍZ egész éven át, 1884-ig volt különállása. Csak akkor tudtunk vele egyesülni.

Ezt a függetlenséget bámultam és szerettem benne.

Ifjúkori ábrándjai, lelkesedésének hajdani tüze, az elvek súlyában és szentségében való hite meg nem csökkentek soha. Élete utolsó éveiben sok bánatalom érte, pártjának egy két tagja sokszor elkésérítette. Pártvezéri babérait durva kezekkel törekedtek leszagatni. Nem egyszer gondolt arra, hogy visszavonul a párt elnökségétől.

Mindig kibékítettük. Thaly Kálmán, Kiss Albert, gróf Károlyi Gábor érdemes buzgósággal siettek mindig őt díszes állásának megtartására bírni. És magam is siettem. Egykor könnyek jöttek szemébe, mikor kérleltem.

— A ti barátságok nyújt nekem vigasztalást.

Nagy nyomokat nem hagyott nemzetünk történetében. De bár szerény, mégis ragyogó alakja volt politikai közéletünknek. A mit sírjánál mondtam róla, mikor eltemettük, elmémnek és szívemnek teljességéből mondtam azt. S kilencz év óta mindig jobban érzem, mindig tisztábban látom: mennyire igazam volt. Mindig áldással gondolok emlékezetére.

Vájjon megírhatom-e egykor élete történetét? Vájjon méltón tudja-e megírni más?

Becsületes ember volt, jó hazafi és igaz magyar. Sokat szenvedett elveiért és sohase nyert senkitől semmi jutalmat. Még hazája nagyságának s nemzete boldogságának tudatát se. S mégis rendületlen hűséggel teljesíté kötelességét — haláláig.

## VÖRÖSMARTY ELŐFIZETŐI.

Vörösmarty legnagyobb művét, Zalán futását előfizetés útján adták ki s terjesztették. E művel lépett föl először igazán a költő s ezzel lett irodalmi hőseink s nemzet-ébresztő nagyjaink közt nyomban az elsők egyike.

A munka az 1825-ik év augusztus havában látott napvilágot. Az 1825-iki országgyűlést szeptember 11-ére hívta össze Pozsonyba a király. A király meghívó levelét már augusztusban, sőt júliusban megkapták a vármegyék és a főrendűek. A munka megjelenése, a nemzeti nagy hősköteménynek napvilágra jötte s a királyi levél, melyből az alkotmány föltámadását remélték, tehát egy időre esett.

Az időknek e találkozását Vörösmarty életrajzában e szavakkal jellemzi Gyulai Pál: »A politikában a kihirdetett országgyűlés, az irodalomban Zalán futása volt a beszéd főtárgya. Természetesen a politikai érdek volt a hatalmasabb, de az ősi jogok védői s az ősi dicsőség dalnoka közti rokonságot mindenki érezte. Dehogy érezte mindenki. Gyulai Pál e szavakban

többet mondott, mint a mennyi a történeti igazság. többet mondott, mint a mennyit talán maga is akart. Nem olyanok voltak akkor az irodalmi viszonyok, hogy a mikor a vármegyék követválasztásra készültek: akármiféle irodalmi műre engedték volna terelődni figyelmüket.

Még ma se olyanok. A követválasztás időszaka ma is elnyeli az egész érdeklődést a miniszterelnöktől kezdve a községi jegyzőig. Új Vörösmarty, új Petőfi, új Arany láthatna napvilágot: nem törődnek azzal senki. Még a sajtó maga se törődnek.

Furcsa irodalmi közönség volt az az 1825-iki.

Voltak ugyan irodalmi körök. Az irodalom iránt való érdeklődésnek voltak apró központjai. Kazinczy és barátai köre, Debreczen, Veszprém, Kolozsvár egy-egy vidéki kis központ volt. Pesten Vitkovics Mihály háza, Kulcsár István szerkesztő műhelye, Trattner Jánosnak vagy Mátyásnak vendégszerető asztala egy-egy irodalmi kör volt. Irodalmi kis központ volt, amazoknál sokkal élénkebb, Kisfaludy Károly mulató, vitatkozó és dolgozó társasága. Pápán Pápay Sámuel körében, Sümeghen Kisfaludy Sándor és Deák Ferencz körében, az erdélyi részeken a két veleky gróf körében, Győrben Gzuczor Gergely, Pannonhalmán Guzmics Izidor körében, másfelé Fáy András és a Szemerék vendégszerető házaiban igenis volt egy-egy kis társaság, mely lelkén viselte nemzeti ébredésünk irodalmi jelenségeit. De mindez kicsiny kis társaság volt. Tagjainak száma az egész ország területén pár százra is alig rúgott.

A nemzet még akkor irodalmi közönséggé lenni se nem tudott, se nem akart. Bizonyítja ezt Vörösmarty előfizetőinek szomorú kis száma. Kivált ha megvizsgáljuk, hogy e kis szám is kikből állott?

Zalán futására beérkezett 1825. évi november közepéig 93 előfizető összesen 115 példány megrendelésére. Ebből Eggenberger József pesti könyvárus két példányt rendelt. Nem magának, hanem vevőinek. Ama könyvek száma tehát, melyeket irodalmi érdeklődés törekedett megszerezni, csupán 113.

De még ennyi se.

A költő még akkor oktatta Perczel Sándor fiait. Perczel Sándor maga megvett 10 példányt, hogy rokonai s ismerősei közt kiossza. Deák Ferencz gyűjtött 8-at, Zádor György 5-öt, Kisfaludy Károly 5-öt, Kulcsár István 4-et. Mindez összesen 32 példány. Mindezeket messzelátó és mélyen érző nagy lelkek s benső és hű barátok és egyúttal maguk is írók gyűjtötték s buzgalmat az, hogy a költőn segítsenek, legalább is ösztönözte annyira, mint a nagy nemzeti alkotás iránt való érdeklődés. A két nemes érzés bizonyára egyenlő erővel játszott össze a gyűjtésre.

Maradt tehát a nagyközönség számára 81 példány.

De még ennyi se maradt. Ebből is tetemes szám hű barátokra, tanuló társaira s író társaira esik.

Gondosan végig néztem a neveket. Unalmas lehet olvasóimra, ha vizsgálódásaim eredményéről beszámolok. De mégis beszámolok. A hetvenöt év előtti kornak, nemzetünk föltámadása korszakának egyik jellemvonása



ez. S tanulság arra, mily munkát kellett nagyjainknak végezniük, hogy eljuthassunk oda, a hol legalább ma már vagyunk.

Vörösmarty Ferencz, pesti hites ügyvéd, a költőnek gyámja és gondnoka 1816 óta, a mikor a költő apja meghalt. Egyébként is közel rokon, mert a költő apjának vagy testvérje, vagy első unokatestvérje volt. Ez az egyik előfizető.

Ennél a bátyjánál volt a nagy költő egy évig ügyvédi joggyakornok. Ez segítette be korábban a költőt nevelőnek a Perczel-családhoz. Ez adta idősb Vörösmarty Mihálynak, a nagy költő édes apjának azt a tanácsot, hogy betegeskedése ellen pesti orvoshoz forduljon orvoslásért. Oda is fordult, de a mint a rendelt orvosságot bevette: egy nap múlva meghalt.

Sallay Imre, 1825-ben jurátus, a királyi táblának hites jegyzője, a költőnek rajongó társa és barátja, ki nem távozott oldala mellől, ha tehette, egy pillanatra se. Leírta a költőnek minden versét, minden munkáját még gyermekkori zsengeit is önmagának. 1817-ből ő mentett meg számunkra egy serdülőkori költeményt, melyet száz mással együtt a költő megsemmisített.

Tretter György és Paziuzzi Mihály pesti polgárok, a költő jó barátai, amaz városi alügyész, emez jurátus. Mind a kettő író is, de német nyelven. Abban az időben mindig akadt Pesten német verselő. Ilyen volt később Baics is s voltak mások is. Tretter és Paziuzzi majdnem egykorúak voltak, Vörösmartyval csaknem mindennap találkoztak. A költő tőlük tanult németül,

emezek meg ő tőle magyarul. Sőt Vörösmarty még német vers írásával is vesződött egyszer-kétszer a kedvükért s valószínűleg pajzán versenygésből.

Virág Mihály pesti papnövendék, az öreg Virág Benedeknek rokona, a kinek házánál a költő vele megismerkedett s közelebből megbarátkozott.

Egyed Antal és Elivényi Jakab katolikus papok s írók. Amaz 1825-ben már paksi plébános és alesperes, de korábban bonyhádi káplán; emez még csak baranyai káplán. Velük Tolnában ismerkedett meg s szőtt benső barátságot a költő. A barátság fenmaradt tisztán és nemesen halálukig, ők szereztek meg előfizetőnek Juranics László pécsi kanonokot is, az 1837 ben elhalt győri püspöknek Juranics Antalnak testvérjét.

Nagyje széni Jeszenszky Elek, az árpádkori ős Jeszenszky-nemzetség sarja, bars megyei birtokos és táblabíró, a kivel a költő Jeszenszky Miklós utján barátkozott meg. Miklóshoz a költőt a bonyhádi ismeretség után a legmélyebb és legbensőbb baráti érzelmek kapcsolták.

Vitkovics Mihály, Czuczor Gergely, Fáy András, Guzmics Izidor: mind írók s a költő jó barátai. Meg is látogatta Czuczort Győrben, Guzmicsot Pannonhalmán, Vitkovics vendégszerető házánál s irodalmi társalgásain rendszeresen jelen volt s Fáy Andrással is holtáig fentartotta nemes barátságát.

Fábián Gábor, a vörös-berényi szegény kálvinista pap fia, öt évvel idősebb, mint a költő, de ennek mindig lelkes híve. A költő is hűséggel ragaszkodott

hozzá. S méltán. Sokat tanultak egymáson és egymástól. A hogy Vörösmartynál a költői nyelv, úgy Fábiánál a tudományos nyelv a legszebb s a legragyogóbb. A hogy Fábián Ossian énekeit s vocqueville Demokratiáját nyelvünkre átültette: ennél szebbet ma se tud felmutatni prózai és tudományos irodalmunk. A két alkotó lélek barátsága tehát természetes volt. Együtt is voltak Pesten naponként.

Csehfalvy József esztergom-vármegyei táblabíróval 1822—23-ban ismerkedett s barátkozott meg a költő, míg Csehfalvy Ferencznél volnamegye alispánjánál jurátuskodott. A jurátusi vadászczimborák kedves társágának ez is tagja volt.

Pálóczi Horváth István és Sághy József fehérmegyei kisebb tisztviselők, Vörösmartyval egykorúak, Székes-Fehérvárott tanulótársak s később is mind vele, mind öccsével Vörösmarty Jánossal jó barátok.

Szalay Antal akkor értényi káplán. Rajongott a magyar irodalomért és Írókért.

Íme az egyénenként megszámlált tizennyolcz előfizető mind író-társ vagy tanulótárs s hű és jó barát. A valódi közönségre nem marad több 63 példánynál.

Igaz: ebben a közönségben jó nevek fordulnak elő.

Ajkay János, nyugalomban levő huszárfőhadnagy, vasmegyei táblabíró, vasi és veszprémi birtokos, a veszpremmegyei árpádkori Ajkay-család ivadéka. Zádor György biztatta az előfizetésre.

Baloghy Imre honti birtokos, 1825-ben tisztii főügyész,

1839-ben Hontmegye alispánja, ő velin papiros kiadásra fizetett elő 2 ezüst forinttal. Ilyen bőkezű előfizető rajta kívül még csak egy akadt: var István. vöbb nem.

Ügyvéd összesen 16 akadt előfizetőnek. Ez a kar nyújtotta a legnagyobb segítséget. A táblabírák csak 15 számmal, a katolikus papok és barátok szintén 15 számmal, a megyei tisztviselők 14-gyel, a királyi tisztviselők 6-tal szerepelnek.

Az ügyvédek közt van Deák Ferencz is mint »hites ügyvéd Zala vármegyében«, ő maga nevezte magát ekként. Levelére, melylyel az előfizetési összegeket beküldte, ezt írta Vörösmarty: »Nemzetes Deák Ferencz prókátor«. Deáknak volt akkor Zalában testvéreivel együtt mintegy négyezer hold földje s szép gazdasága, viselt is már tiszteletbeli tisztségeket, de azért a czime »Nemzetes nr« volt. Az igaz, Hogy voltaképen a »vekin-tetes nr«-nál följobb haláláig se vitte.

Deák nyolcz előfizetőt gyűjtött. Egyik volt ő maga. Azután volt két sógora: Oszterhueber József Pusztaszent-Lászlóról és Oszterhueber Mihály Nyirlakról. Volt még Gyömöreý Boldizsár táblabíró és Szép György fiskális Zalaegerszegről, végre Chinorányi Boldizsár alszolgabíró. Mind zala-vármegyeiek.

A könyv szétküldése lassan ment. Augusztusban jelent ugyan meg a munka, de az év végéig maga Deák Ferencz se kapta meg. Nem győzte várni s azért vett külön is egy példányt Szombathelyen. Könyvárus akkor ott nem volt, hanem Zsoldos nevű könyvkötő árulta a könyvet.

— Azonban — írja Deák 1825-ik évi karácsony napján Vörösmartyhoz — ezt nem olvashattam el még, mert testvérnéném azt nálam meglátván, tőlem olvasás végett elkérte, minthogy azt még eddig végig nem olvasta, nékem újra várakoznom kell. Egyébaránt ő igen dicséri ezen munkának könnyűségét, helyes változásait és nagy erejét és ezen dicséret szégyenedre nem válik, mert dicsekedés nélkül mondom, hogy az ő dicsérete fontos, mivel a hazai és német literatúrának nem csekély ismerője lévén, a szép literatura mezején termelt virágoknak megítélésére alkalmas.

Deáknak ez a testvérnénje Oszterhueber Józsefhé, Deák Mária volt.

Az ügyvédek közt szerepel Fábíán Gábor, Zádor György és Vitkovics Mihály is. A kik pedig írók voltak.

Köztük van Magyar-szölgyéni Szögyény Gábor, a későbbi Szögyény Emil képviselő apja s berlini nagykövetünknek másod nagybátyja.

Ghyczy Ignác 1825-ben bábolnai kamarai fiskus. Ez bátyja Ghyczy Kálmánnak. Könyvgyűjtő komoly tudományos férfiú volt, jeles utódai maradtak, az országgyűlési könyvtár alapját az ő könyvgyűjteménye képezi.

Szombathelyi Antal, 1855-ben körös-ladányi uradalmi ügyvéd, 1832/36-ban Békés vármegye országgyűlési követe, 1847/48 bán megyei főjegyző, 1849-ben alispán és kormánybiztos. Mint ilyen elfogták, halálra ítélték, az utolsó órában Haynau megkegyelmezett neki.

Hegedűs Ferencz, 1825-ben az országgyűlésen báró Brudern Józsefnek mint távollévőnek követe. Lelkes ifjú akkor.

Dukai vakács Péter vasmegyei birtokos, Berzsényi Dániel feleségének s Dukai vakács Judit költőnek közeli rokona.

Nagy István később királyi alapítványi ügyigazgató. Kisfaludy Károly a »Kérők« című vígjátékában őt figurázta ki. Akkor legalább így vélték.

A tizenöt táblabíró közt ott vannak:

Mócsfalvi Gyurcsányi István bars megyei birtokos agglegény, ősnemzetiségének utolsó férfi-sarjadéka. Művelt ember volt.

Jakabffy Gergely, nem a krassói, hanem a szalai nemzetiségből. Később megyei főszámvevő.

Két Karácsonyi a beodrai ágból.

Két Luka, Antal és Sándor, a későbbi híres adminisztrátor Hontból.

Szentpétery István, a nagy-kőrösi Szentpétery nemzetiségből.

vököly György a kevermesi ágból, vököly Szabbász rokona. Szerb ő is, mint Vitkovics.

Hát a mágnások, főpapok, királyi hercegek és országos rendek közötti ugyan ki szerezte meg 1825-ben Zalán futását? Kihez hatott el az ébredésnek eme fölséges szózata?

Az 1825-iki országgyűlés megnyitása összeesett Zalán futásának megjelenésével.

Rég nem volt már országgyűlés. A napóleoni háborúk

óta nem hívták már össze. A bécsi kongresszuson megcsinálták a szent szövetséget. A bécsi hatalmasak s az ország kormányzói szentül megnyugodtak abban, hogy a magyar nemzet többé állami életet nem fog élni. Ha csöndesen elalszik, ha csöndesen hunyja be szemét: annál jobb. Ha azonban kiabál, vagy rugdalózik: akkor végig vernek rajta. Legalább vége lesz a háromszáz esztendő perpatvarnak gyökeresen.

Az országgyűlés két táblából állott akkor is, a miként most.

A követek tábláján megjelent a királyi személynök a királyi tábla bíráival együtt. Kik voltak, mi volt a nevük, jó hazafiak voltak-e vagy rosszak: nem tartozik a mi dolgunkra, összesen tizenkilenczen voltak. Rég nem él már közülök egy se. Van egy-két jó név, jó családbeli név is köztük. De hogy olyan egy se volt köztük, a ki vágyat érzett volna magában a nemzet nagy költeményét megszerezni vagy elolvasni: az természetes. Ők a hatalmat szolgálták s nem a nemzetet.

Az egyházi rendet a követek tábláján harminczhét férfiú képviselte. Ott voltak a székeskáptalanok követei. Csak a szombathelyi római és az eperjesi görög-katolikus káptalan nem küldött rendes követet, ők csak távollévő követet küldöttek. De hiszen mindegy volt ez. Az apát urak közül is hiányzott a lekéri, szentmártoni és kapomaki apát. Ők is távollévő követ utján voltak jelen. De Zalán futását meg nem vette közülök egy se.

Pedig a katolikus szemináriumok örök érdemet és

halhatatlan dicsőséget szereztek magoknak abban a szentségéé munkában, melynek eredménye a nemzet feltámadása lőn. Fajunknak és nyelvünknek szerelme s a magyar hazafiságnak égő lelkesedése még a rég elmúlt, rég elfeledett kurucz korban se volt tisztább, nemesebb, szívekre hatóbb, mint néhány szeminárium szerény növendék papjai közt. S már közel negyven év óta lobogott a szent tűznek lángja. Az alsó papság kebelét erős hazafiság duzzasztotta. De az a pap, a kinek becsületes jó hazafi híret szárnyaira vette a közbeszéd, magasabb állásba el nem juthatott s az országgyűlésen meg nem jelenhetett.

A vármegyék követeinek száma 105 volt. Előkelő férfiak, magas állású köztisztviselők s rendszerint vagyonosak.

Ezek közül egyetlenegy férfiú fizetett elő Zalán futására.

Ez Borsiczky István volt, vrencsén vármegye alispánja és követe. Lelkes hazafi s tudományosan miveit ember. Képviselte vármegyéjét az 1832—36-iki országgyűlésen is. Míveltségének erejét s gondolkodásának tisztaságát fölismerték az országos körök s a nemzeti muzeum gyűjteményeinek ellenőrzésére őt is országos biztosnak választották.

Sajátságos tünemény ez! Százöt megyei választott törvényhozó közt csak egyetlen ember akad Vörösmarty nagy művének olvasására. Pedig a vagyon és a hazafiság nem hiányzott a többinél sem. De valami mégis hiányzott. Az irodalmi érzék. Sok oka és nagy oka van annak, hogy ez miért hiányzott. valán rátérek utóbb erre is.



A városokat 81 férfi képviselte. Egy se akadt köztük előfizető. Ezt már természetesnek találom. Hiszen egy-két várost kivéve, minden városunknak német volt akkor a nyelve, műveltsége és minden olvasmánya. Vörödtek is azok akármiféle magyar irodalmi művel abban az időben.

A távollévő követek 291-en voltak.

A király több mint 600 meghívót küldött szét saját kezealírásával azokhoz, a kik a törvényhozó jogát születésüknél vagy állásoknál fogva személyesen gyakorolhatták.

A főpapok, zászlós urak, főispánok, hercegek, grófok és bárók, a kik húsz évesek már elmúltak, éppen 500-an voltak kerek számban. Ezek közül személyesen megjelent 175 s elfoglalta helyét a főrendiházban. De elmaradt több mint 320. Ezek követet küldtek maguk helyett, de követjük csak az alsó táblán foglalhatott helyet. Ezeket hívták a távollévők követeinek.

De nem csak ezeket.

A király meghívta az országgyűlésre az elhalt mágnások özvegyeit is. Az 1825-iki országgyűlésen 116 özvegy asszony volt jelen követei által. Az ő követeiket is távollévő követeknek nevezték.

Kik voltak ezek?

Fiatal ügyvédek, uradalmi fiskusok, jurátusok, a királyi tábla hites jegyzői, a távollevő mágnások és özvegy asszonyok bizalmas emberei. Gyakran csak egy-két napot töltöttek Pozsonyban. Tisztelegtek a személynöknél s a főlovászmesternél, bejelentették meg-

bizásukat, ott mulattak addig, míg nevüket az országgyűlés jegyzőkönyvébe föl nem vették s azután elmentek haza. Többé az ördög se kérdezősködött utánuk. Mert hiszen szavazatuk nem volt az országgyűlésen, noha annak hivatalos tagjai voltak.

De azért nem sokan mentek haza. A java ott maradt rendesen. 1825-ben összesen 291-en voltak a távollévő követek. Volt köztük sok fiatal mágnás is. Voltak olyanok, kiknek neve pár év múlva végig hangzott az országon s a honfiszíveken. Ott volt például Balogh János, a ki özvegy gróf Csáky Jánosnét, Jekelfalussy verézt képviselte s az 1832-iki országgyűlésen már a nemzet egyik vezérévé vált. Ott volt Kossuth Lajos is. Ő két főrendű özvegy nőt képviselt: báró Révay Ferencznét, született Révay Anna bárónőt és Szent-Iványi János özvegyét, Pongrácz Dóra grófnőt. Mikor belépett az országgyűlésbe 1825-ben, még egy ember se sejtette, hogy új és nagy történelmi korszakot hord magával. Ott volt a távollévő követek közt báró Wesselényi Miklós is, már nem éppen fiatal ember s már Erdélyben is vezére a nemzetnek s mindenütt, a hol megfordult, kormányzója a szíveknek, ő bárom rokonát báró Wesselényi Farkast, báró Bánffy Lászlót és báró Huszár Károlyt képviselte.

Szinte megfoghatatlan, hogy a 291 távollévő követ közt csak egyetlenegy akadt, a ki Zalán futására előfizetett. Ez Hegedűs Ferencz fiatal ügyvéd volt, báró Brudem Józsefnek távollévő követe. Szinte érdekes volna tudni: miként jutott az előfizetési ívhez. Mert

hogy az országgyűlési ifjak legnagyobb része nem jutott hozzá: előttem egészen bizonyos.

A főrendek közt is volt két vagy három előfizető. Az egyik gróf Cziráky Antal akkor főtámokmester s Fehérmegye főispánja, később országbíró s utóbb osztrák miniszter is. Kemény konzervatív és egészen udvari ember; ő Vörösmartyban, meglehet, csak a fehérmegyei író akarta az előfizetéssel megtisztelni. De a mű maga is érdekelhette, mert ő maga is író volt s művelt ember. Míveltsége, sok klasszikus tudása messze fölötte állt mágnástársainak.

Előfizetett még gróf Széchen Miklós helytartótanácsos, pozsegai főispán, pedig ő bő olvasottsága daczára is egészen hiával volt a nemzeti műveltségnek. És előfizetett gróf Dessewffy József, a lelkes magyar író s gróf Széchenyinek később nagy irodalmi ellenfele, ő azonban nem volt jelen az országgyűlésen, valamint báró Perényi Menyhért se, kinek neve szintén ott van a díszes névsorban.

Érdekes, hogy csupán négy nőt találunk az előfizetők közt. Egy grófkisasszonyt, Batthyányi Eleonórá, a Mária Therezia-korszak híres nádorának unokáját. Egy bárókisasszonyt, Perényi Máriát, az egykori ungi főispán leányát. Egy nemes kisasszonyt, Badó Karolinát Vasmegyéből. S egy túl-a-dunára származott erdélyi nőt, Chemel Dániel özvegyét, vajdahunyadi Markotsán Juliánát. Pedig nőink akkor már olvasták a hazai szépirodalom termékeit s Himfy szerelmeit s a Regék elértek már a szívük közepéig.

Valami hibának kellett lenni a mű terjesztésében.

De ha semmi hiba nem lett volna is, a főrendektől nem lehetett várni a nemzeti irodalom pártolását.

Két osztrák főherceg volt meghíva az országgyűlésre. A nádor és Károly főherceg. Mind a kettő nagy magyar urodalmak ura. Egyik se tudott magyarul. Mit csinálnak ők Vörösmarty nyelvével?

Meg voltak híva a Ditrichstein, Khevenhüller-Metsch, Kinsky, Liechtenstein, Lobkovitz, Meriadec Palm, Bohan és Stahremberg osztrák hercegek a Desfours, Ditrichstein, Harrach, Cavriani, Khevenhüller, Kollonich, Colorado, Kolowrath, Königsegg, Seilera, Saurau, Schönborn stb. osztrák grófok, a Gabelkoven, Hillebrand, Jiinger Kavanagh, O-Naghten, Steinlein és a többi osztrák bárók. Gyűlölik a magyart, nem ismerik nyelvét, történetét, örömét, bánatát, emlékeit, reménységét, őseik dúlták, égették, gyilkolták országunkat, nemzetünket. Ezek lelkesüljenek Arpád harcainak leírásán, a magyar faj hős korszakának emlékein?

Saját főuraink se voltak akkor sokkal különbek. Nyelvünket, irodalmunkat se nem ismerték, se nem becsülték. Nevelésük német volt, osztrák volt, nemzeti életünkre örökös átok volt. Keblükben nem a haza élt, sőt semmiféle haza nem élt. Bécs és a külföld volt minden örömük tanyája, a magyar földre csak azért gondoltak, hogy ezt kizsákmányolhassák.

Igaz: voltak kivételek!

Még túl a Dunán is akadt néhány hazafi főrendit. A felső vizsánál már többen voltak. Erdélyben a nagyobb szám jó magyar volt.

De ez mind kérés volt. A magyar főrendek még 1840-ben se akarták megengedni, hogy a magyar törvényhozók magyarul tanácskozzanak s nemzetük nyelvén alkossák meg a törvényeket.

Ismer ilyen örültséget a világtörténet?

Minden nemzetnél, mely élt és élni akart, a nemzeti törekvések élén a hadsereg vezérei s a társadalom főrendű férfiai állanak. No csak meg kellett nézni a magyarok főrendéit ezelőtt hetvenöt évvel!

Ezért nem akadt a nagy közönségből több mint 63 ember, a ki Árpádot látni akarta, a mikor ő Vörösmarty költészetének dicsőségében állott nemzete elé!

## TISZA KÁLMÁN HALÁLAKOR

*(Tisza Kálmán született 1880-ik évi december 10-én s meghalt 1902. évi februárban. A közélet férfia és író. 1861 óta a közjogi ellenzék vezére, 1875 március 8-ától belügyminiszter, ugyanez év október 2-tól miniszterelnök 1890 március 18-ikáig. Azóta haláláig befolyásos képviselő. Az országgyűlésen közel négyezerszer szólalt föl.)*

Tisza Kálmán a nagy halott. Hossza nemzedék egész korszakán keresztül küzdöttem ellene az országos közélet minden csataterén: sajtóban, vármegyéken, törvényhozásban, választási harcok mezején s az egyházi közügyek tanácskozó asztala mellett. Azt mondják, van bennem némi szónoki képesség. Ha van: ezt harminczöt éven keresztül az ellene vívott harcok zajában szereztem.

Meg kell tehát róla emlékeznem most, a mikor elmúlására a végzet kimondta első szavát. A mikor szemei örökre bezárultak s utolsó útjára indul a sirbolt felé.

Szónoklatának, elméjének erejéről, államférfiul alkotásairól, jellemének erősségeiről és gyöngeségéről, történelmi alakjának mértékéről nem akarok szólani. Most nem. Könyvet ha írnék, azokról írnék. Napilap szűk terén bele se kezdhetek.

De más okom is van azokról nem szólani.

Tizenkét év előtt szállt le az ország kormányzó székéről. A mint leszállt: abban hagytam ellene a küzdelmet. Azóta többször találkoztam vele szűkebb körben is. Egyénisége iránt azóta kiengesztelődtem. A közélet hosszú harcrai s gyakran keserű harcrai alatt sok komor indulat sarjadzott föl a küzdő felek lelkében egymás ellen. Ez indulat nálam tizenkét év óta mind lecsillapodott, mind elaludt, mind elmúlt. Gyakran úgy vettem észre: épen úgy elmúlt nála is. Volt idő azóta, a mikor nagy nemzeti alkotásokért időnként ugyanazon ellenfél ellen egy csatasorban is küzdöttünk. Volt ok tehát és volt alkalom eltűnődnöm a fölött, vájjon a közélet országos nagy csatáiban nekünk volt-e igazunk, a kik a függetlenség eszméjének mindig szent lobogója alatt a távoli nagy célra törekedtünk, vagy neki volt igaza, a ki a kormányzás mindennapi munkájával a vele együtt élő nemzedék mindennapi szükségéről gondoskodott?

Bizony sokszor tünődtem e fölött. S meg kell valanom: kiengesztelődött lelkem se tudott a régi meggyőződésen változtatni. Minden tünődésem azzal végződött: hasonló viszonyok között ugyanazt a harcot folytatnám ellene.

Történelmi alkotásairól ezért nem szólok. Hiszen most is vitatkoznom kellene vele. A mikor pedig már ajka örökre elnémult s az életnek minden erősségét, a harcnak minden fegyverét letette kezéből. Én is leteszem. Mint író is leteszem. Csak arról emlékezem

meg, a mi életében és egyéniségében nekem is kedves volt.

Házánál sohase voltam. Kormányzó elnöki palotájában se voltam soha. Magán társalgásban, míg az ország ügyeit vezette, alig voltam vele néhányszor. Modora, gondolkozása, egyénisége bizonyos távolból ridegnek látszott.

Menése lassú, kelletlen. Beszéde halk s tűz és kedély nélkül való. Miniszteri székében hanyagul ül. Bajusza rendezett, szakála nem, haja rendetlen s a gyakori lesimítás se sokat segít rajta. Kék szemüvege bagolytekintetbe öltözteti arczát. Az arcz sovány, orra csontos, kopasz homlokán kezdődő redők. Szemöldöke gyakran mozog s pillája is. Hossza, csontos ujjai közt írón s előtte papiros-szeletek. Az egész alakon fáradtság, kimerültség. Mintha nem ügyelne semmire. Mintha unná a világot.

Mi vonzza hozzá az embereket? E kérdés sokszor eszembe jutott.

Pedig csodálatos erővel vonzódnak hozzá az emberek. Nem azokról beszélek, a kik tőle élnek, általa boldogulnak, hatalmához és kegyeihez kapcsolják reményeik vontatóját. Az ily emberek látszatra minden hatalmashoz rajongó szeretettel vannak.

Oly férfiakról beszélek, mint Jókai, Szontágh, báró Kemény János, Podmaniczky s a hozzájuk hasonlók. Hihetetlen bizalommal és szeretettel csüngnek rajta. Valán nagyobb, mint a mekkorát Deák Ferencz környezetében láttam. Minden esetre nagyobb, mint



Széchenyin és Kossuthon az ő nem vérükbeli környezők.

E tüneményekre nem találtam magyarázatot.

Azt láttam, hogy megbonthatatlan pártja egységének egyik oka az ő különös egyénisége.

De miben áll hát egyéniségének varázsoló ereje?

Életemnek sok változása van. De minden változásban mindazokkal, kik igazán jó emberek voltak, benső bizalmas gyöngéd barátságot tudtam szőni, a kik pedig nem voltak igazán jó emberek, lassanként elhidegültek irántam vagy ellenségeimmé váltak.

Tisza iránt nem tudtam fölmelegedni. Nem a közéleti ellenkezés s nem a pártos küzdelem volt ennek oka. Hiszen a legnagyobb harc hevében is szeretjük és becsüljük a szemközt álló tábor hőseit és vezéreit, ha jó emberek. Csak az irigység és féltékenység s a jogos határain túlcsapongó önzés állhatja útját a szeretetnek és becsülésnek. Ez indulatokat pedig nem igen ismerem.

Egyszer, jó régen, a fővárosi rendőrség törvényét tárgyaltuk valamely bizottságban. Egy hónapnál tovább tartott a tárgyalás s ez idő alatt naponként három-négy órán át együtt kellett lennem viszával. Egymással szemközt ültünk a tanácskozó asztal mellett egy lépés távolságra. Kemény vitáink voltak. Komolyak is, hevesek is, dévajok is. S akkor azt tapasztaltam nagy bámulatomra, hogy minél többet s minél hevesebben vitázunk egymással: annál jobban nő iránta rokonszenvem. El is mondtam pártom gyülekezésein

nem egyszer, hogy Tisza egyénisége, ha közel vagyok hozzá, képes arra, hogy hódító hatást gyakoroljon rám.

Közletről arcza is más volt, mint országházi távol-ságból. Különös fényű kék szemében a sok jóság és szelídség volt. Arczáról eltűntek kora aggódás, közö-nyösség és világauntság jelenségei. Mesterkéetlen beszédében annyi egyszerűség, annyi bizalomkeltő köz-vetlenség nyilatkozott, hogy szinte képes volt engem is lefegyverezni. Gyakran tapasztaltam ezt egyházi gyűléseinken is.

Senki se hasonlítsa Tiszát nemzetünk és történel-münk legnagyobb alakjaihoz. Hiszen alig maradt alkotása. Nagy eszmékért lelkesülni alig tudott. Beszéde és írása egyaránt kusza. A nép képzeletét ébren tartó hagyományok nem fűződnek nevéhez. Még adomák-ban is fölötte szegény nyilvános élete.

De a nevéhez kötött korszak mégis nagy fejezet a nemzet történetében. Tizenöt éven át kormányzó elnöke az országnak. Elődei közt századokon át senki se tudta ennyi ideig a nemzet és a korona együttes bizodalját magához lánczolni. Ha talán tudta volna is: nem akarta. Ereje vagy türelme elfogyott. A legmagasabb alkotmányos hatalomnak ily hosszú időn át való bir-toklása nagy ember színébe öltözteti még azt is, a ki nem nagy ember.

Tisza nem a történelmi nagy férfiak közé tartozik; de szerepe a történelmi nagy férfiak szerepe volt s az ily szerep bizony csalódásba ejti a tömeget s a kis lelkeket. De ő az ő nagyságával nem nyomta agyon

azokat, a kik közelében voltak. Se hiúság, se kényesség, se gőg, se erőszakolt szellemesség, se rátartóság, se szertartásos komolykodás nem vezette szavaiban s mozdulataiban.

Egyszer, igaz, hogy nagyon régen, a képviselőház esetlen szokása szerint »Kegyelmes uram« szóval szólítottam a folyosón. Megáll előttem s lenéz a földre.

— Hát te is eltértél már a régi szokástól? Nem tudsz a régi szóval szólítani? Hiszen te még a régi ember vagy.

Ha így beszélt velem, az engesztelhetlen pártos ellenféllel: minő gyöngéd bizalmassággal beszélhetett személyes és elvbeli barátai társaságában!

Annak, hogy pártja oly bomolhatatlan tömörséggé nőhetett össze, egyik oka, ha nem a legfőbb oka, egyéniségének szerénysége, egyszerű magyaros természete volt. Ha dicsőítették: arra se adott sokat. A vastag hízelkedést valami furcsa szóval egyenesen elhárította magáról. Híveit védelmezte mind halálíg. Még akkor is, a mikor már menteni se lehetett őket. A boszúállás nem volt természete. Egy-egy választási sikerért eltűrte híveinek még ádáz erőszakoskodását is, de azután nem üldözte legdühösebb ellenségét se.

De barátai ragaszkodtak is hozzá csodák mértékével.

Nógrádi Szontágh Pál nagy elméjű s magas műveltségű férfiú volt. Egykor, még a régi Deákpárt idején, valami kérdésben kegyetlenül leszavaztuk az ellenzékét. Szavazás után kimegyünk a folyosóra s azt

mondja nekem Szontágh Pál s míg beszélt: tűzben, lángban égett arca.

— Most értem már, mikor a nyers erő behatol a törvényhozás termébe s szuronyhegyre szedi a néphez hűtlenné vált törvényhozókat. Ti is megérdemelnétek ezt.

Néhány évvel később Tisza pártja, már akkor kormánypárt, szavazott le bennünket valami nagy nemzeti kérdésben kegyetlenül.

Szavazás után megint kimegyünk a folyósóra s Szontághot figyelmeztetem öt-hat év előtti szavaira.

— No Pali, most nem volna helyén szuronyhegyre szedni benneteket?

— Nem. Ti hazaárulást követtek el, mikor úgy bántjátok Tiszát. Tisza Kálmán ma Magyarország.

Se nem hittem, se nem fogadtam el szavait. De el se felejtettem. Mert Szontágh Pál nemes szív volt és semmi javát nem látta, el se fogadta volna Tisza barátságának. S mégis oly mérhetetlen bizodalommal volt hozzá!

## LEVÉL EGY MENYASSZONYHOZ.

*(E levél Schlesinger Magda úrnőhöz szól, a ki 1900. évi január hó 25-én ment férjhez. Schlesinger Samu pest-pilis-solt-kiskun vármegyei nagybirtokosnak, bizalmas barátomnak egyetlen leánya. Jeles festőművész. Tekintélyes vagyon fölött rendelkezik s vagyonánál, műveltségénél s kellőmővésznél fogva képes arra, hogy tiszta magyar s magasabb műveltségű úri szalont vezessen s a magyar műveltségnek a budapesti társaságokban mélyebb és szélesebb terjesztésére jó példát mutasson.)*

Tisztelt Úrnőm!

Kedves szülői tudatják velem önnek házassági eljegyzését s esküvőjének és lakodalmának idejét. Hogy ott legyek én is, hogy lássam én is önnek boldogságát s jó szülőinek édes örömeiről tanúságot tehessek én is.

A szerelemnek nem mindig boldogság a jutalma, de mindenki megérdemli a boldogságot, a ki szeret. A jegyesek szerelme csak vágy, remény és ábránd. Fönséges érzelmek. Méltók a költő dalára. Méltók arra, hogy a házasságban eléljék jutalmukat, a boldogságot.

Szent a házasság. Az állam alkotmánya, az egyház hitvallása s a szívek kölcsönös vonzalma együtt szerkeszti össze. De az állam és az egyház csak meghívott külső tanúk. A házasság alkotmányát két szív együtt érzése alkotja meg s ez érzés tartja fenn is.

önt tisztelt úrnóm, csak a nemes szerelem indíthatta a házasságra. Művelt és magas szelleme s bájos ifjúsága bizonyítja ezt. S bizonyítja függetlensége, szülőinek gyöngéd szeretető s a földi javak bőséges birtoka, ön boldogságot biztosít az ifjúnak, kire kezét, szívét s egész élete üdvösségét bízta, ha az ifjú méltó az ön szerelmére. Mi méltónak hisszük, mivelhogy önt s önnek nemes ízlését s az ön lelkének fenséges ösztöneit ismerjük. Az ön szíve csak méltó ifjúra árasztható érzéseinek fényét és melegét. Csalódhatik a szív. Mentse meg önt a jó isten minden csalódástól. Mi, családjának barátai nem aggódunk. Hiszen a jó és hű nő lelkében, bájaiban és ragaszkodásában mindenható erő működik átalakítani s jóvá és nemessé tenni a férfit.

Önt tisztelt úrnóm, a gondviselés édes csókja már bölcsőjében magasztosabb hivatásra avatta fel. A mikor más leánynak lelkét játék és pipere ösztönei már megtöltötték s a nevelés és kezdetleges tudományok már kifárasztották: önnek lelke ugyanakkor magasabb vágyak szárnyára kelt s a művészet napsugaras egébe szállott föl. A festőecset, melyet kezébe vett, az ifjú leány szellemének annyi báját, annyi gazdagságát, annyi teremtő erejét tárta föl s hozta napvilágra, hogy önnek jövendője elé nemcsak szülői és családjának barátai, hanem a képzőművészet hívei s a hazai közmívelődés bajnokai is magas reményekkel néztek.

A házaselet új világot tár a leánynak lelke elé. Új vágyak, új ösztönök, új ábrándok, új törekvések töltik

meg szellemét. Boldogsága többé nem egyedül az övé. A férjjel, az apával, a gyermekkel kell azt megosztani s ha kell, azt nekik egészen átengednie is. Még akkor is, ha abból neki csak az emlékezet maradna meg. A hű. nő és jó anya így érez és így cselekszik. Azért nincs fenségesebb alak se égen, se földön; se a költészet, se a bölcselkedés, se a hit világában, mint a hű nő és jó anya alakja. Ez a tiszta szeretet. Maga az isten se egyéb. A különbség csak az, hogy az isten halhatatlan.

Az új világ, mely az asszony elé tárul, gyakran más eget és más földet mutat, mint a minőt a leánylélek ismert a maga világában. A serdülő leány játékaival s a szűz hajadon ábrándjai néha oly gyorsan s oly tökéletesen múlnak el, hogy emlékezetük is alig marad. Nem lehetetlen, hogy az ön lelkének a művészetért való rajongása is el fog csillapodni s egész életét, szellemének egész gazdagságát, napjainak minden óráját a családi boldogságért áldozza föl. Szép és nemes áldozat, mely boldoggá teszi az asszonyt s egyúttal boldogságot áraszt azokra is, kik szívéhez közel állanak.

A családi élet szentségei töltik meg a nőnek lélikét. Más érdek, más indulat, más érzés, más törekvés abban a lélekben helyet nem találhat. Csak egy szentség van még, melynek ott kell lenni minden nő lelkében, minden anya szívében; melyet nem pótolhat semmi, még az a szeretet sem, mely a hitvest, a szülőket, vagy a gyermeket átkarolja s mely ha hiányzik, helyén örökös üresség támad. Ez a szentség a hazaszeretet.

Ön tisztelt úrnőm, magyar leánynak, magyar nőnek született. Szülői fölött magyar földön árasztá el melegét és fényét isten napja s az ön bölcsője ott ringott és serdülő kora ott telt el a szép és gazdag magyar alföld közepén. Irodalmunk, művészetünk, erkölcsünk s nyelvünknek örök szépségei tették gazdaggá az ön szellemét.

Azt kérdezhetnék: miként gyakorolja a nő a hazaszeretetet? Azt mondhatnák: legyen hú feleség és jó anya: nevelje gyermekét jónak és magyarnak: nevelje erőben, egészségben, jó erkölcsben s istent imádni s embertársait megbecsülni; legyen jótékony s gyámolítsa a szegényt és tehetlent; vegye lelkes pártfogásába hazai érdekeinket s a külföldért ne áldozza föl idejét, pénzét és figyelmét. Legyen derék magyar asszony!

Igaz ez mind. Ebben áll a magyar nőnek hazaszeretete. De önnél, tisztelt úrnőm, még másban is áll.

Ön oly felekezethez tartozik, melynek hívei évezredek óta bujdosnak idegen országok határain s bujdosásuk közben idegen népektől s más felekezet híveitől annyi félreértést, annyi bántalmat, annyi üldözést szenvedtek, ön oly felekezethez tartozik, melynek hazánkban békés otthona van: melyet magyar fajunk régóta édes testvérnek fogadott el s mely ezredéves alkotmányunkat, jogunkat és szabadságainkat most már — hála a gondviselésnek — háborítatlan joggal élvezzi s melynek hívei a haza iránt való nagy kötelességek teljesítésében most már teljesen egyenlő honfitársaink.

Országunk fővárosa ma már világváros magasságára emelkedett. Szép, nagy és hatalmas, de magyarsága



csonka s nemzeti jelleme bágyadt. Társadalmának csak egyes rétegeiben lüktet a tiszta magyar érzet: egész társadalmát idegen fajok, idegen nyelvek, idegen erkölcsök és felfogások porfelhője borítja be, mintha nem a hazai földből nőtt volna fel, hanem erős forgószél sodorta volna ide ezt a társadalmat. Mintha valami átok nyomná a múltból vagy a távolból vagy a magasból országunk közepén e hatalmas erőgyülekezést. Az egyházak szószékén, a fegyveres népek őrhelyein, a főrendek családi termeiben, a pénzváltó intézetek padjai körül, a nagy üzletek és nagy vállalatok tárgyalásai közt, a gyárak és műhelyek gépei mellett, a tömegek multságainak zenés csarnokaiban, a leányoktatás egyházi intézeteiben mindenütt tobzódik az idegen hang, idegen érzet s mindenütt erős viaskodásban áll fajunk nemzeti érzetével s nyelvünk édes hangjaival.

A szabadság forró szeretető tiltja nekünk, hogy e bajt más nemzetek példájára erőszakkal orvosoljuk. De van e baj ellen egy nyájas és hatalmas orvosság, mely szelíden és mégis biztosan kiölhetné a betegséget. Leányaink és asszonyaink lelkes elszántsága ez az orvosság. Az az édes, meleg és illatos levegő, mely őket körülveszi, nemzetivé lehet általuk s ha azzá lett, hatalmuk hódító erejének ellent nem állhat senki.

Ön tisztelt úrnőm, jegyesével oly családot alkot, mely ízlésével s nagy vagyonának segélyével az év nagy részét az ország fővárosában tölti s műveltségének s nemes szellemének segélyével tekintélyes társaságok központját képezendi. Hitsorsosai által tisztelve;

művelt nők és férfiak által körülserelve: legyen az ön családi hajléka is a tiszta magyar szellem termékeny műhelye, édes otthona, ünnepest oltára. Vannak már ilyenek. Legyen ilyen az öné is. Útmutatóul másoknak, hódító példaként a társadalom számára, örök mintája gyanánt a magyar asszony hazaszeretetének.

A gondviselés áldja meg az ön szerelmét, házasságát, családját és egész jövődőt!

## KÜLÖNÖS EMBER.

*(Gondol Gábor. — Jogtanárom a pápai akadémián. — Vadkacsa-tudománya. —  
Mennyire ismerte a gombokat? — Lakása, életmódja, halála.)*

Vannak különös emberek. Az irodalom úgy nevezi őket: különczök. A mi jó népünk a különcz szót nem ismeri, nem használja. Hanem az olyan embert, a ki másként él, másként lakik, másként ruházkodik, mint a többiek, különös embernek nevezi.

Ilyen különös ember volt Gondol Gábor. De igazán különös.

valán két hete járta be a hírlapokat az a hir, hogy Iváncsán, Fejér vármegyében egy uri embert halva találtak. A szobában bent volt, a szoba nyitott ajtajától nem messze vérben-fagyban. Semmit tőle el nem vittek. Mindenét rendben találták. Hátról, orvul lőtte agyon valaki. Valami örült vagy orgyilkos. Néhány nap előtt azt is közölték a hírlapok, hogy nyomon vannak már a csendőrök, rendőrök és mindenféle örök.

Semmi gondom a nyomozásra. Ismertem, szerettem azt a különös embert. Meghalt — semmiféle nyomozás többé fel nem támasztja. Róla magáról akarok megemlékezni. Életéről és nem haláláról.

Gondol Dánielnek volt testvéröccse, a ki tudós volt és író. Ha különös ember nem lett volna, ó maga is író lett volna, ő is tudós volt, tudománya mellett nagy műveltségű s írni is jelesen tudott. Még se irt, holott ma már mindenki ír; az is, a ki írni nem tud. Épen ez is azt mutatja, hogy különös ember volt.

A kálvinisták pápai főiskolájának volt negyrenöt év előtt jogtanára, ő volt az én tanárom is. vőle tanultam a magyar jogot, a mely félig-meddig akkor támadott fel: 1860-ban. És tőle tanultam a magyar peijogot, a mely pedig akkor még nem is rolt meg, hanem csak nyolcz-kilencz multa 1868-ban keletkezett. Jó tanárunk volt. Nagyon kedveltük. Csöndes hangon, tűz nélkül, de okos beszéddel és meleg szeretettel belénk tömte a mindenféle jogi tudományt. Voltak tanulótársaink, a kik ott hagyták a főiskolát s Pestre jöttek el jogásznak. Derék fiuk, tehetségük is volt a tudományhoz, híres egyetemi tanárok lelkéből akartak meríteni, de bizony egyik se tanult annyit, a mennyit mi a különös embertől tanultunk. Hiába: a tudós is más, a híres ember is más, a jó tanító is más. Sok híres tanár átkozott rossz tanító. A hallgató csak csömört kap tudományától a helyett, hogy azt megszeretné.

Alacsony, zömök termet; — sűrű bajusz, sűrű szakái, égő fekete szemek. Kissé lehajtott fejjel járt, de sohase álmodozott, hanem a körulte levő apró és nagy világot nézte, vizsgálta, figyelte. Figyelő képessége

rettenetes volt. A sasok és a vércsék nem veszlek úgy észre mindent, mint a hogy 6 mindent észrevett. Embert, mozgást, röögöt, ajtót, ablakot, kocsit, lovat az utczán, — az utolsó fűszálat s az utolsó férget is kint a mezőn.

Az volt a szenvedélye, a mi a világtudós Darwiné.

Fejér-vármegyei volt. Vármegyéjének két vize van; álló is, folyó is. Az álló a velencei tó, a folyó a Duna. A vármegyében mindenki vadász-ember, különösen vízi vadász. Mind a tó, mind a folyó tele van ezernyi ezer szárnyas vaddal s azok közt vadkacsával. De sohase talált úri embert, vadász pajtást, a ki mindeféle vadkacsát ismert volna s valamennyinek magyar nevét tudta volna.

Csodálatos ez. Házi szelíd kacsát magam is alig ismerek többet ötfélénél, vadkacsát talán annyit se. A különös ember föltette magában, hogy a hazai vadkacsafajokat s azok magyar nevét, török-szakad, össze-szedi.

Bejárta a világot. Nemcsak a velencei tavat, hanem a Kis-Balatont s a Fertőt is az egész Hansággal. Heteket töltött Baranya sarkában, a hol a Dráva a Dunába szakad. A kopácsi tavon és környékén annyi a vízi vad, mint a felhő. Végigkutatta a Csallóköz szakadékait s a Duna szigeteit Mohács körül. Apróra megvizsgálta a rétet Pancsovától Temes-Kevéig, sőt azon túl is. A Tisza kiöntéseit mind bejárta és se az ecsedi láp, se a Szemve nem maradt előtte ismeretlen. Valált vagy tizenötfféle vadkacsát s talált rá ötvenkét

magyar nevet. így hallottam tőle is, barátaitól is, tanártársaitól is.

Biztattam: írja meg vadkacsa-tudományát. Dehogyan írta volna meg, a világért se. Csak mosolygott az ilyen biztatásra. Neki elég volt, ha vadász pajtásait a magyar vadkacsa-tudományban utólérhetlen messzeségben megelőzhette.

Valán tíz éve is van már, a mikor az én nemes és tudós barátomat, Hermán Ottót figyelmeztettem úgy magánbeszélgetésben a különös ember vadkacsa-tudományára. Nem tudom, irt-e neki, kiment-e hozzá Iváncsára s kapott-e tőle feleletet? vagy az aggkor feledékenysége rajta is erőt vett már. Tíz év előtt elmúlt már hetven esztendő.

Egy-két év előtt még érintkeztem vele, de csak úgy levélben. Azt írta meg az Egyetértése számára, hogy a hajdani zsidóknak volt-e lovuk, mikor ismerkedtek meg Mózes előtt a lóval s honnan van az, hogy a vízparancsolatban van szó ökörről és számról, de lóról nincs? Nem is tudom, miért nem közöltem munkáját, pedig ma is megérdemelné.

Arra is figyelmeztettem ugyanekkor, hogy vadkacsa-tudományát ne rejtse véka alá. Íme gróf Zichy Jenő, ez a nagyszívű főúr a Bajkál tavi valamelyik vadkacsának különös gilisztáját fedezte föl s most a magyar és német tudósok ennek a gilisztának különös bajusza fölött is kemény harczokat vívnak egymással. Mennyivel fontosabb kérdés pedig a magyar vadkacsa-tudomány, mint a Bajkál-tó ott az oroszok, tibetiek és

mongolok közt. Sőt még nem is a Bajkál-tó, még csak nem is annak vadkacsája, hanem csupán egyik vadkacsájában élődő gilisztának a bajusza?

Bizonyára erre is mosolygott, de erre se felelt.

Még egy példát hozok fel az ő különös tudományáról.

Sokféle bolondja van a jó úristennek különösen a műgyűjtők közt. Hogy most már a halotti jelentéseket, a látogató jegyeket, a postabélyegeket, sőt a szívarszalagokat is gyűjtik: ezen már meg se ütközünk. Hát a gombokat gyűjtik-e?

Hányféle gomb van a világon? Érczből, csontból, fából, kaucsukból, szövetékből? Ki tudná ezt megmondani? Hajdan kis gyermekkoromban minden paraszt iskolásyerekeknek volt egy füzérrel. Ez volt a gyűjtött kincse. Az iváncsai különös ember ugyan nem gyűjtött gombot, de azért minden gombot megnézett jól s minden gombot ismert a világon. Furcsán sült ki ez egykor.

Pápai tanártársai elbámultak az ő mindenféle különös tudásán. A pénzeket, érmekeket például annyira ismerte, hogy első tekintetre mindegyikről megmondta, hogy Nabukodonozor királytól kezdve a monakói fejedelemig azt a pénzt melyik potentát, melyik évben verette. Hogy tanártársai kitapasztalják: igaza van-e, valamelyik utcai gyermektől szereztek egy régi rozsdás, kissé domború rézpitykét, akasztóját letörték, a pitykét kövön kalapácsal laposra verték s mikor már teljesen ismeretlen volt, odaadták a különös embernek.

— No Gábor, ha legény vagy, miféle pénz ez? Ezt mond meg már!

A különös ember megnézi a pénzt egyik oldaláról, megnézi másik oldaláról. Mosolyog, föl se néz tanártársaira.

— Tökfilkók! Nem pénz ez, hanem gomb. Az osztrák 26-ik számú gyalogos ezred egyenruhájának gombja 1827-ből. Ez s ez az Este herceg, vagy ki volt akkor a tulajdonosa.

A tanárok csak elbámultak. Csakugyan bevallották, hogy a gombon, mielőtt összelapították, volt egy 26-os szám.

Íme, ilyen volt a különös ember a maga sokféle tudásával. Pedig jogi tudása széles és mély volt.

A mikor a pápai jogakadémia megszűnt: a honvédelmi minisztériumban foglalt el osztálytanácsosi állást. Mindenkit bámulatba ejtett ott is szorgalma, pontossága, tudásának ezerfélesége és szótlansága. Innen ment nyugdíjas állapotba, mint miniszteri tanácsos.

Hazament, Iváncsára vonult saját kis nemesi birtokára. Meséket mondanak itteni életmódjáról.

Lakásának se kapuja, se kerítése. Minden szobájának ajtaja, ablakja törve, zúzva, lyukas, korhadt, rég elavult. Közeli rokona nem volt közelében, vendég ritkán látta. Csak egyetlen szobája volt tűrhető állapotban. Itt fogadta vendégeit s kínálta nekik hatalmas borait. Jó borokat tartott. Itt írt és olvasott s különösen jegyeztetett.

Udvarát fölverte a gyom. Cselédet nem tartott maga



körül. Senki se volt állandóan körülötte. Az volt öreg-ségére az elve, hogy az embernek úgy kell élni, mint az ősembernek. Mint a szarvasnak és az oroszlánnak. Az oroszlánnak sincs szobaleánya, inasa, szakácsnéja, mégis megél emberségesen addig, míg kora miatt meg-érdemli. Az ember talán hitványabb volna az állatnál?

Házához rézsútosan átellenben lakott valamiféle gazdája. Ételt onnan hordták át neki a kellő időben. Ennyiben mégis eltért az oroszlán szokásától.

Eltért abban is, hogy ő télen mégis fűtött. De maga fűtött, ezt se bízta másra. Szeretett fát vágni, mint Gladstone, a híres angol miniszter. Maga aprította fel szép apróra tüzelő fáját fűrészszel s maga hasogatta össze fejszével.

Három év előtt eszünkbe jutott, hogy azok, a kik negyven esztendő előtt végeztük a jogot együtt, jöjjünk össze lakomára, Pápa városába.

Meghívtuk: kedves tanárunkat is, az iváncsai külö-nös embert. Meleg szívvel ajánlkozott.

— Hányan lesztek?

— Tizenhárman.

Csak tizenhármán voltunk életben. Annyit tudtunk magunk körül összeszedni.

A különös ember mosolygott és felelt.

— Valami tökfilkó azt mondaná, ha tizenhárman vagytok: akkor semmi esetre sem jöttök össze tizen-hárman.

Ez történt 1902. évi ápril első napjainak egyikén. Kistörei Tóth Móricz, szolnoki nyugalmazott királyi

ügyész lett volna egyik közülünk. Jókedvű, erős, derék férfiú, ő érintkezett Gondollal.

Egy hét múlva meghalt. Hirtelen, legjobb kedve közepette.

Nem is történt meg az összejövétel.

A különös emberrel többé nem is találkozunk. Az iváncsai temetőben alszik és mosolyog most már. Álma és mosolygása boldog legyen, áldott legyen.

## A TORPEDÓ-KIRÁLY.

*(Whitehead Róbert fiumei gyáros, torpedó-készítő, sokszoros milliomos. Bismarck herceg násza. 1882-ben meglátogattam, hogy a torpedógyártás némely titkát nagyjából megismerjem. Meghalt 1905. évi október 16-ikán.)*

A torpedó tengeri hal. Ezt a halat nem ismerem. Sohase fogtam, sohase ettem, sohase láttam. Van-e a torpedók közt király: azt se tudom. A balatoni fogasok közt van. A legnagyobb fogas a fogas-király. Egynek a történetét el is beszéltem a Balaton körüli utazásaim történetében. Én azt az öreg angolt nevezem torpedó-királynak, a ki ott élt, ott lakott, ott gyártotta gyilkos szerszámait Fiúmében, a mi kis magyar tengerünk partján.

Jól ismertem. Whitehead Róbert volt a neve. Származása angol, születése Nagy-Britániában, Lancashire megyében. Manchesterben nevelődött. Ott tanulta el a gépész, mérnök, rajzoló, vasöntő, lakatos, vegyjész mesterségeket. Nálunk lett feltaláló és sokszoros milliomos. A múlt hónap közepén meghalt s most megemlékezem róla.

De élete történetét nem mondom el. Megtalálhatja azt mindenki a mindentudó Lexikonokban. Híres ember

lett. Egyik unokáját Bismarck herceg fia vette feleségül. Én csak azt mondom el, a hogy vele megismerkedtem ezelőtt vagy huszonnégy esztendővel.

Szegény boldogult Simonyi Ernő barátom sokat betegeskedett halála előtt. A teket ott töltötte Abbáziában. Akkor még Abbázia nem volt világhírű telelő vagy nyaraló telep; vendéglői, nyaraló épületei se voltak, az én beteg barátom is valami matróz házának emeletén lakott. A matróz a tengereken csatangolt, háza népe volt a beteg ápolója s egyedüli társasága.

Fölkerestem, meglátogattam. Nagyon örült, hogy látott. Örömeben nekem adta kagyló-gyűjteményét, melyet 1849 után bujdosó életében gyűjtött. Ott van Angliában, hozassam haza s rakjam ki lakásomban.

Megköszöntem. Én ugyan nem gyűjtök semmiféle tücsköt-bogarat, de a kész gyűjteményt szeretem.

— Aztán mennyi az a kagyló?

— Lesz vagy három társzekérrel. vele lesz vele három szoba.

Mosolyogtam.

— Mit csináljak én Budapesten annyi csigabigával? Épen háromszobás lakásom van, ha én azt mind kirakom: magam fölmehetek lakni a padlásra vagy le a pinczébe.

Ő is nevetett. Hanem azért mégis rám hagyta a csigabigákat.

Kinhívott az erkélyre.

— Nézz körül, mit láatsz?

A matrózlakás fák között volt. A lakás előtt

kis tisztás. Februárban voltunk. A tisztáson pünkösdi rózsza nyílt. Az a gazdag virág, a csodaszép pünkösdi rózsza. De egész éjjel esett a hó. vérdig érő hó volt a rózsabokrok közt is. vündöklő fehér havon gyönyörű rózsavirág!

Én bizony ilyen tüneményt még sohase láttam. Csak a költők röpködő képzeletében született meg ily gondolat.

A mikor a leányka szépségéről dalolnak.

— Arcza haván rózsák nyílnak.

Kérdezte: meg akarok-e nézni valamit Fiúmében?

— Csak a torpedó-gyárat.

— Ha megmutatják.

— Magyar képviselőnek csak megmutatják!

— Hidd el azt, barátom, hogy az élő világ notabilitásai közt a legutolsó a magyar képviselő. Nem ad arra senki semmit a nagy világban, mert attól épen nem függ semmi. Hanem én kedvelt embere voltam valamikor annak a manchesteri gyárnak, a hol Whitehead is dolgozott, meg is ismerkedtem vele, majd én adok levelet hozzá, akkor megmutat mindent.

Úgy is lett.

A torpedó-király akkor már öreg embernek látszott. Úgy véltem: túl a hatvan éven. Kerek skót feje, ősz fürtök, eleven piros arc, kissé előrehajló fej, erős termet, lassú, de biztos mozgású kezek-lábak.

Szívesen fogadott. Simonyi Ernő barátom valami csuda dolgokat írhatott rólam. Én vagyok az ezeremester, a mindentudó, a lángostor, a jövő miniszterelnök.

No ez ugyan eltalálta. Az ánglius ugyan el nem hitt

egy szót se, de azért szívesen fogadott s fáradhatlan buzgósággal megmutatott és megmagyarázott mindent.

Bevitt a raktárba. Ott voltak a kész torpedók állványokra helyezve szépen, sorban egymás mellett. Fénylett valamennyi.

Odavitt a gyárba, a műhelybe, a hol készül a torpedó.

Megmutatta a torpedó alkatrészeit rajzban és valószínűségben, kicsinyben, nagyban. Olyant is, mely derékban, s olyat is, mely hosszában volt kettévágva. Lássa az ember beleit is a szörnyetegnek.

Akkor még új dolog volt a torpedó s talán nem is volt oly tökéletes, mint a mai. Az én érdeklődésem nagyon magára vonta.

Epen negyven éve, hogy a rettenetes pánczélos hajókat elkezdték építeni. Egy-egy nagy pánczélos negyven millió koronába kerül. Többe kerül, mint itt a dunaparti országház. Hány ember hány évig dolgozik, míg egy nagy pánczélos elkészül. Ezer ember és óriási ágyúk, raktárak, készletek rajta. S milyen ágyúk! Olyan várat, a milyen a Gellérthegyi volt, porrá zúznak egy óra alatt. A tűzokádó hegy nem oly veszedelmes s nem oly rettenetes, mint ilyen hajó ágyútüze.

S íme, húsz év múlva előáll a torpedó- király. Kis, rongyos gyártelepet állít föl Fiúméban s ott elkezdni készíteni borzasztó szerszámát. Az a szerszám kicsiny. Nem is kerül sokba. Nem is adja drágán. Ha jól emlékszem: akkor csak hatezer forintért adta szerszámát. Olyan alakú mint a szivar. Nem is nagyobb, mint egy paraszt-szoba mestergerendája. Három vagy négy

macskakörme van az orrán. Négy-öt ember csónakba teszi, oda vonul vele a pánczélos szörnyeteg közelébe, vízbe löki, a szerszám oda lódul a pánczélos szörnyeteghez, macskakörmeit beleakasztja s abban a pillanatban darabokra szakad a szörnyeteg, a negyvenmillió alkotmány, gránittörő ágyúival, vezérével, tiszteivel, ezer harcosával s büszke lobogójával elsüllyed örökre a tenger mélységeiben.

Még elgondolni is iszonyatot támaszt bennünk.

Ezt a szerszámot akartam én látni.

Ezer titka van. A torpedó- király mind megmagyarázta volna, ha jól megértettem volna mindent.

Miért nem merül a víz alá, noha tiszta aczélból van?

Miért nem marad a víz színén, noha gyomra csak levegővel van tele?

Miért jár a víz alatt csak olyan mélységben, a hogy a torpedó- király akarja?

Miért fut egyenesen a kitűzött cél felé? Hogy dolgozik szárnya és farka, mint a halé? Mekkora erővel indul és mily gyorsan tud a maga erejével is száguldani?

Ha pedig vége a csatának: miért száll alá önkényt a tenger fenekére, nehogy békés hajók beleütközzenek s hajó s hajósok nyomorult halált szenvedjenek?

Parasztésszel nehéz a zsebbeli óra szerkezetét elgondolni. Pedig micsoda durva ácsmunka ez a torpedó szerkezetéhez képest!

De a torpedó- király a tengeren is meg akarta mutatni szerszámának működését.

Telepénél avult fahíd vezetett a tengerbe. A fahíd végén északi irányban, Voloska felé volt megerősítve egy-két czölöp. Ez a célpont. Itt kell állani a hajónak, a pánczélos szörnyetegnek. Torpedócsónak hozott a híd mellett egy torpedót s onnan ezt a célpont felé eresztette. Lőtte is, eresztette is.

Száguldott a borzasztó szerszám a víz alatt. De csak úgy egy lábnyi mélységben. Magát a szerszámot nem láttuk, de útját jól láttuk. Mint mikor a beteg csuka csaknem a víz színén cikázik. Száguldása nem oly gyors, mint az ágyúgolyóé. De legalább oly gyors, mint a versenyfutó lóé vagy agaré. A nagy pánczélos szörnyeteg, ha látja is, meg nem menekülhet előre három-négy száz méter távolságból. Mire állóhelyéből kimozdulhatna: ott éri a halál.

De a mi első torpedónkkal furcsaság történt.

Valami százötven vagy kétszáz méter távolságban kitért egyenes útjából s lekonyult. Száguldott azután is, de bizony a célpont-czölöpöket jó négy-öt méternyire kikerülte. Ez a mi torpedónk nem ölte volna meg a pánczélos szörnyeteget.

Csóválta fejét a torpedó- király. Ebben a lövegben hiba van. Megígérte, ha egyikét napig ott maradok: megmagyarázza a hiba okát is.

Dehogy maradtam ott e végett. Még három lövést mutatott. Mind a három tökéletes volt. Nem akartam én tengernagy lenni, elég volt nekem ennyit látni.

Tökéletes ember volt a torpedó- király. Elmondok jelleméről egy-két adatot.



Az angol kormány nem tűrhette, hogy ő idegen országból, idegen gyárakból szerezzék be torpedóit. Meg akarta venni a torpedó-király titkát. Meg is tette. Hat millió korona volt a titok ára. Egész sereg mérnök, gépész, vasműves, hajóépítő, tengerész telepedett meg Fiumében a titkot kitanulni. El is tanulták, haza is mentek s az angol kormány ki is fizette a hat milliót.

De a sok tudós ember mégis tévedt. Otthon még se tudtak tökéletes szerszámot készíteni. Lekonyult, elsülyedt, ide-oda cikázott vagy fele úton megállt valamennyi. Hiába fizették a hat milliót.

Nem volt más segítség: újra meg kellett a titkot venni.

Küldöttség jött a torpedó-királyhoz újra megalkudni. Whitehead azt felelte:

— Nekem csak egy titkom van. Azt az egyet eladtam, árát fel is vettem, újra hát el nem adom. Hanem ha rosszul tanulták meg az urak: hát tanulják meg jól.

S megtanította az angolokat jól. És ingyen. Nem fogadta el az újabb hat milliót.

Hajh-hajh! Erős kétségem van, vajjon a mi bankárjaink egészen így gondolkodtak volna-e?

Ő volt akkor Magyarország iparosai közt a legnagyobb adófizető. Egy millió korona éri tiszta jövedelmet vallott be önként. De az többször megtörtént, hogy évi jövedelme több lett két-háromszázezer koronával. Egyszer éppen hatszázezer koronával. Ezt is bejelentette utólag s fizette önként a többi adót.

Hej-hajh! Erre már nem mondom el, a mit gondolok.

Hanem azt mégis elmondom, hogy akkor láttam életemben az első japán hajót. Japán hadihajó volt a kikötőben torpedóért.

Japán!

Mit akar a japán a torpedóval? Talán héringet akar vele fogni?

Annyit tudtunk huszonöt év előtt Japánról, mint Marokkóról vagy Abesszíniáról. Talán annyit se. S íme, huszonöt év múlva szárazon és vízen is pozdorjává törte a világ legelső katonai hatalmát!

Erre is mondhatnék valamit úgy a magunk dolgaira nézve. De hát mit érne az?

## A NAGY ASSZONY.

*(Bónis Sámuelné született Darvas Erzsébet. Született 1818-ban, meghalt 1900-ban. Férje jó ismerősöm volt. Államférfi s utóbb az ország egyik főbirája. 1848-ban tevékeny munkása függetlenségi harczunknak. 1849 után üldözött és fogoly. Felesége méltó volt hozzá. Nagy SZÍV, nagy lélek, igaz magyar nő.)*

Bónis Sámuelné fölött zárolt be a sirgödör. A rokonok siratják a jó anyát, a szelíd nagyanyát, a tisztességes dédanyát, az édes testvért, a szíves nagynénét. A vérrokon szíve alig tehetne mást. A nagyközönség elolvassa az újságok halálhírét s a természet rettentő törvényén meg nem ütközve olvas tovább lóversenyről, vetések állásáról, államférfiak viszálykodásáról, ledér asszonyok és férfiak dolgairól. Alig gondol többé a halálesetre, alig gondol arra, a kit eltemettek, öreg asszony volt, 87 éves volt, meg kellett halnia, nyugosztalja isten.

Pedig a ki meghalt, a kit eltemettek, az Bónis Sámuelné volt. S a mikor rágondoltok: ne a 87 éves aggnőre gondoljatok, a ki már visszavonult a nyilvános élettől, a ki már elrejtőzött családjának árnyékos rejtekébe s a ki már semmit se tud a világról, a mely már ő róla nem akar tudni semmit. Gondoljatok annak

édes dicső múltjára, egész életére, férjéhez való szerelmére, honáért való nagy szenvedésére. Gondoljatok arra a nagy lélekre, mely nagygyá lett azért, mert férjének szerelme s gyermekeinek példás nevelése mellett nemzetének, magyar fájának nagyságáért élt, küzdött, szenvedett, rajongott, imádkozott.

Bizonyynal mondom: nemzetünknek nagy asszonya volt az, a kit eltemettek. Nem a szentekben, nem a királynőkben, nem a magas születés és rengeteg vagyon körülrajzott nőalakjaiban látom én a magyarság nagy asszonyait. Azokban látom, a kik nemük törvényét hiven teljesítik, de azért nemzetük minden örömét és minden fájalmát csak oly igazán és szentül érzik, mint azok a férfiak, kiket a végzet nemzedékük vezéreivé jelölt.

Ezek közül való volt Bónis Sámuelné. Dicsőség nevének.

Minő családból származott!

A nagy-réthi Darvas-család már Bocskay korában számot tett a nemzet történetében. Várségi kapocsban az Ebeczky, Rháday, Paláthy, Gyürky, Földváry, Mocsáry, Lónyay, Fáy, Bornemisza, Máriássy, Szilassy, Madách, Szemere, Patay, Péchy, Puky s egyéb előkelő családokkal, nyolcz-tíz vármegyében a nemzeti ügynek száz meg száz bajnokát állítá a küzdőtérre harczban, békében, egyházban s megyéknek és országnak gyűlésein. Egy ily családnak története a nemzet háromszáz éves viszontagságainak története. Rákóczi fejedelem függetlenségi háborúiban két Darvas végzett dicső munkát.

Darvas Mihály és Darvas Ferencz. És századokon át a bécsi politika irtotta a kálvinista magyart, hogy e földről kiirtsa a magyart és az alkotmányt és a szabadságot: a Darvas család mindig ott állott az első sorban, hogy vagyónát, életét, egész jövődjét áldozza fájának és szabadságának megmentéséért.

E család kebelén s e család százados hagyományain nőtt fel Darvas Erzse, a ma eltemetett nagy asszony.

Hozzá méltó férfit rendelt férjéül a gondviselés.

A tolcsvai Bónis-család Magyarország történetében ép oly magasan áll, mint a nagy-réthi Darvas-család. A vértanú Bónis Ferencz dicső életét hóhér pallosa oltá ki 1671-ben. A pozsonyi nagy vértanú életének és halálának története főséges és irtózatos. Nincs a szentek és vértanúk seregében ember, a ki többet szenvedett volna hitéért, mint ő szenvedett hitéért, hazájáért s magyarságáért regézi és pozsonyi börtönében. S mind a háromhoz hű maradt törhetlenül.

Hol van az a történetíró, a ki megírja ezt igazán?

S a ki megírja Bónis Sámuelnek, a nagy asszony férjének gyötrődéseit. S a hű feleség áldozatát, könnyeit és csodás fáradalmait?

Sokszor kétségbeesett s örökre elmúlt volna már a nemzet, ha olyan fiai és leányai nem születnek, mint a Darvasok és Bónisok.

\*

Visszatérünk még a nagy asszony emlékezetére. Most még csak azt a rajongó honszerelmet említjük föl, melyet e nő Jászay Pálnak, a lelkes történetírónak

lelkében lángra lobbantott. Történelmi műveit így ajánlotta a nagy asszonynak.

»Darvas Ersébetnek tisztelet, szeretet s barátság jeléül.«

»Lelkem kedves barátnéja! Zsenge korom óta egy boldogító vágy hevítette szünetlen keblemet: magyar nyelven és magyar szellemben megírni a magyar nemzet dicső, bár tövises emlékeit. Azon vidéken születtem, melyet Árpád, az országalkotó s vitéz nemesei a tarczali hegy tövéből Jakta melletti táborukból örömpillanattal áttekintvén, szívük fölgerjedésében Szerelmesnek neveztek. Boldogkötől csevegő morajjal kergeti e kies völgyön Szeremse pataka mindig hév, mindig tiszta habjait. Csoda-e tehát, ha krónikáink minden egyes szava magával ragadta lelkemet! Gyűjtöttem és gyűjtöttem, sem időt, sem fáradságot nem kiméivé, és — miként e nemzet első vezérének, Álmosnak anyjáról beszélük — a jövődök felől arany almákban merengtem. Másképp történt s hő vágyaimnak csak némi forgácsai maradtak.«

»végedet azon megye földé nevelt, mely engemet. Csak a zavaros Hernád választott bennünket, téged a Bársonyos jobb térére, engem a Szeremse patak bal vidékére szorítván. Nincs ki azokat, miket én édes nemzetünkről elmondani képes vagyok, hőbb kebellemmel s szendébb figyelemmel kísérje, mint te. Engedd hát, hogy megmaradt forgácsaim pislogó világánál feltűnedeztessem előtted közhazánk s nemzetünk töredékes fátyolképeit. Türelmed nem fog kimerülni, ha

tudod, hogy ezek hozzád, irántad soha nem szűnő  
hálám s örök tiszteletem zálogául közelednek. Szántó,  
Márt. 8. 1851.t

\*

Mennyi lelkesülés, mily nemes imádat, mennyi  
rajongás azért, hogy Bónisné meglelégedésére írhasa  
meg a magyarság igaz történetét.

Minő fenséges lélek volt az, a ki a tudomány hőseit  
így tudta lelkesíteni!

Dicsőség emlékezetének.

## KOZMA SÁNDOR.

*(Kozma Sándor, született Kőröshegyen Somogy vármegyében 1825-ben, meghalt 1897-ben. Ügyvéd, megyei tisztviselő, főbíró, utóbb az ország főügyésze 1870 óta. — Irodalmi alkotása kevés. — Legjobb barátaim egyike.)*

Hajdan élőfákat ültettek a nemesi birtokok ősi mesgyéire. Nőtt a mesgyék szálfája és erősödött évről-évre, nemzedékről nemzedékre. Gyökereivel az anyaföldbe, lombjaival a levegőébe terjeszkedett. A birtokos változott, elhalt, újra támadt; egyik nemzedék a másik kezébe adta át a földet; viharok jöttek, áradás, ellenség pusztított — a me8gyét bizton őrizte a százados szil. Perpatvar, tűzvész, könnyelműség, asszonykéz megbolygatta az ősi levéltárt; királyi adományok, osztálylevelek, határjáró igazságok eltűntek, elenyésztek, de a százados szil daczolt minden viharral s büszkén és rendületlenül őrizte az ősi mesgyét.

Nemzeti társadalmunknak ily mesgyeőrző határ-fája volt Kozma Sándor. Kor és korhadás megőrölte, elpusztította. Árny ékadó terebélyes lombját, óriási törzsét, hatalmas gyökérzetét az ő nemes és magyar szellemének bámulta és tisztelte az újabb nemzedék



egy egész élet óta s még hetekkel és hónapokkal ezelőtt is. S most kidőlt, elhunyt örökre.

Veszprémmegyei ős nemesi családból származott, őseit se a török háborúk, se a szabadságharcok nem tudták kimozdítani a leveldi ősi birtokból. De Mária verézia kormánya alatt Padányi bíró Márton veszprémi püspök, a vallás visszaállításának ürügye alatt kizavarta és akkor költöztek át Zala és Somogy vármegyébe. Inkább megváltak a vagyontól, a jólétől és az ősi birtok minden társadalmi előnyétől, de magyarságukat és függetlenségüket fel nem adták.

Ily családból származott és ily család kebelében töltötte ifjúságát, a hol az ő idejében és még később is, a nélkül, hogy szavakban mondva lett volna, a hatalmaskodó osztrák ellen kiirthatatlan gyűlöletet és a magyar faj iránt soha nem lankadó, rajongó szeretetet oltott az ifjak szívébe minden tanító és minden tantárgy és a főiskolának egész életműködése.

Együtt tanult és versenyre kelt Petőfivel, Jókaival, Kerkapolyval, a kiknél nem volt se rosszabb, se gyengébb; csakhogy tehetségét más téren, az igazságszolgáltatás mezején tette gyümölcsözővé.

Lángoló hazaszeretben, fájának végtelen szerelmében nem múlta felül egyik sem. Egészséges és erőteljes szelleme megkedvelte a tanulást és korának tudományos műveltségét oly mértékben sajátította el, mint akiről méltán mondják, hogy kora műveltségének színvonalán áll. De sem tudománya, se utazásai, se később a fővárosi társasélet eszmecseréi, az őstiszta

magyar gondolkodást és a nemzet intézményei és kultúrája iránt folyton élő ábrándos rajongását meg nem gyöngítették, el nem homályosították.

Saját nemzetén kívül nem ismert más nemzetet, múltunk hőseit az ő szemében nem múlták felül a világtörténelem összes hősei. Még napi kérdéseinket is a magán társalgás körében a múlt századok erőfeszítései és mulasztásai szerint és az ősök nézetéből kiindulva tárgyalta legszívesebben. Minden ember értékét akként becsülte meg, hogy milyen jó vagy milyen rossz magyar.

És a szerint, hogy szabadelvűsége milyen igaz, vagy milyen hamis. Mert ő szabadelvű volt a szónak tökéletes értelmében. Előtte az állami intézmények körében csak az ember létezett, de kicsiny ember vagy nagy ember nem és az egyéni vagy polgári jogoknak minden alkalommal, még az állam hatalmával szemben is senki sem volt igazabb védője és melegebb tisztelője, mint ő. Az osztályérdeket 1848 előtt megsemmisíteni törekedett, napjainkban pedig, a mint az még gyűlöletesebb alakban áll fenn, mint 48 előtt, undorral fordult el tőle. És ez érzelemből ő nem csinált titkot magas állásában sem.

Mint Magyarország főügyésze és egyúttal valósággal koronaügyésze neki az udvari körök legmagasabb régióiban is időnkint helye lett volna. De ő ezt a helyet el nem foglalta soha. És pedig készakarva nem foglalta el. Mert neki nemcsak rendíthetetlen meggyőződése, de vére, természete, családi és egyéni jel-

leme volt, hogy igaz magyar embernek és igaz szabadelvű embernek nálunk az udvar légkörében helye nem lehet. Valamint nem lehet helye mágnásaink és bankáruraink mindennapi körében sem.

Huszonöt évig volt Magyarország főügyésze és több mint harmincz éven át szolgálta az igazságot. A hivatalos intézkedések szürke egyformaságában elvész az egyes ember, elvész az egyéniség. És minden eszmét, minden gondolatot, minden egyéni érzelmet kiöl a hivatalos irály és a hivatalos felfogás egyenruházott és mértékre vett megszokottsága.

De a harmincz év alatt minden intézkedés, a mely tőle származott, mindamellet tisztán őrzi az ő nemes és magasztos, magyar és szabadelvű gondolkozását.

És egészen oly tisztán őrzi az ő műveltségének egyéniségét. Azok, kik vele, felette és mellette kormányozták az országot és azok, a kiket a hivatali rendszer alája helyezett, gyakran bámulták az ő felfogásának nyers szabadelvűségét és egész szellemének kurucz magyarságát.

Voltak e miatt összeütközései is. De ő változatlan megmaradt annak, a minek indult, még a hivatalos székén, még a királyi ügyészségben is, szabadsághősnek.

A kik közvetlenül és a mindennapi érintkezés után ismerték, azokra csodálatos hatással volt. Szerették, követték és bámulták egyszerre és a királyi ügyészek azon kollégiuma, a melyet huszonöt év óta ő megalakított s a melyben az ő gondolkodását meggyökeresíteni

törekedett, minden időben legméltóbb emléke az ő munkásságának.

Ez ügyészi kollégium kihal, szétmállik és változik idővel és emlékként többé fenn nem áll és Kozma hatása is, mint a nagy színművészeké, csak nemzedékére, korára és kortársaira hat ki. De éppen azért nekünk, kik őt ismertük, a kik vele éltünk és vele dolgoztunk, a haza rossz napjaiban vele búsultunk és a jó napokban vele örvendtünk, nekünk kötelességünk emlékezetünkben megőrizni mindent, a mit róla tudunk, és átadni minden emlékjelet az utókornak, a mely az olyan férfiak példáin, a minők közé Kozma Sándor tartozott, ha lelkesülni tud, még szép és nagy dolgokat alkothat a hazáért és a magyarságáért.

A negyvenes évek magyarjaiból már kevesen élnek. Deák Ferencz és Kossuth Lajos tábornokara nagy részben elhunyt. Nemcsak az ország központján, de a vármegyékben is alig van egy-kettő, a kit a régi tűz melegítene és a kinek agyában és szívében az a szellem élne, a mely a nemzetet 1848-ban a világ-történet kiváló tényezőjévé tette.

A kevés férfiú közt, a ki még él, a legkiválóbbak egyike Kozma Sándor volt. Elhunyta őt már az új korszakban, az új nemzedék gondolkozásában érte. Ha társai is elhunynak, a mi csak pár évnek a kérdése, velük együtt a régi Magyarország egészen a történeté lesz. Talán az eszmék újabb iránya meg nem engedi többé, hogy Kozmához hasonló egyéniségek képződjenek ki közéletünk mezején. Talán a Gond-

viselés másképp gondoskodik arról, hogy a magyar faj különös jelleme ne ekként, hanem a mostani módszer szerint képződött közférfiak által tartassák tisztán fenn. De mi ragaszkodunk ahhoz a hithez, hogy mindaddig, míg a magyar nemzetre és annak tiszta és hamisítatlan egyéniségére az emberiségnek szüksége lesz, addig a nemzetnek Kozmához hasonló fiai ezentúl is támadnak és pedig, ha a szükség úgy kívánja, még nagyobb tömegben, mint támadtak hatvan év előtt.

## BITTÓ ISTVÁN HALÁLÁN.

*(A Bittó-család. — A csallóközi nemesség. — A tábor, melyhez Bittó tartozott. — Milyennek látta bujdosó korában Párist? — Hol láttam először? — Miért nem volt nagy szónok? — A Deák-párt bomlása. — Önként hagyja el a miniszterelnökséget.*

Egyszer már megemlékeztem Bittó Istvánról, az egykori Deákpárt utolsó miniszterelnökéről. De azért most, hogy szemeit örökre lehunyta, megint visszatérek rá. Szerettem és becsültem. Nagyon szívesen beszélek azokról, a kikhez szeretet és becsülés kapcsolt.

Előkelő nagy család sarjadéka volt. De csak köznemesi családé. Sok Bittó emelkedett ki a hétköznapi szürkeség homályából; a vármegyének és az országnak kormányzásában sok Bittónak keze, becsülete és bölcsesége fáradozott, de minden Bittó megmaradt annyira erős magyarnak, hogy a Habsburgok uralma alatt se uradalmakra, se főrendű méltóságokra szert nem tehetek. Megmaradtak abban az erős köznemesi táborban, mely századok óta őrzi az országot és szabadságait s tartja fenn a magyar nemzetet.

Ősi birtokuk Sárosfa Pozsony vármegyében. Csallóközi kiseded falu alig harmincz házacskával s a Bittók

ősi udvarával. Innen van nemesi előnevük is. A falu igazi neve egykor Sárosfalva volt. Épen száz faluja van túl a Dunának, a melyet ma fa néven neveznek a régi falva helyett. A szavak is kopnak, mint az emberek, a családok s a nemesi birtokok.

A csallóközi köznemesség csodálatos tünemény nemzetünk életében. Bécsnek torkában, a pozsonyi vár falai alatt, Érsekújvár és Komárom erődeinek árnyékában, a németek, vallónok, labanczok országútján ezt a nemességet mindenáron ki akarták irtani s vagy németté tenni, vagy helyébe németet, tótot, idegen elemet telepíteni. De ez a nemesség nem engedett. Nincs az országnak olyan vidéke, a mely töröktől, tatártól s mindenféle pogánytól annyit szenvedett volna, mint ez a némettől. Megvédték őt a Dunaágak, a kiöntések, a bozótok és berkek, de legjobban megvédte ősi erénye, törhetlen magyarsága, példabeszéddé vált okossága.

E nemességnek volt egyik legszebb hajtása a Bittó-család.

A csallóközi nemes falvak kisbirtokú lakóinál ép úgy él az ősök emlékezete, mint a nagy angol és német főnemességnél s mint az arabok, özbegek és turkomanok törzsfőnökeinél. Száz meg száz család él ma is, melynek apró korhadt leveles ládája tele van az Árpádok, a Vegyesházbeli királyok s a Korvinok korabeli levelekkel. Birtokot, nemességet, leszármazást, atyafiságot bizonyítanak e levelek. S a ki oly féltékeny és büszke őseire, az gonddal vigyáz utódaira is. A ki tiszteli a múltat: az megőrzi a jövődőt.

A Bittók vagyona nem kopott el, sőt Pozsony vármegyén kívül elterjedt Somogy, Arad s több vármegyére. Okos és tisztos házasságok, takarékosság s becsületet szerző erények szaporították a birtokot.

Bittó István főbirtoka Somogy vármegyében feküdt Dráfafokon. vágas park közepén előkelő nagy úri kastély néhány ezer hold külső birtokkal jól felszerelve, okos gazdálkodással vezetve. Itt szokta tölteni a nyarat késő őszig. Itt szokta kedvelt könyveit és hírlapjait olvasgatni; barátait, látogatóit, a vármegye előkelőit fogadni. Itt kerestem föl én is ezelőtt huszonnégy esztendővel. Vendégszeretete, figyelme, előzékenysége, nemes egyszerűsége példás volt. A régi időkre, a nagy egyéniségekre emlékeztetett.

Valósággal kiváló férfiú volt, habár a közélet zajongásai közt nagyságát nem vették is észre. Higgadt, bölcs elméje, felfogásának különös nemessége, nagy emberszeretete, erős gyakorlati műveltsége tette őt nagygyá. Sok jellemvonásban hasonlított Deák Ferenczhez. Deák táborkarában senkise volt, a ki a vezért úgy megközelítette, mint ő. Nagyságának nem méretei, hanem természete hasonlított a vezérhez.

Nagy korszaknak volt méltó fia.

A magyar nemzet 1848—1849-ben élet-halálharczot vívott. Vitába keveredett fennállásának, fájának s függetlenségének minden ellenségével s fiai vérért, s minden erkölcsi erejét vitte fegyverül a vitába. Ekkora erőfeszítés minden nemzet történetében ritka. Minden időben minden nemzedék nem képes ily erőfeszítésre.



Az utolsó Rákóczi-szabadságharcz óta, 1710 óta a magyar nemzet se volt erre képes. Óriási erkölcsi erőnek, akaratnak és elszántságnak kell összegyűlni s jó alkalomnak támadni, hogy a nemzet ádáz élet-halál-harczra vállalkozzék.

Erős lelkek készíték erre a nemzetet.

Széchenyi, Wesselényi, Kossuth, Deák, Vörösmarty alig tiz év szülöttei. Születésük közel esik egymáshoz a 18-ik század utolsó s a 19-ik század első éveiben, ők és társaik edzették meg hősi elhatározásra a lelkeket.

Az az ifjúság, mely a nagy harcztát megkezdette s végigküzdötte, a múlt század huszas éveiben született. Az úgynevezett 48-iki fiatalság, a vakmerő és fenséges küzdelemnek hősi tábora 1820-tól 1830-ig támadt az anyák szerelméből, az idő láthatatlan örökkévalóságából. Ma már alig van, a ki e táborhoz tartozott. A vezérlő szellemek közül talán csak az egyetlen Jókay.

Bittó is e táborhoz tartozott.

Az első népképviselő tagja, a debreczeni országgyűlés buzgó képviselője, a függetlenségi nagy elhatározás egyik hőse s mikor a harcznak vége lett: bujdosó és száműzött: íme nyilvános életének első fejezete!

Nem a vér heve, nem a képzelet lázongása, nem a nemes nagyravágyás ábrándja, nem a katonai erények feszítő érzései bírták őt ama nagy elhatározásra. Hanem a mi mindezeknél szentebb: a hazafiság s a nemzet iránt való kötelesség komoly érzete, őt lelkének higadtsága vitte oda, a hova másokat, igen sokat az ifjú kor rajongása.

Sok hányattatás után Páriában telepedett meg, mint bujdosó. Akkor még köztársaság volt a francziák államalkata; elnöke Napóleon. A függetlenségi harcok üldözöttjei szívesen menekültek oda. Ott volt Bittó is, gróf Andrassy Gyula, gróf Teleky László, Gorove István, Irányi Dániel s egyebek társaságában. A közös sors egyenlő érzete s hú, bizalmas barátság kapcsolta őket össze. Egész két évet töltött el ott 1819 végétől 1851 végéig. Megismerkedett néhány kiváló francia államférfiúval s ideje nagy részét a korszerű államtanok tanulmányozására fordította.

Nagy figyelemmel hallgattam, mikor elbeszélte, minő hatást tett rá először az a világ.

— Csaknem minden dolog ismerős volt előttem — úgymond — mikor Párisba jutottam. Az utcák, házak, emberek ugyanolyanok voltak, mint másutt Bécset már meglehetősen ismertem, ott többször jártam a azért külsőleg Páris se lepett meg semmiben, de az emberek, a felfogások, az intézmények, a szenvedélyek: mind egészen más, mint a minőket én ismertem. A magyar társadalom még mindig Verböczy társadalma volt. A középkori hűbéres életnek legszelídebb képződménye, de mégis középkori. Úr és szolga, egyházi és világi főrendek, Isten kegyelméből való uralkodás, fejedelmek babonás bálványozása, önkénygyakorló kormányzók, basáskodó vidéki főtisztviselők, százféle előjog, kivétel, szabadalom, osztályérdek s ezeknek megfelelő gondolkodás és családi élet. Fajok, nyelvek, foglalkozások, felekezetek versengése. Szűk

irodalom, bágyadt sajtó, mely alig ismerte a gúnyt és gyűlölködést és semmikép nem ismerte az élczet és vidámságot. Mi más a francia közszellem a maga gondolatainak, érzéseinek, törekvéseinek korlátlan-ságával! Mégse tudtam igazán megkedvelni. Nálunk hazafiság, ideálok, érzések, meleg rokonszenvek, családi ösztönök kötik egymáshoz az embereket s alkotják meg nagy részben a pártokat is. Párisban pedig szá-mítás, okosság, érdek és gyűlölködés. Sokkal magasabb-nak, sokkal hatalmasabbnak s fejlettebbnek láttam a francia szellemet, de sokkal jobban szerettem a magunkét, a magyart.

Magyar természetét nem is tudta, nem is akarta leölni magáról soha. Egyénisége meg nem engedte volna. Mikor miniszter volt, mikor a képviselőház elnöke volt s mikor a kormánynak és az uralkodó Deákpártnak vezére volt: akkor is csak műveit, világos-fejű, csöndes modorú, de mégis csak úgynevezett jó magyar táblabíró volt. Az igazi »tekintetes, nemes és nemzeti ura. A kinek a fűjét mindig megdobbantotta s a ki mindig nagyot nézett, a mikor őt miniszter-elnök korában a »kegyelmes uram«-nak szólították. Barátaitól, jó ismerőseitől, a képviselőktől, egykori megyei tisztviselő társaitól mindig gúnyolódásnak tekintette a »kegyelmes úr«-féle szólítgatást.

Míg Deák Ferencz élt, nem is volt az valami nagy divatban. Hiszen ha az a férfiú, a ki minden párt és minden kormányzó ember fölött áll s a királyon kívül mindenkinél hatalmasabb, csupán csak »tekintet

és talán »nagyságos« úr; hát akkor ki lehetne igazán »kegyelmes« úr? A régi Deák-körnek nem is volt tagja ötven kegyelmes úr. Csak a letűnt udvari korlátnokai és helytartótanácsi rendszer agguló férfiaiit szoktuk »kegyelmes úr«-nak czímezni. De csak azért, hogy tudja meg mindenki, hogy ők nem tartoznak hozzánk, — ők más világ, mint mi vagyunk.

Régóta ismertem.

Még a múlt század hatvanas éveinek közepén tartott Balaton-Füreden három parti vármegye értekezletet a fölött: vájjon lecsapoljuk-e a Balatont? Az én vármegyém részéről én is ott voltam valamiféle küldetésben. Fiatal ember, koromnak és természetemnek hatalmas kíváncsiságával. Bittó István is ott volt Somogy vármegyéből, noha a drávaparti birtokost közvételül épen nem érdekelte a Balaton.

Ott láttam először. Tudtam már, hogy az 1848-iki nemzetgyűlés tagja volt, — tudtam, hogy ott volt Debreczenben, Szegeden és Aradon a királykergető független országgyűlés romjai közt s tudtam, hogy néhány évig bujdosásban élt. Mi ifjak különös kegyelettel néztünk az ily férfiakra, mint letarolt erdő épen maradt szálfáira. Minő hatalmas növények, minő büszke alakok a haraszt apró sarjadékai közt! Vájjon a kiirtott törzsek hajtásai felnőhetnek-e egykor ilyen magasságba?

Ott ismerkedtem meg vele.

Alacsony termet, aránylag hatalmas fej, élénk, szelid, fénylő nagy szemek, vastag bajusz, egyenes fejtartás, mindig mosolygó jólelkű arc. Vannak arczok, melyeket

semmiféle lelki indulat soha eltorzítani nem tud; melyek, ha mikor haragusznak is, a szelíd érzelmeket, a nemes gondolkodást tükrözik vissza. Ilyen volt Bittó arca fiatalon is, agg korában is. Pedig a Bittóknál a napsugártól barna, majdnem sötét bőrszín öröklött sajátság s később kopaszság, deresedés s redőzet is úrrá lett a fej különböző részein. S mégis bizalomgerjesztő szép arcz volt késő vénségében is.

Mert a lélek volt nemes az arcz mögött.

Deák különösen kedvelte. Már 1848-ban és 1861-ben is, de 1865 óta állandóan. A belső bizalmasok körébe, a nagy táborkarhoz tartozott.

Minő táborkar volt ez! Minő férfiak környezték akkor a pártvezért? Szalay László, Klauzál Gábor, gróf Andrássy, báró Kemény Zsigmond és báró Eötvös, Kerkapoly, Bittó István, — nagy elmék és nagy ére nyek birtokosai, — államférfiak, tudósok, írók, bölcselők; a magyarság történelmi eszméinek nagy ápolói. Az ifjabb nemzedék tagjainak minő olimpusi gyönyörűség volt ezek társaságában otthon lenni!

Bittó nem volt kezdeményező szellem. Bölcselő se volt. Minden nagy kérdésről volt érett és komoly nézete, de a mikor ezt kifejtette, sohase olvasmányai tűntek élénk, hanem észlelései, tapasztalatai. Egész lélek volt saját erejéből. Ha vitázott: se saját személye, se ellenfelének botlása vagy gyöngesége nem jutott eszébe. Azért se a fenhéjazást, se a gúnyt, se az élczet nem ismerte. Mindig a kérdésnek belső igazságai vezették agyát. Sohase volt szellemes, sohase játszott

elméje a dolgok külsejével vagy esetlegeivel, de mindig okos és talpraesett volt minden szava. Beszéde sohase fárasztott; beszéde a legnagyobb elmék figyelmét is magához ragadta.

Nagy tekintélyével s mindenki által elismert okosságával szinte ellentétben állt természetének kis mérete. »Kicsiny ember nagy bottal jár« — így szokta a népnek példabeszéde az ily férfit jellemezni. Termete miatt Pistikának nevezték benső barátai s párhívei. De nem gony volt e sióban, hanem szeretet és gyöngédség.

Miért nem tudott szónok lenni?

Érdekes ez a kérdés azért is, mert bizalmas körben egész szónoki erővel és hatással tudta eszméit megvilágítani s érveit kifejteni. De azért is érdekes, mert miniszter és kormányelnök korában szinte kényszerült szónokká lenni. És még se vált szónokká.

Bizony nem tehetsége hiányzott, hanem természete tartotta vissza. Akkora szerénység s oly észrevehetetlen nagyravágyás, mint az övé, a kezdeményezést, a szerepet, a szót százszor szívesebben engedi másnak, sem hogy a maga számára foglalja le. ő sokkal mélyebb és tartalmasabb szellem volt, mint például utódja, Tisza Kálmán s ha miniszterelnöksége alatt Tisza Kálmán évenként s kivált az első években felszólalt kétszázötvenszer, Bittó alig hiszem, hogy felszólalt huszonötször. A szónokláshoz pedig, hogy az magasra fejlődjék, az agynak épp oly sok gépies munkálkodásra van szüksége, mint a zenésznek ahhoz, hogy kitűnő zenész legyen. A ki hangszerével csak ritkán

foglalkozik: sohase lesz belőle nagy zenész, akárminő a tehetsége.

Kormányelnöksége alatt nagy sikerek nem jöttek napvilágra. De nem történtek nagy események se, melyek fénye, vagy árnyéka órá kiterjedne. A mai kor embere meddőnek tekinthetné kormányelnökségének rövid korszakát.

A nemzet történetírója egykor majd foglalkozik Ővele is s följegyzi cselekményeit s azok értékét, de följegyzi talán mulasztásait s azok okait is. S valóban sok érdekes dolgot jegyezhet föl.

ő volt a Deákpárt utolsó kormányának elnöke. Maga a vezér a kornak és betegségnek súlya alatt már képtelen volt a vezér mindennapi munkáját végezni. Deák Ferencz Bittó kormányelnöksége alatt már egyetlenegyszer sem lehetett ott se a képviselőházban, se a pártkörben, — ellenmondhatlan bölcseségű szavaival nem irányozhatta többé az elméket s oroszlánszemeinek komor tekintetével nem fékezhetette többé a lázongó indulatokat.

A pártnak s a körnek belső élete egészen más volt, mint a mai. Az ország élén a miniszterelnök állt s mögötte a király tekintélye. De a párt élén Deák Ferencz állt és az ő tekintélye. A többség nem a kormánynak pártja volt, hanem a kormány volt a többség alkotása. A javaslatokat a kormány készítette akkor is, de a többség a maga pártkörében gyakran hetekig tartó vitatkozás után függetlenül állapította meg. A kormány kénytelen volt nemcsak a királynak, hanem

Deák Ferencznek támogatását is előre megszerezni. Ha az egyik elmaradt: elmaradt a másik is s elmaradt a többség is.

Ehhez voltunk szokva hét-nyolcz éven keresztül, s mikor az 1873-iki óriási válságok után Bittó igen súlyos körülmények közt kezébe vette a kormányt: Deák Ferenczet már nem találta a párt élén. Azt vette észre, hogy egyedül áll s másban, mint a király tekintélyében gondviselő támogatást nem találhat.

Megbomlott a párt egysége nyomban. Külön árnyalatok, külön összebeszélések, külön vágytok és törekvések támadtak a párt kebelén belül.

A Sennyey-párt szervezkedett. Azt hitte: ideje közel van.

A Lónyay-párt már szervezve volt két év óta. E párt »vacsorapárt« név alatt már rég ideje rendszeresen működött.

A balközép is belenyúlt már a Deák-párt belső dolgaiba s úttörője Ghyczy Kálmán már ott ült a kormányon s pártja bent a Deák-pártban.

Egy új elemet is kezdtünk észrevenni a Deák-párton. A miniszteriálisok pártjának neveztük ezt az elemet. Azok a férfiak voltak ezek, a kik elvvel, iránynyal, válságokkal keveset törődve, mindig a kormánynyal tartottak, az erős kormány előtt föltétlenül meghajoltak, a gyöngye kormány ellen cselszövényeket szítottak s a párt erkölcsi függetlenségét bénították. Ezek utóbb Tisza Kálmán rendszere alatt túlsúlyra vergődtek. Ezekből lett az úgynevezett mameluksereg.



Bittó jól látta azt, hogy Deák régi rendszerét sokáig fentartani már nem lehet. Oszlopai töredeznek, főerőségének, Deáknak napjai már megszámlálvák; közel az idő, a mikor összedől minden. Volt ugyan még egy hatalmas töredéke a pártnak, melyet akkor zömnek nevezett a szójárás. Deák benső hívei, az önzést nem ismerő régi és új férfiak, az eszmékért lelkesülök, csupán a közczélok harczosai: ezekből állott a zöm. De ezek folyton fogytak s lassankint megglepte őket a csüggedés. Ezekre támaszkodott Bittó.

Ezekkel készítette meg az új választási törvényt s ezekkel alkotta meg az összeférhetlenségi törvényt. Mind a kettő a nemzeti képviselet megtisztulására törekedett. Mily nagy és nehéz munka volt ez, mennyi bölcsesség kellett ennek elvégzéséhez: alig gondolná az ember. A választási törvényt fölött öt hónapon át vitatkoztak a pártkörök, az osztályok, a központi bizottság s az országgyűlés két háza.

Sajátságos tünet. Törvénytárunk Szent István óta csak két választási törvényt ismer. Az egyik 1848-ban készült Kossuth vezetése alatt, a másik 1874-ben Bittó kormányzása alatt.

Bittó sohase bukott.

Önként engedte át helyét 1875-ben Tisza Kálmánnak. Erős meggyőződése volt, hogy ezt meg kell tennie. S érthetetlen, hogy Tisza egész uralma alatt szakadatlanul üldözte őt. Akkora elszántsággal, s oly rendszeresen, a minőre a kormányok történetében alig van példa. Nálunk épen nincs. Nevének és múltjának tiszt-

taságát s eszméinek és jellemének nemességét azonban a Tisza-rendszer egész hatalma se volt képes érinteni. S bár húsz év óta keveset hallott róla a közélet, most, a mikor sírja mellől a bevégzett hosszú életen végignézzünk: bizony nem látunk abban egyebet, mint összhangot, fenséget s nemes magyarságot.

## EMLÉKEZÉS PULSZKY ÁGOSTONRA.

*(Pulszky Ágoston. Született 1846. évi júliusban meghalt 1901. évi szeptemberben, író, képviselő, államférfi, egyetemi tanár, az észjog és jogbölcselet művelője, hosszú időn át jó barátom.)*

Alig egy hónapja, hogy behunyta szemeit örökre s hideg hant borult meleg szívére s ma már alig emlékezik meg róla valaki. Csak azok, a kik szívéhez legközelebb állottak. Nő, gyermekek, testvér, néhány jó rokon és hú barát.

A sajtó hallgat. Lemorzsolta a halálnak és temetésnek részleteit. Ismeretes, mindennapos részleteket, melyek évenként száz meg ezer halottnál előfordulnak. Előszámlálta a korán félben szakadt élet fontosabb eseményeit. Ki volt apja, ki volt anyja, mikor és hol született és hol növelkedett, hol tanult, mikor lett képviselővé, katonává, egyetemi tanárrá, mikor nősült, hány gyermeke, mi volt betegsége s mikor halt meg s ezzel vége.

A mi jó sajtónk száz vagy kétszáz sort szentelt neki, a mint épen szeszélye vagy napi anyagának sokasága engedte s ezzel feladatát megoldotta s kötelességét teljesítette.

»Elvégeztetett« — mint Jézus mondta a keresztfán. S a minek vége: minek arról tovább is beszélni.

A mi feltűnhetett: az, hogy minden lap megemlítette, hogy Pulszky tehetséges, tanult és minden tekintetben nemes lélek volt s hogy mégse volt se mint tanár, se mint szónok, se mint államférfi, mint szokás mondani, közkedveltségű.

Igaz-e ez? S ha igaz: mi ennek az oka? Van-e a sajtó előtt szebb kérdés ennél? Hogy lehet valaki jó hazafi, derék ember, nagy tehetség s mégis kerüli őt az emberek rokonszenve s nyilvánvaló szeretete? Egy lap se tárgyalta ezt a kérdést.

Pulszky Ágoston csakugyan nagy szellemi erő volt. Nagyobb, mint édes apja s mint Károly öccse. Pedig mind a kettő messze felülmúlta az egészséges szellemi erők középértékét. Ágoston eredetileg mély és hatalmas elméleti tehetség, tanulmánya a bölcsélet terén óriási s tudása is rengeteg. Ehhez kedves és ragaszkodó lélek, jó barát és hű pajtás, irigykedést és rosszindulatot nem ismerő, szerény és nem számítgató, munkára mindig kész, a gondolkodásban mindig éber. Még figyelőképpessége is meglehetősen erős.

Hol van hát az ok, mely meggátolta őt abban, hogy a politikai élet férfainak s a pártoknak szeretetét és bizalmát megnyerhesse? Talán benne van az ok, vagy talán a közönségben?

Mindakettőben.

Én nagyon szerettem és nagyon becsültem őt, noha két évtized óta ritkán lehattunk együtt. Politikai párt-

állásunk s társaséletünk más társaságba vonzotta őt s másba engem, ő kormánypárti, én függetlenségi; — pártköri életünk nem érintkezhetett egymással.

De másként volt harmincz év előtt. Egymás mellett ültünk a képviselőházban, szemközt az elnöki székkal, az emelkedő padsorok közepén. Pulszky Ágost, Zsedényi Ede, Matuska Péter és én s közelünkben Paczolay János, Szilágyi Dezső, Urbanovszky Ernő. Akkor is nagyon szerettem Pulszkyt s három éven át ott a képviselőházban egymás mellett talán minden gondolatunkat és eszménket kicseréltük egymással. Még a szereplő férfiak s a nagy kérdések fölötti érzelmeinket is.

Ő talán akkor is jobban ragaszkodott Szilágyihoz, mint énhozzám, de én jobban figyeltem rá, mint bárki más. S erre jó okaim voltak, noha kicsinyesnek látszóok.

Pulszky előbb foglalt helyet a képviselőházban, mint én. őt már az 1869-iki országgyűlés közepén beküldte Nógrád vármegye valamelyik kerülete. Mikor választása folyamatban volt, azt mondta édes apja Pulszky Ferencz az Úri-utczai Deák-körben:

— Majd hozok én most nektek miniszternek való embert, a milyet az új nemzedékben nem találtok.

— S ki lesz az? Kérdezték többen.

— A Guszti fiam!

Sokan örültek, sokan mosolyogtak, néhányan élczeskedtek is az apai vakszeretet rovására. De az öreg nem engedett.

— Majd meglátjátok, mennyit tud az, milyen tehetség az!

Én hittem az öreg Pulszkynak. Sohasem vettem észre benne semmi érzelgősséget, semmi elfogultságot. Miért lenne érzelgős és elfogult saját fia irányában?

Nem is csalódtunk se a tehetségnek, se a tudásnak mértékében. De csalódtunk valami másban. Abban, a mit a világ modornak nevez s a mit én alkalmazkodási érzéknek vagy számításnak tudnék nevezni.

A mi magyar társadalmunk akkor még ismerte s megbecsülte az úgynevezett tekintélyt. Volt, a ki születése által, volt a ki vagyona által, volt a ki tisztessége által, volt a ki szerzett érdemek, forradalmi hőstettek, nagy szenvedések, tudományos vagy költői alkotások által tett szert nagy tekintélyre. Eszterházy herczegre más szemmel néztek, mint Kuba Jánosra, a szakolczai városbíróra. A ki a múlt század negyvenes éveinek nagy küzdelmeiben már nagy szerepet töltött be, mint Szentiványi Károly, Bónis Samu, Pulszky, b. Eötvös, vagy a ki 1849-ben igazi hőse volt a nemzetnek, mint Klapka, Nyáry Pál, Perczel Mór, vagy a ki a kényuralom alatt halálra ítélt, bujdosó, vagy várfogságot kiszendedett volt, mint igen sokan, vagy a nagy költők és írók, Jókai, b. Kemény: azok már ennél fogva a nemzet kiváló figyelmére méltók, már ennél fogva tekintélyek. Andrássy grófot tekintélylyé tette állása, múltja, születése, tehetsége s a király különös bizalma. Deák tekintély volt mindenki előtt és mindenki fölött.

Jól volt-e így, nem volt-e jól: most nem vizsgálom, így volt. Nemzeti szokásunk, gondolkozásunk, érzésünk, erkölcsünk elismerte s megbecsülte a tekintélyt, a kinek szavát, nézetét, akaratát komoly figyelemre méltónak tartottuk csupán azért is, mert az ő szava, nézete és akarata volt. Az a szó néha gyöngén hangzott, az a nézet néha nem volt alaposan kifejtve és bebizonyítva, az az akarat néha macacsságnak vagy önkénynek látszott, de azért azt komoly tisztelettel meg kellett fontolni, mert a nemzet egyik tekintélyétől eredt.

Pulszky Ágoston nem ismerte ezt a nemzeti szokást. Nem ebben nőtt fel. Nem fejlődhetett ki nála ez. Négy-öt éves korától húsz éves koráig idegen országban, idegen népek közt volt többnyire. Minden gyümölcsnek megvan a maga különös színe, illata, hamvassága. A magyar ifjú lelkének különös illata és hamvassága a honfi érdemek iránt való kegyelet s az igaz tekintély méltánylása. Akkor még így volt. Ma már nálunk sincs úgy ezredrésnyire sem. Pulszky leikéből és műveltségéből hiányzott ez az illat, ez a hamvasság. Az idegen lékör letörölte ezt, vagy ki se engedte fejlődni.

Pedig az ő lelke gyöngéd volt és figyelmes s műveltsége nemes volt és gazdag. Csak az alkalmazkodási érzék hiányzott.

Nyomban beleszólt minden kérdésbe. Minden politikai kérdésnek ismerte múltját, jelenét, irodalmát.

A német, angol, francia és olasz államtani irodalmakban egészen jártas volt. A bölcséleti kutatások és

feldolgozások minden művét és vívmányát jól ismerte. Lassanként saját észlelései is szaporodtak. Ezek néha engem is bámulatba ejtettek. Irt egy kisebb értekezést ezelőtt 23 évvel. Címe: »A pártkormányzat és a korkérdések.« Nem akartam elhinni, hogy ez az ő műve. Azt gondoltam, valamelyik óriási angol vagy francia elme műve. Erősebb észlelésre mutat e kis értekezés mint b. Eötvös József vagy Szalay László bármely munkája. B. Kemény Zsigmond elméjéhez volna méltó. Sokáig faggattam Pulszkyt, sokat vitatkoztam is vele, hogy bizonyos legyen arra nézve, hogy ez az ő szelleméből eredt.

Bizonyos lettem s annál jobban megszerettem, de egyúttal bámultam is őt.

De nem így voltak vele mások.

A nagy tekintélyű és nagy önérzetű s tisztességes korú magyar táblabírónak meg volt a maga nézete minden nagy kérdésben s meg is tudta ezt indokolni a maga gondos észlelései alapján.

S íme eléje ugrik egy ifjú. Vékony donga, kis termet, sovány alkat. Fürtéi kuszáltak, szemöldökei magasan állanak, szemei álmodozók, de tekintete komoly. Hanyagul áll rajta minden. Bajusza pödöretlen, Figaró-szakáll a alig pelyhedzik, de már is kusza. Ruhája hányt vetett; hosszú, bő nadrága mindig utána úszik a porban. De azért szemközt áll vele. Merészen arczába tekint, kész a vitára rögtön, az érvek tömegével dobálódzik s fejére idézi a világirodalom minden jeles művét s az angol és francia államférfiak minden



nagy mondását. Tud mindent. Minden nagy ország alkotmányának története a kisujjában s nem kíméli se a szót, se az időt, se a tekintélyt.

A jó magyar és bölcs táblabíró csak néz, csak bámul, csak szédülni kezd erre a rettenetes tudásra. Ki ez a fiú? A ki így tud, így mer vitatkozni? A Pulszky-gyerek. A Feri fia. A ki gyermekkorától fogva külföldön élt és tanult s ismer minden népet, minden nyelvet, minden nemzetséget.

A magyar táblabíró, a magyar tekintély, a parlamenti notabilitás ennyi mindent csakugyan nem tud.

Kedves és vidám jeleneteknek voltam tanúja.

A folyosón a nagyterembe nyíló ajtónál egy kis fali hirdetés figyelmeztette a képviselőket hajdan, hogy e helyen a hangos beszélgetést czélszerű abban hagyni, mert a hang behatol a terembe s ott a tanácskozást zavarja. Ma már nincs meg ez a hirdetés, mert úgy sem használt s e helyett a nagy ajtókon belül még egy üvegajtó és szőnyegfüggöny védi a csendet.

Egy ily hirdetés alatt lefüleli Pulszky Szende Bélát, a honvédelmi minisztert s akkor talán csak még államtitkárt vagy miniszteri tanácsost, hogy a hadsereg felújításának európai elveit vele megismertesse.

Szende Béla magas termet, herculesi alak, széles vállak, tekintélyes és domború mell, gyomor és has. Nyom vagy százhusz kilogrammot. Magyar ruhában, fényes szárú huszárcsizmában, tenyérszélű nadrágszíjjal. Egykor vitéz honvéd, Budavár falain az első egyike, szereti mindenki.

Szembeáll vele Pulszky. Nem ér följebb, csak a nadrágszíjáig. De ennek a nadrágszíjnak ezüst csatját megfogja keményen, nehogy a miniszter megszökhessek tőle. El nem ereszti, míg csak a német és francia hadügyi reformokat apróra neki meg nem magyarázza. Pulszky a beszéd alatt fölnéz rá keményen, Szende pedig lefelé néz, mintha a torony tetejéről nézne alá.

Kíváncsian állunk oda közelükbe néhányan. Ott áll Csengery is. Mosolyogva hallgatjuk a hangos magyarázatot. De odajön Deák Ferencz is s vagy félpercig hallgatja ő is. Akkor odaszól Csengeryhez:

— Eredj Csengery a terembe, mondd meg odabent, hogy hagyják abba a tanácskozást, ne lármázzanak, mert itt Pulszky Gusztit megzavarják a beszédben.

Nevet mindenki, maga Pulszky is. Elhagyja Szende megoktatását s akkor veszi észre Deák Ferencz mókás szavaira, mily vidám fonákság van abban, hogy ő az 6 kis termetével itt a folyosón lefüleli az óriás termetű Szendét s annak a fejébe akarja magyarázni Európát és Ázsiát.

A mívelt és gyöngéd lelkek sohase boszankodtak azon, ha Pulszky Agoston a kedélyes eszmecserében is mindjárt a magas tudomány teljes hadszertárával ment a vitába. Nem hányivetiség, nem negédesség, nem a szellemi fenség gőgös érzete volt ez nála, hanem az angolok és németek közt megszokott modor, mely ottkint az egyetemi hallgatók vitázó-termeiben egészen otthonos. Ezt hozta ő haza s mindig tárgyilagosan

gondolkozó elméje nem tartotta szükségesnek, hogy a hol érveket lehet és kell használni: ott a személyes tekintetek is folyton szemei előtt legyenek.

A simaság, a kérdések szőrmentében való elintézése, az alkalmazkodási érzék egészen hiányzott nála s később se fejlődött ki eléggé.

De a parlamentben nem minden lélek miveit és gyöngéd. Különösen a régi balközép nem tűrte szívesen a bátor érvelést, ha az ellene szólt. Pulszky se szavaiban, se érzületében sohase bántott senkit, de eBzejárá-sának idegenszerűsége, felfogásának rideg tárgyiassága, érveinek kifogyhatatlan tömege, az ellenzékkel szemközt minden pillanatban s minden kényes kérdésben kész kiállása sok ellenszenvet támasztottak ellene.

Hangja se volt békítő. Szónoklatát Csemátony a múlt század hetvenes éveiben »zakatolás«-nak nevezte. E szó sokáig rajta maradt beszédein.

De csak azok nem szerették, a kik nem ismerték. A kik sohase élhettek közelében. Akik az ő társalgásának élénkségét nem élvezhették s gondolkozásának és érzésének minden óriási tudás daczára is folyton üdén maradt naivságát meg nem ismerhették.

Az egykori balközép tette divatossá ellene a gyűlölködés, gúny és kicsinylés hangját. E hang megmaradt mindvégig mind a parlamentben, mind a sajtóban. Sőt a nagy egyházpolitikai átalakulások idején még fokozódott. Az okos és szabadelvű haladásnak öntudatos és szilárd híve volt. A nyílt és alattomos klerikálisok ellenségei voltak szakadatlanul. Érdemeit soha semmi-  
8989

ben el nem ismerték. Minden szaváért, minden cselekményéért, sőt minden mozdulatáért a sajtó gunyja és ócsárlása volt a jutalom. De az ő jókedvét, kötelességérzetét ez meg nem zavarta, szilárdságát meg nem gyöngítette. De modorát se tette enyhébbé. Annál bátrabban, sőt annál érdesebben viaskodott ellenfeivel.

A kormányzás terén alig maradt nyoma működésének. Félévig volt a vallás- és közoktatásügynek államtitkára. E fontos állásba belemelegedni is kevés idő ez. Minisztere báró Eötvös Lóránt volt. Együtt léptek a kormányba — véletlenül s együtt vettek a kormányzástól búcsút — örökre. A tudós elme tűnődése s nem a gyakorlati kormányzás volt az ő feladatuk.

Sokáig volt tanára az ország első egyetemének, a budapestinek. Mint tanár minő sikereket ért el, működése mennyiben tette gazdagabbá a nemzeti magasabb értelmiséget, mennyi tudást osztott ki az ifjú nemzedéknek, a tudomány szeretetét mennyiben tette erősebbé: e kérdésekre aggódva felelek. Mert tanári működését napról napra nem kísértem figyelemmel.

Én nem voltam egyetemi hallgató. A pápai főiskola volt az én tudománybeli nevelő-dajkám. Gyerekeszem képzelete s felfogása előtt sok tanárom óriási alakká nőtt. Később, a mikor mint képviselő Budapestre jöttem s egyetemünk hírneves tanáraival megismerkedtem: pápai tanárainak alakjainak méretei még akkor se zsugorodtak össze, még akkor is csak nőttek, még az egyetemi férfiak rovására is csak nőttek. Pauler, Kautz, Hoffman, Karvassy, Baintner, Apáthy, Sághy, Herczeg,

Antal s mások is: ismert tudósok, jeles nevek; társalógtam velük, lapozgattam műveiket, egyszer-másszor vitába is keveredtem velük, törekedtem elméjük erejét s tudásuk mértékét és természetét fölismerni.

De pápai tanáraitam meg nem közelíthették, Bocsor István, Tarczy Lajos, Kerkapoly Károly nagyságát el nem érték.

Nem a tehetségek arányában volt a nagy különbség, hanem az oktatás módszerében. Az egyetemi férfiak a tudás nagy anyagát tárják föl az ifjúság előtt, a pápai férfiak a tudás szeretetét s égő vágyát edzik meg az ifjúság lelkében. Amazok csak az elmét gazdagítják, emezek az egész lelket.

Ez volt észlelésem sok éven át.

Ma már talán nem tennék ily szigorú megkülönböztetést. Talán nem is annyira két rendszert vagy két módszert képvisel a két főiskola, mint inkább a véletlenben, az egyénekben volt a nagy különbség. Ámbár a magyar kálvinisták magasabb oktatásának iránya és szelleme mégis sokban különbözik az egyetemi oktatástól. Ott a faji jelleg, a nemzeti irány sokkal erősebb, mint itt.

De, ismétlem, sok függ az egyéniségektől.

Időközben megismerkedtem például Kovács Gyulával, Plósz Sándorral s még néhány egyetemi férfiúval s akarva, nem akarva, már szokásom szerint is gondosabban megfigyeltem elméjük működését. Mind a kettő méltó és képes arra, hogy a tudomány bajnoka legyen. A tudomány vívmányainak egyik se pusztá átvevője,

hanem gondosan megnézi mind a kettő, hogy mit vesz át; a mit átvesz: honnan veszi át s minő alakban s minő kidolgozással? Mind a kettő búvárkodik maga is s a miről a tudomány azt mondja: ez bizonyos, — mind a kettő megvizsgálja, hogy miért bizonyos.

Ha Kovács Gyula nagy nyomokat nem hagy a magyar tudományban, nagyobbakat mint eddig: sokat kell vétkéznie, vagy az élet ösvényén sok akadályllyal kell találkoznia.

Plósz Sándor letért a tudományos búvárkodás és az oktatás útjáról — legalább egyelőre, ő a sokkal nehezebb kormányzás és törvényalkotás vállalatába kapott. Csak azóta ismerem, a mióta miniszter. Lesz-e akkora sikere, mint buzgósága: nem tudom, nem is hiszem. A siker nem tőle függ egészen. Társalgás közben tanári értékét törekedtem kipuhatolni. Úgy látom, tanai mellett s tanainak igazsága mellett szereti az ifjúságot is. Nagy és szükséges erény ez az oktatóban, őt is méltónak találtam arra, hogy a pápai főiskola egykori nagy tanárai közt helyet foglalhatott volna.

Pulszky nem volt nagy tanár. Nem hiszem, hogy az a nemzedék, a mely ajkairól leste a jogbölcselet ígét, azt mondaná egykor: én Pulszky nemzedéke vagyok. Nem volt nagyobb tanár mint Szilágyi. Egyik se közelítette meg Kerkapolyt.

Pulszky kedvelt tárgyai is az államtan és jogbölcselet nagy mezején termettek. E tárgyak megengedik a vég nélkül való búvárlatot, megkövetelik a szakadatlan figyelmet s tért nyitnak a tudással terhelt lélek

minden csapongása előtt. E tárgyak oly gazdagok, mint a csillagászat kérdései.

Sőt az államtan és jogbölcselet gyökeres átalakulás előtt áll épen a mi korunkban. A közjog és államjog volt e két nagy tudománynak eddig főanyaga. Ma már az államtanban és jogbölcseletben a vagyoni jóllét, az egyház s a nemzetiség óriási kérdései követelik a főszerepei. A kérdések élnek, feszülnek, mozognak és mozgatnak; követelik az intézménynyé alakulást s az állam szerkezetébe befurakodnak mindenütt. De a kérdések nemcsak jól nincsenek megoldva, de még jól föltéve, jól megalakítva sincsenek.

Pulszky jól látta a kérdéseket s az egymáson keresztül-kasul törő érdekek, szükségek és szenvedélyek zűrzavaros küzdelmét. Ismerte is ezek világirodalmát s törekedett is ezek elméletét megalkotni. Egyetemi előadásaiiban a kérdések egyetlen nehézsége elől se tért ki, habár ezekkel megküzdeni magának is nehezeére esett. Nem tért ki jogbölcseleti műveiben se.

De erejét túlbecsülte. Felölelt mindent. Kidolgozott, beosztott, rendszerbe öntött minden kérdést, a nélkül, hogy azokat egyenként, külön-külön tudományos szabátossággal felállítani, kifejteni s megoldani képes lett volna, vagy arra elegendő ideje, elmélkedése vagy gyakorlati tapasztalása lett volna. Pedig még ez sem elég. Az irodalmi helyes alak megtalálása minden kérdésre nézve múlhatlanul szükséges, ha azt akarjuk, hogy előadásunk vagy könyvünk az ifjúság lelkében gyökeret verjen.

Pulszky Ágoston elmulasztotta ezt. Nem is ügyelt erre eléggé. S minthogy a legnehezebb s legmélyebb kérdésekkel küzködött: ennél fogva zavaros, kuszáit s világosság nélkül való volt mind tanszéki előadása, mind tudományos könyve. Az ifjúság rögtön észrevette ezt, figyelme szanaszét szóródott s azon túl hozzá az ifjúságot csakis a tanrend kötötte s nem az előadás hódító varázsa.

Az államtani és jogbölcseleti igazságok nem oly egyszerűek, mint a számtani s nem is oly könnyedén észlelhetők, mint a természettani igazságok. Két kilogramm kétszer akkora súly, mint egy kilogramm. A ki kételkedik: eléje teszik a mérleget s megszűnt a kételkedés azonnal. De a hol egy nemzetiségi kérdés összeütközik egy egyházi vagy egy gazdasági kérdéssel s a küzdelembe bele kell szólni a közjogi kérdésnek is: ott már nagy és nehéz elmemunka a kérdés igazságát oly világosan állítani a hallgatóság elé, hogy minden kétség nyomban elenyésszék.

Talán nem is lehet. De a tanszéken nem is épen szükséges. De az még az államtanban és jogbölcseletben is szükséges, hogy a kérdések egyik vagy másik oldala egészen tisztán álljon az ifjúság előtt. Ezzel föltámad vágya a többit is tisztán látni. Ösztöne, törekvése, búvárkodása s az élet tapasztalásai majd célhoz juttatják tudnivágyát. Elég, ha ezt az oktatója fölkelti.

Azt mondtam: Pulszky túlbecsülte erejét.

Egy napon, a mint mellette ülök a képviselőházban, új kiadású angol könyv áll előtte s olvasgat belőle



figyelemmel. Valaki érdekesen beszélt s ő föl-fölemelte fejét s hallgatta a szónokot, de közben-közben megint tovább olvasott. A szónokra mulhatlanul kellett figyelnie, mert a szólás sora rá is kerülhetett, tehát figyelt is, de azért olvasgatott is.

Azt gondoltam, valami sikamlós vagy könnyű regényt olvas. Kérdeztem tőle, mit olvas?

— Mill Stuart logikáját!

S mutatja a könyvet.

Egy pillanatig elbámultam, de aztán kinevettem vele. Ez a könyv a legnehezebb tudományos olvasmányok egyike a világon. Fiatal koromban elmém megedződött arra, hogy Hegelt nem fáradó figyelemmel olvashattam. Akkor Mill Stuart logikáját is bizonyos élvezettel, vagy legalább könnyűséggel tudtam volna olvasgatni. Most már nekem nehéz tárgy. Huszonöt év előtt is nehéz volt. Megkísértetem. Hónapokig kellene elmémet újra gyakorolni, hogy olvasásába rögtön bele ne fáradjak.

S íme az én Pulszky barátom ezt az igen nehéz könyvet csak úgy fél figyelemmel, fél elmével is képes olvasgatni. Szemrehányást csináltam neki e könnyelműségért és elbizakodásért. Hiszen vagy a könyvet, vagy a beszédet nem érti meg jól, mert egész elme kell mindegyikhez külön-külön.

Ő képes erre, azt felelte.

Pedig dehogyan volt képes. Erre senki se képes.

Egyszer kérdeztem tőle, hogy jogbölcseletét kinek a rendszere szerint dolgozta ki?

— A magam rendszere szerint.

Súlyosan megtámadtam e szaváért. Jelen volt Kerkapoly is. Az volt a véleményem, hogy az egyetemet s az ifjúságot fiatal ember szárnyemelgetésének kedvéért feláldozni nem szabad. Majd megjön az ideje annak is, a mikor ő hosszabb élet nyugodt tapasztalásai s nagy és mély elmélkedések alapján saját rendszerét tárhatja föl az ifjúság előtt.

Sokat évdtem vele, de talán nagyon is szigorú volt felfogásom s éles a bírálatom. úgy értesültem, műve Angliában is figyelmet keltett. Szinte természetesnek tartom. Gondolkodó ereje csakugyan nagy volt.

Amit jobban tudott, mint Kerkapoly vagy Szilágyi, de azért nagy műve nem lesz maradandó s mint irodalmi mű még annyira se lesz olvasott, a mennyire nálunk a tudományos műveket szokás olvasni.

Nem világos, nem könnyű, szépségei nincsenek, nem magyar irodalmi mű. Magyar szavakból, magyar nyelven van ugyan megírva, de azért mégse magyar mű. Mert gondolkozása, felfogása s gondolatainak megalkotása nem magyar.

Íme, nagy kérdés áll itt előttünk.

Pulszky Ágoston mindig tudott magyarul, még gyermekkorában is, még külföldön is. De agyának gondolkodó működése nem mindig magyar nyelven történt, minthogy csecsemőkorától kezdve két nyelven, magyarul és németül egyaránt tanult és tudott. Tehát gondolkodni is tudott németül is úgy, mint magyarul. Később pedig az angol nyelvet annyira elsajátította, hogy angolul is tudott gondolkodni.

A kérdés az, hogy a ki gyermek- és ifjúkorán keresztül két vagy három nyelven is egyenlő képességgel tud gondolkodni és beszélni: vajjon később képes lesz-e az egyetlen nyelvnek minden szépségével és minden tökéletességével alakítani meg irodalmilag gondolatait?

Széchenyi István gróf nem a remek, de a nagy magyar írók közé tartozik. Gondolatokban, képekben költői alakításokban, eszmévé és szállóigévé magasult nézetekben gazdagabb minden magyar írónál. Még sem igazi magyar író, mert élete végéig mindig németül gondolkodott. Német volt az anyanyelve. A gondolatok irodalmi alakításában ettől szabadulni soha nem tudott.

De elhagyom e tárgyat. Sokat lehetne erről mondani.

Pulszky Ágoston ritka nagy elme volt s ritka nemes jellem s a kik közelében voltak: azok előtt kedvessé tette vonzó egyénisége. Tudása óriási s a törvényhozásban csatázni mindig készen álló kiváló szónok, igaz hévvel és nemes fegyverekkel küzdő. Többet ért, mint a mennyire kortársai becsülték. Derekbab ember volt, mint sorsa. Derekbab, mint a hogy nyomdokai után az utókor fölismerhetné.

## FALK MIKSA KORÜNNEPE.

*(Dr. Falk Miksa született 1828. évi október hó 7-én. Már tizenöt éves korában kezdő író és fordító. Kesébb hírlapíró a legmagasabb szakmában, a politikai irányczikkek alkotásában. A múlt század ötvenes és hatvanas ereiben jelesebb hírlapírónk nem volt, hozzá mérhető is alig egy-kettő. Ezenkívül jelesebb írónk egyike. Mint képviseld, a diplomatikai iratok készítésében fölötte kiváló.)*

Nem kedvelem a korünnepet. Ha nekem szólna: hidegen fogadnám, vagy meggátolnám. Ez év augusztus havában múlt negyven esztendeje, hogy első nagyobb költői munkám az ország legelső szépirodalmi hetilapjában megjelent. Tehát negyven esztendeje volnék — ha volnék — afféle íróember. Bizony nem szóltam róla senkinek s örülök, hogy másnak se jutott eszébe. Ugyanez év július havában múlt húsz esztendeje, hogy híres nevezetes Nagy-Kőrös városa megválasztott köve-tének. Milyen jó ürügy lett volna hatalmas lakomára. De a város derék polgármestere azt mondta: minthogy választás esztendejében vagyunk, annak a korünneplő lakomának korteskedő színe lenne, a mi pedig Nagy-Kőrös városához nem illenék. Ott minden polgár a maga komoly és higgadt magyar eszével választ követet, tehát csak maradjon el a lakoma.

Igaz volt. El is maradt a korünnep.

Nem is egyéb a legtöbb jubileum, mint hivalkodás és lakmározási ürügy. Istennek tartsunk ünnepet, ne embernek. Ünnepejünk meg nagy nemzeti eseménynek emlékét is, de apró emberek apró dolgait ne ünnepelessük. Névnapról, születésnapról ám emlékezzenek meg hű barátok és családbeliek, ha igazán szeretik egymást, de ezzel aztán legyen is vége a sűrű lakmározásnak.

Ez az én vélekedésem.

De ennek daczára is szívesen látom Falk Miksa korünnepét, örömmel tűnődöm el ama félszázad egyes eseményei fölött, mely Falk nevével s írói működésével válhatlanul összefügg. Nemzetünk közéletének ma elmúlt ötven esztendejére se államférfi, se történetíró vissza nem gondolhat a nélkül, hogy elméje Falk nevével s írói működésével lépten-nyomon ne találkozzék.

Falk Miksa a jó magyar hazafiak díszes seregének jelentékeny tagja. Nem vezére, de nem is közlegénye. Hanem, ha a katonáéletben keresünk hasonlatot, derék csapatvezetője. A ki régóta törzstiszt, régóta tagja a táborkarnak. Mióta közelebbről ismerem, jó negyven éve, azóta mindig az volt.

Jó magyar hazafi!

Szinte unalmas, szinte kopott, szinte el is korhadt már ez a szó. Csak arról mondjuk már, hogy jó hazafi, a kiról egyebet nem mondhatunk. S mondjuk kedvezésből, udvariasságból. Jó gazda, jeles író, milliomos.

kegyes főpap, jó szónok, miniszterjelölt, államférfi, nagy befolyás, tevékeny mágnás, veszedelmes ember s egyéb efféle jelző van ma közkeletben. Jó hazafi: annyi mintha azt mondanák — nemzetes úr.

De ha én mondom valakiről, hogy jó magyar hazafi: akkor nem üres szóval akarom a levegőt mozgatni. S ha Falk Miksáról mondom: arra jó okom van.

Nem egyféle a hazafiság a mi országunkban. Még a jó magyar hazafiság is többféle.

Az egyik hazafiság mintái: Bocskay, Bethlen, Rákóczi, Kossuth. Ma pihen ez a hazafiság. Táborá is elszéledt. A csaták mezei kizöldültek, a fegyvert rozsdá emészti. A tudomány és költészet terén, a békeséges kormányzás és közgazdasági élet vesződségei közt ma ennek a hazafiságnak nincs levegője, melyben lélekzetet vehessen.

A másik hazafiság mintái: Zrínyi a költő, gróf Széchenyi István, Deák Ferencz. Viaskodni az ország függetlenségéért s a nemzet jólléte és méltóságáért, de nem az izomnak, hanem az észnek erejével; — nem a fegyvernek, hanem a bölcseségnek hatalmával. A hazafiak e táborához tartozik Falk Miksa is.

S e két táboron kívül van még a jó magyar hazafiságnak harmadik táborá is.

Volt két jó ismerősöm s nemes jó barátom. Egy atyafi két testvér. Az egyik Ihász Dániel, a kit csak egyszer-kétszer láttam életemben s a másik Ihász Imre, birtokostársam, vármegyém előkelője, mindenki által becsült és szeretett jó magyar ember.

Melyik volt jobb hazafi: soha se tudtam eldönteni.

Ihász Dániel, mint ifjú, fegyvert fogott s orvul megrohant, száz sebből vérző hazájának védelmére sietett, mint honvéd 1848-ban. Végigküzdötte a szabadságért és a becsületért vívott harcoknak minden csatáját. Fegyverét le nem tette, a győztes idegennek magát meg nem adta, elment bujdosónak, élt a hazátlanok száraz kenyerén s mikor az olasz nemzet harcban állott az osztrákkal: erős karját s éles fegyverét felajánlotta az olasz nemzetnek, hogy ott is szemközt álljon azzal az ellenséggel, a kivel 1848-ban és 1849-ben szemközt állott. S a mikor eljött a békekesség ideje s ránehezedett az életkor súlya: akkor oda telepedett Kossuth Lajos mellé s el nem hagyta őt haláláig.

Hogy az agg bujdosó, a független Magyarország egykori kormányzója minden nap lássa, minden nap érezze, hogy a magyar szívnek hozzá való hűsége el nem csügged, el nem múlik soha. — Ez volt Ihász Dániel; — férfi, a lelkek szent lángolásának korszakából, a ki élt, harczolt és meghalt a nélkül, hogy honfi szívének nagy eszményeit egyetlen szempillantásig elfelejtette volna.

Hát testvérje Ihász Imre mit csinált itthon? Miként szállhatott versenyre az ő hazafisága bujdosó testvérével?

Ihász Imre itthon maradt. Eke alá fogta a pusztuló ősi telket. Kis telek volt, kis birtok volt, alig terjedt száz holdnyira. De maga is megfogta az eke szarvát. Tanult, mívelt úri ember — de nem járt hivatal után,

hanem a becsületes földmívelő munka után. Egyik birtokot a másik után bérelte s azután egyiket a másik után vette meg örökül. Istennek akarata s őseink vitézsége a magyarnak számára alkotta meg ezt a földet. Idegentől, jöttmenttől, gazdag nemzetek ide lézengő tőkepenzeseitől mentsük meg a magyar földet. Legyen a föld s legyen itt minden vagyon a magyar emberé. Eger várát, Sziget várát nem védheti mindenki, vértanúhalált nem szenvedhet minden magyar ember, de családját, magyarságát, ősi nevét, ősi birtokát meg kell védelmeznie minden magyar embernek. Becsületes munkásság, okos takarékoság, tisztán gyűjtött vagyon, magyar családaink virágzó fenmaradása: ím mindez elsőrangú hazafi kötelesség. Segítette az ügyefogyottat, buzgólkodott nemzeti ügyeinkért, nem volt fukar semmi nemes dologban, hű társunk volt vármegyénk életében, a mikor alkotmányunk föléledt s mégis hatezer holdnyi birtokot gyűjtött, mely jó kedvvel hozza gazdag gyümölcsét, hogy növelje, szilárdítsa a magyar faj életét és gazdagságát.

Ím ebből állott az ő igaz és nagy hazafisága.

Melyik volt hát jobb hazafi? Bizony ma se döntöm én el ezt a kérdést.

Te ifjabb nemzedék, te alig tudod vagy csak az öregektől tudhatod, mije volt egykor Falk Miksa nemzetünknek.

Volt egy komoly lapunk; igazságaink tárháza, reményeinknek tűzhelye, egész nemzeti életünknek, nemes, tiszta és hű tüköre. Kemény Zsigmond volt a



szerkesztője; Salamon Ferencz, Csengery Antal, Szalay László, Greguss Ágost, Trefort Ágoston, báró Eötvös írták czikkeit. Jókai Mór fölséges regényei töltötték meg tárczáját. Deák Ferencz bölcsesége, hazafisága és mindentudása szabta meg irányát.

Minő szellemek! Mekkora alakok!

S ennek a lapnak volt főmunkatársa és vezérírója Falk Miksa. Főmunkatárs és vezéríró e férfiak között!

Rettenetes balsors nehezedett a nemzetre. Országunk nem volt, fölosztották osztrák tartományokra. Alkotmányunk nem volt, a fejedelmi önkény uralkodott fölöttünk. Szabadságaink nem voltak, hivatalos engedélytől függött minden lélekzetvétel. Írni nem lehetett szívből s igaz magyar elméből, — nemzetünk eltörlése volt az állami cél.

És mégis kellett írni.

Hit kellett a nemzetnek és reménység, önbizalom ereje és tűrés bölcsesége. És kellett bizonyos vidámság is, mely könnyűvé tegye a tűrést és várakozást.

Jókai Mór és Falk Miksa lángelméje szerezte meg nekünk a vidámságot hitünkhöz, reményünkhöz, önbizalmunkhoz és türelmünkhöz. Jókai a költészet örök ragyogású napfényével, Falk pedig a politikai napi irodalom elmés bölcsességének édes melegével.

Falk előtt is volt politikai irodalmunk. De politikai íróink egyike se tudott akkora hatást gyakorolni a nemzet egész értelmiségére, mint Falk.

Széchenyi cikkei darabosak s eszejárása szaggatott,

Kossuth hírlapi cikkeit nehézzé tette a szónokosság és a pathosz, báró Kemény cikkeit a mély szemlélődés. Szalay és báró Eötvös cikkeiben a szükségesnél nagyobb méretű volt az okoskodás és az érvelés. Valán csak a korán elhalt gróf Desseffy Aurél Ítéletének mélységét s gondolatalakításainak könnyűségét lehet Falk cikkeihez hasonlítani. Ha Falknak volt nálunk elődje, csak gróf Desseffy volt vagy lehetett volna az.

Jó értesülés, tiszta látás, nemes elmésség és játszi kedély s a magyar nyelvnek bizonyos költői erővel való kezelése tette oly vonzókká Falk cikkeit.

S azután a politikai napi irodalom nálunk is és Európaszerte is komolyabb és méltóságosabb volt, mint ma. Hízélgést vagy rágalmozást, ledérséget és könnyelműséget Falk cikkeiben nem találunk. Ma más szellem uralkodik, a közönség nagyobb részének Ízlése se oly finom, mint negyven év előtt, de Falk, mint politikai író ma is az, a ki az ötvenes évek végén volt a múlt században.

Az író hajdan nem íródiákja, hanem benső bizalmas munkatársa volt a nemzet vezéreinek. Deák csak úgy együtt dolgozott Falkkal és báró Keménynyel, mint gróf Andrássyval vagy báró Eötvössel. S az írónak minden jutalma csak a nemzet vezéreinek barátságából s önlelke hazafias megnyugvásából állott.

Ezért mondom, hogy Falk jó magyar hazafi. Azok közül való, a kiket egykor a történetíró a hazafiság terén is korszakuk vezérlő férfúinak ismer el.

Azt mondta valaki, hogy a hírlapíró oly férfiú, ki eltévesztette hivatását. Talán több az elmésség e mondasban, mint az igazság. Falk semmi esetre se tévedt semmiben, a mikor hírlapíróvá lett s hírlapíró maradt.

Mi lett volna?

Szónok? Gyakorlati államférfi? Vagy bankár s közgazdasági életünk egyik vezetője?

Lehetett volna egyik is, másik is. Volt tehetsége hozzá elég. De munkássága egyik pályán se ért volna annyit a nemzetnek, mint a mennyit a politikai írói pályán ért.

Író lehetett volna nagy. Tudása széles és mély, figyelése erős, ítélete éles s a nyelvet szépen, gondosan s mégis könnyen kezeli. Széchenyiről írt nagy műve bizonyítja, hogy az emberek és korszakok lelkébe, az elvek és szenvedélyek harczainak titkaiba mélyen be tud nézni. Szentül hiszem, hogy ha író marad, egyes nagy alakok s korszakok leírásában elérhette volna Kemény Zsigmondot és Szalay Lászlót s állambölcsészeti kérdések tárgyalásában felülmúlta volna báró Eötvös Józsefet.

De én élete dicsőségének tartom, hogy megmaradt a hírlapírói pályán, a mely azonban még sem korlátozta abban, hogy a törvényhozás fontosabb és kényesebb iratainak tetemes részét ne ő készítse el. Ez iratok az ifjabb kor embereinek laza fogalmazásai mellett örökké minták maradnak.

Hírlapírói pálya! Ez se az ma már, legalább nálunk, a mi ötven-hatvan év előtt volt.

Falk kortársai közül Kemény Zsigmondot és Szalay Lászlót betegség és halál szorította le az írói pályáról. De Csengery, Salamon Ferencz, Greguss Ágost s mások is siettek elhagyni a hírlapot, a mint tehették s a mint külsőleg díszesebb s talán biztosabban jövedelmező munkakörbe léphettek át.

Minő kezekre jutott a hírlapirodalom?

Sokan vannak már, a kik úgy vélekednek, hogy a politikai hírlap nem egyéb, mint iparvállalat s célja, rendeltetése se egyéb, mint bármely anyagi vállalaté. És mindinkább terjed az a nézet, hogy elv, meggyőződés s határozott szellemi irány nem a hírlapírónak való s mindez csak haszontalan, sőt ártalmas teher a valódi hírlapíró vállain. A hírlapírónak — úgy mondják — minden elvtől, iránytól, meggyőződéstől szabadon a naponként változó áramlatok szerint kell dolgozni, a mint a közönség szeszélye vagy tőkebíró urának intése parancsolja.

Az ó-görög nép teremtő képzelete a mai hírlapirodalmat s ennek hadseregét nem ismerte. Ha ismerte volna: Parnasszus hegy lábához mocsarat képzel, melyben kígyók-békák, utálatos csúszó-mászók hemzsegnének. E mocsár lett volna a korszerű hírlapírók tanyája.

De ez a felfogás nem az én felfogásom. Lehet, hogy a fejlődés iránya évtizedek múlva e felfogást juttatja diadalra, de én már az új korszakhoz nem alkalmazkodom.

Falk még a régi remek felfogás szülöttje. S még mindig teljes erővel hőse is annak. Időszaki sajtónk

mezején két korszaknak vezérlő szelleme. Teljesen bevégzett dicsősége a múltnak s a mai nemzedék csak azért nem ismeri el annak, mert még ma is irányt, szellemet és világosságot nyújt nemzetének, mint negyven-ötven év előtt. Minden fiataikorabeli nagy társa kidőlt már mellőle s ő magánosan áll, mint öreg cserfa. Az öreg cser koronája még ép, lombja még eleven zöld s Falknak tollán még ma is a régi szellem ragyog.

## BÁRÓ WESSELÉNYI MIKLÓS HÍRES BAJVÍVÁSA.

### I.

*(Az erdélyi 1884-iki országgyűlés szerkezete. — Napló szerkesztése. — Szász Károly indítványa. — A gubernium tiltó beavatkozása. — Wesselényi buzgalma. — Körlevele a követekhez. — A november 18-iki viharos gyűlés. — A jelkézés. — Wesselényi beszéde. — Báró Nopcsa László bajra hívja Wesselényit.)*

Ferencz császár és király, mint Erdély nagyfejedelem s a Székelyek Grófja 1834-ben május 26-ra Kolozsvárra hívta össze az erdélyi országgyűlést. Ez országgyűlésen mindvégig jelen volt, sőt az ellenzéknek vezére s az egész országgyűlésnek vezérszónoka volt hadadi báró Wesselényi Miklós, akkor már mind a két hazában ismert s ünnepelt kiváló hazafi.

A királyi hivatalosak, az úgynevezett regalisták közt neve elő nem fordul. Családjából csak a Wesselényi István kamarás és akkor ezredes és b. Wesselényi Farkas kamarás voltak királyi hivatalosak s bár az országgyűlés őt is reklamálta: bizonyos, hogy az erdélyi gubernium őt meghívni semmikép se tanácsolta volna ő felségének. Azért mint Udvarhelyszék követe foglalt helyet az országgyűlésen. Követtársa e székől Szombatfalvi József volt.

Az országgyűlés tagjai mindjárt az első napokban

magántársalgás közben tanácskoztak a felett s meg is állapodtak abban, hogy az országgyűlési tárgyalásokról az eddig szokásban volt felette rövid jegyzőkönyv helyett jegyzőkönyvet s egyúttal naplót is fognak vezetni, melybe az országgyűlési beszédeket beiktatják s melyet cenzura mellőzésével kinyomatnak. Kettős célzt akartak ezzel elérni. Az egyik cél volt: az országgyűlést a lehető teljes nyilvánosság ellenőrzése alá helyezni s ekként a gubernium iránt engedékeny királyi hivatalosokat is a nemzeti közvéleménnyel mintegy egyúttal haladásra kényszeríteni. A másik cél volt: a sajtót tökéletesen megbénító cenzurát e téren félretenni s legalább itt a sajtó-szabadságot komolyan életbeléptetni.

Az erdélyi országgyűlés egyetlen táblából állott, ott a kettős kamara-rendszer ismeretlen volt. Két-két követet választott 13 vármegye, 5 székely szék, 11 szász szék és 16 takszális hely, mely a magyarországi királyi városnak felelt meg. Az összes választott követek száma tehát 90 volt.

Ezzel szemben állott 224 királyi hivatalos s ezek közt az elnökön kívül két püspök, egy apát, egy káptalan, egy konvent, huszonhét valóságos katona, magasrangú tiszt, három ítélőmester és 126 főispán, főkirálybíró, szász ispán, táblabíró, kormányzéki tanácsos, udvari méltóság és egyéb fejedelmi közhivatalnok. Az udvartól és kormánytól függő hivatalnokok száma tehát 172-re rúgott a 90 választott követ ellenében. Hogy ily alkatú országgyűlésen is nagy politikai sikert lehetett elérni: ezt csak a nemzeti szellem hatalmas

füllendülése s báró Wesselényi Miklós nagy tekintélye s óriási tevékenysége indokolhatta. De épen az országgyűlés ily alkata mellett volt nagyfontosságú a Naplónak szabad kinyomatása s az ellenzéki beszédek csonkítatlan hű közlése.

Erre nézve b. Wesselényi és elvbarátai abban állapodtak meg, hogy az indítványt Szász Károly vízaknai követ terjeszse elő. Szász Károly kiváló férfiú, hatásos szónok, a szabadelvű nemzeti pártnak egyik vezérférfia volt s nagy tekintélyben állott. Az indítványt mindjárt a negyedik országos ülésben június 24-én előtelj észte.

»Javaslatomat — úgymond — oda terjesztem, hogy az ítélőmesterek a törvények rendszabása szerint bizatassanak meg oly jegyzőkönyvnek vitelére, melyet eddig is vittek (melynek azonban szabad lesz az eddigieknél jobb móddal írtnak is lenni) és a mely két részből álljon, t. i. előadásból és határozásból; de ezenkívül a rendek kebeléből hat személyek neveztessenek a végre, hogy azok itt a vitatások folyamatát figyelmetesen hallgatván és azokról magoknak jegyzéket készítvén, szerkesztessék azokat jegyző- vagy naplókönyv formájába; neveztessen ki továbbá még egy küldöttség, mely ezen jegyzéseket megvizsgálja, észrevételei szerint megigazítsa; fenmaradván minden egyes tagnak, ha szavait nem jól értették, kiigazíthatása és országos ülésen az iránti észrevételének feltehetése. Ez nemes Magyarországon is így van.« Hozzáteszi még: »Ezen bővebb jegyzőkönyv czíme lehetne Magyarország példájára Napló vagy Naplókönyv.«



Ez az indítvány hosszabb vita után, melyben báró Wesselényi Miklós többször felszólalt, elfogadtatott. Gyorsírók akkor még nem voltak. A kormánypárt szónokai s köztük különösen Cserei Miklós az okból elleneztek főleg a beszédek beiktatását, hogy a beszédek szabatosan leírni nem lehet, »mert az emberi nyelv sebesebb a tollnál.« Elleneztek azonban nemcsak technikai, hanem politikai okokból is. Elvégre a július 5-iki ülésben beadattak a szavazatok az elfogadott indítvány értelmében alakítandó két bizottságra.

Az egyik bizottság neve volt »A naplókönyv tollvivői«. Ennek tagjaivá választottak:

a magyar nemzetből: Kovács István krasznavármegyei és Szabó József vízaknai követek;

a székely nemzetből: Cserei Farkas kir. hivatalos és Török István kézdivásárhelyi követ; — végül

a szász nemzetből: Regius János beszercei és Trausch József brassai követek.

A másik bizottság volt: »A jegyző- és naplókönyv bírálói.« Ennek tagjaivá választottak:

a magyar nemzetből: gr. Kornis Mihály kir. hivatalos, gr. Degenfeld Ottó közép-szolnokmegyei főispán, Tunyogi József ugyanazon megyei és Zeyk József károlyfehérvári követek;

a székely nemzetből: Diodár Antal aranyos,

b. Kemény Pál maros, b. Apor József háromszék és gr. Kun Gothárd sepsiszentgyörgyi követek; — végül a szász nemzetből id. Schreiber Simon szebeni,

Dietrich János szászsebesi, Ehrenfeld E. András medgyesi és Scherer György szeredahelyi követek.

Az országos határozat hozzáteszi: A bírálóknak résztvevői lesznek még ezeken kívül országos és nemzeti tollvivő atyánkfiai és — — ítélmester atyánkfiai is; önként értetődően, hogy ez utóbbiaknak bírálata az általuk viendő, az országos tollvivőknek pedig az általuk ezúttal vitetű jegyzőkönyvre nézve nem terjed ki.«

B. Wesselényi Miklós a naplókönyv szerkesztőségére 17, a naplóbírálatra pedig 7 szavazatot kapott; — őt azonban a szabadelvűek megállapodása szerint egyik bizottságba se kellett beválasztani s ezért a rá esett szavazatok nem előzetes megállapodás eredményei.

Két tekintélyes nyomda volt akkor Kolozsvárott. Egyik a lyceumé, másik a református kollégiumé. Gróf Degenfeld Ottó értekezett ezekkel s már július 9-én jelenté az országgyűlésnek, hogy a ref. kollégium az országgyűlési jegyzőkönyv, a lyceum pedig a napló nyomtatását oly módon vállalta el, hogy ezeket ők szabadon áruba bocsáthassák, és pedig 10 ívenkénti előfizetéssel ívenként 2 ezüst krajczárért: azok pedig, kik előre nem fizetnek, a könyvárusi árt fizették. De ha a papiros ára időközben felszökönnék, az előfizetési díj is fölemelhető legyen.

Az országgyűlés e jelentést helyeselte, a Napló nyomtatása tehát ekként véglegesen elhatározott.

A Napló szerkesztésére és bírálataira kiküldött bizottságok szorgalmasan dolgoztak annyira, hogy szeptember 15-ig már 40 ívrét nagyságú ív teljesen lenyomtatva

kijött a sajtó alól. Ez ívek a május 28-tól augusztus 6-ikig tartott első tizenkilencz országos ülés jegyzőkönyvét s az ez ülésekben tartott nyilvános beszédek tartalmazzák. Az utolsó ív báró Jósika Sámuel későbbi erdélyi alkancellár beszédjének egyik félben szakadt pontjával végződik.

Több ív azonban nem következett s e beszéd többi része ily alakban sohase látott napvilágot. Mert a bécsi udvar s az erdélyi gubernium időközben a Napló kiadásának meggátlását elhatározták.

Az országos ülések ugyanis rendesen folytak szeptember 13-ikáig. De az ellenzéki áramlat oly erős, a nemzeti közvélemény felriadása oly élénk, a reformok iránti vágy oly hatalmas volt, hogy se a királyi biztos, se a gubernium nem hitték, hogy az országgyűlés a királyi előterjesztéseket nyugodtan és simán megszavazza s hogy a kormány vezetésének magát engedelmesen alávesse. Gondoskodtak tehát erőszakos rendszabályokról, melyek közt a Napló betiltása s az országgyűlési nyomtatványoknak cenzúra alá vétele leendett a legelső.

Az országgyűlés a sérelmeket és javaslatokat közvetlenül ő felsége elé akarta terjeszteni s erre küldöttséget választott, melynek Bécsbe kellett mennie. A küldöttség tagjai, számszerűit 12-en, szeptember 1-én megválasztottak, a felirat az országgyűlés által szeptember 9-én, a küldöttségnek adott utasítások 11-én elkészítették s ekként a küldöttségnek szeptember közepén legkésőbb bécsi útjára kellett elindulni.

Ez okból a szeptember 13-iki országos ülésben indítvány tétetett, hogy Imivel az 6 felségéhez küldendő követség tárgyával az országgyűlésen elővehető tárgyak oly szoros összefüggésben vannak, hogy a küldöttség e tisztbeni eljárása előtt sikeresen semmibe beleereszteni nem lehetnem ennél fogva az ülések függesztessenek fel a bécsi követség hazajöveteléig. Ez indítvány elfogadtatott s ekként az országgyűlés elnapoltatok; tényleg október 31-ig.

A követek és királyi hivatalosak nagy része már a következő napon, szeptember 14-én elhagyta Kolozsvárt s hazautazott. Kolozsvárt kevesen maradtak, de b. Wesselényi Miklós talán véletlenül épen ott maradt.

Szeptember 15-én a gubernium 10.243. szám alatt az összes erdélyi nyomdákhoz egy körrendeletét bocsátott, melyben közli, hogy a kir. biztos ő herczegsége ő felsége rendelése következtében szeptember 15-én arra szólította fel a királyi kormányt (guberniumot), hogy az országgyűlési jegyzőkönyveken kívül semmi munka a kiszabott könyvvizsgálat nélkül (cenzúra) ki ne nyomattassék, sőt az országgyűlési jegyzőkönyvek kivonatai se nyomattassanak ki megelőző felsőbb helybenhagyás nélkül.

E kormányzékai rendelet már a következő napon, szeptember 16-án kézbesítettett úgy a ref. kollégiumi, mint a lyczeumi nyomda igazgatóságának. Ez utóbbi nyomda igazgatósága ezenkívül 10.242. szám alatt még egy külön guberniumi rendeletet is kapott, mely által egy ő felségének augusztus 13-án kelt állítólagos

kézi levele (Handbillet) s a kir. biztos ő herczegségének rendelése folytán az országgyűlési napló eddigi nyomtatása eltiltatik, az országos napló hivatalos iratnak nem tekintetik s annak cenzúra nélkül való folytatása meg nem engedtetik.

Hihetetlen, minő felháborodást idéztek e rendeletek elő Kolozsvár politikai s kivált ellenzéki köreiben. Azok közt, kik akkor Kolozsvárt voltak, én gróf Mikes Jánostól, Zeyk Károlytól, báró Kemény Istvántól és a még most is élő Boér Antaltól hallottam e napok történetét elbeszélni. Mikes gróf azt beszélte, hogy báró Wesselényi Miklóst indulatosabbnak s lelkesebbnek, mint ekkor, soha nem látta. Futott az országgyűlés elnökéhez hídvégi gróf Nemes Ádámmal, hogy tőle felvilágosítást nyerjen. A kaszinóban haragja egész teljességével mennydörgött e gyalázatos összeesküvés ellen, mint ő nevezte. Itt heves össze szólalozása volt gróf Bécsei Ádám generálissal, kiről természetesen még akkor senki sem sejtette, hogy tizenégy év múlva 1848-ban a bécsi kamarilla által három napra Magyarország miniszterelnökévé fog kineveztetni. Majd maga köré szállására gyűjté barátait és elvtársait, hogy a legközelebbi teendőök felett velük tanácskozzék.

A kormány eljárása csakugyan botrányos volt a hihetlenségig.

Mert hiszen ha a Naplót csakugyan nem akarta cenzúra nélkül sajtó alá engedni: hát akkor miért egyezett bele szó nélkül az országgyűlés júniusi határozatainak meghozásába?

Ha pedig e határozatok alkotmányosan hozva, alkotmányos megerősítést is nyertek s valósággal foganatba is mentek: akkor minő jupon sértheti ezeket meg a kormány egyoldalúlag és önkényesen?

És miként felelhet azért, hogy ő felsége önkényuralmilag Handbillellettel intézkedjék ily törvényhozási és kormányzati kérdésben?

És ha ő felsége Handbillelje már augusztus 13-án kibocsáttatott: miért nem hozták ezt azonnal az országgyűlés tudomására? Miért várták meg a pátensek kibocsátására az országgyűlés elnapolását s a követeknek és kir. hivatalosoknak Kolozsvárról eltávozását?

És végre miként engedhette meg a kormány, hogy a királyi biztos, kinek csak vető joga volt, de más nem, kormányzati intézkedéseket tehessen?

Mindebből látható, hogy b. Wesselényi haragjának hazafias kitérősei egészen indokoltak valának.

Megjegyzem, hogy a királyi biztos Estei Ferdinánd Károly főherczeg, lovassági tábornok s Galiczia polgári és katonai főkormányzója volt, ki az országgyűlési dolgokkal épen nem sokat törődött s kit a kormány ez alkotmánysegő szerepre tudatosan használt fel.

Báró Wesselényinek a barátaival való első megállapodása az volt, hogy a naplónyomatást és kiadást vezető országgyűlési bizottság a lyczeumi nyomda igazgatóságát hivatalosan kérdezze meg: vájjon ez a Napló kinyomatására nézve megtartja-e az országgyűléssel kötött szerződését és a kormányzéküi rendelet daczára is nyomatja-e tovább a Naplót?

E hivatalos felszólítás szeptember 18-án érkezett a nyomdaigazgatósághoz.

A nyomda igazgatója, tisztelendő Bonda Benedek szerzetes volt s ez tulajdon kezeírásával azt felelte az országgyűlési bizottságnak, hogy a felséges királyi gubernium parancsolatja erejénél fogva a szokott cenzura nélkül további rendelésig nem nyomtattathatja a naplókönyvet«.

S valósággal nem is nyomtatta.

Így maradt félben ez a Napló. így készült egy csonka könyv.

A példánynak, mely könyvtáramban van, hiánykik czimlapja, mely soha ki nem nyomatott. Kezdődik tehát a 3-ik oldalon s végződik a 162-iken, mint említém, báró Jósika Sámuel beszédének egy félbeszakított mondatával.

E könyv ritka, mert a nyomtatott ívek példányait a gubernium kéz alatt öseszedette s megsemmisítette.

Néhány magánkönyvtárból s az országos közkönyvtárból azonban nem hiányzik.

B. Wesselényi Miklós személyesen is felkereste Bonda Benedek lelkészt s egész ékesszólásával törekedett őt a nyomtatás folytatására rábírní. Törekvése eredménytelen volt.

Ekkor egy szokatlan elhatározást érlelt meg magában. S ez abból állott, hogy körlevelet és felhívást intézzen az országgyűlés összes tagjaihoz, melyben őket az ügy állásáról s az eltávoztuk után történekről kimerítően értesíti, hazafikötelességük rendíthetlen teljesítésére

buzdítja, a választott követeket pedig felhívja, hogy tartsanak törvényhatósági közgyűléseket, az esetet közöljék küldőikkel s szerezzenek maguk számára utasítást.

Hosszú és érdekes körlevelében az ügy természetét s a honfiak feladatát egy helyütt ekként adja elő:

»A Napló betiltása keserítő lépése az önkénynek, nem annyira azért, hogy ez által annak további megjelenését kettévágva lenni gondolnám, sőt megvagyok győződve, hogy mihelyt az ország rendei itt újra megjelennek, ki fogják vívni ezen ügyet, melynek sorsától függ az ország rendei határozhatási joga, irományai sérteti ensége s a lelkeket csigázó cenzúrának el- vagy el nem ösmerése; melytől függ az, hogy lehet-e az ország rendei tulajdonáról tudtok és hitők nélkül az uralkodásnak szabadon rendelkezni? Lehet-e az ő nevökben és réBzökre kötött kontraktust megsemmisíteni? és végre az: hogy a királyi biztos mint kormányzó léphet-e fel s létezhet-e? és hogy ezen országot ediktumok s pátentálisok által lehet-e igazgatni?«

Keserű buzdítását lángoló szavakban így folytatja:

»Ezen egész polgári alkotmányunk sorsát magában foglaló életkérdéseknél lesz bizonyosan az ország rendéinek arra elegendő lelki erejük s törvényes jussaik melletti hívségük, hogy azokat a világ gúnyjára s a maradék égető átkát érdemlőleg nem fogják kicsikartatni engedni kezeikből, azon kezeikből, melyekre ezen szent kincsek bízva vannak. Ha pedig nem lenne erkölcsi erőnk, ha mindezen jussokat a Napló-val az önkény örvényéből



(hová azokat gonosz tanácsosok sodorni akarják) kiragadni igen gyengék, igen gyávák lennének: úgy ment-sük meg hazánkat magunktól s egy oly országgyűlés-től, melynek bűnre tért kezei már csak a szolgaság s rabság levele megpecsétlésére lehetnének képesek; bujkáljunk hazánkfiái méltó vádja előtt s rejtjük magunkat polgári alkotmányunk romjai legmélyebb üregébe keseregni és sírni, de a mely könnyek gyáva-ságunk szennyét lemosni nem fogják.«

E levél szeptember 20-án kelt, az országgyűlési dik-tatúrára adatott s báró Wesselényi aláírásával 350 pél-dányban az összes rendekhez, királyi hivatalosakhoz és követekhez elküldetett. A Bécsbe indult küldöttség tagjaihoz maga báró Wesselényi saját költségén küldött ember által juttatta. És pedig gróf Bethlen János kezei-hez, ki Wesselényinek benső barátja s később az üldöztetés éveiben is rendületlen híve volt. Én e levél egy példányát épen nála, akkor már idősb gróf Bethlen Jánosnál láttam 1869-ben.

A kormányt nem riasztotta meg e mozgalom, sőt daczosabb és önkényesebb rendszabályokra indította.

A bécsi udvari és kormánykörök már ekkor s kivált a küldöttség pozsonyi és bécsi időzése alatt foglalkoz-tak az országgyűlés feloszlataának eszméjével. Egyelőre annyit határoztak azonban, hogy az országgyűlés elnök-ségében kell változtatást tenni s hídvégi gróf Nemes Ádám helyébe erélyesebb férfiút ültetni. Ez meg is történt, a mennyiben a szeptemberi választás eredmé-nyéhez képest az országgyűlés szünetelése alatt felső-

szilvási Nopcsa Elek 6 felsége által országgyűlési elnökké erősítettett.

Az országgyűlés október 31-én kezdé meg újra tanácskozásait. Nopcsa Elek a november 11-iki ülésen foglalta el először az elnöki széket. Bizonyára nem véletlenül történt, hogy báró Wesselényi épen Nopcsa elnöklete alatt támasztá a Napló kérdésében azt a vihart, mely sokszoros párbaj kísérletek után elvégre egy felette komoly párbajt idézett elő. A vihar november 13-án tört ki.

Október 31-től november 13-ig már hat országos ülés tartatott előzőleg. A Napló kérdése felette komoly és sürgős volt, de miután már szeptemberben köz tudomású volt, hogy az elnök Nopcsa lesz: báró Wesselényi meg akarta várni azt az időt, míg Nopcsa foglalja el az elnöki széket.

A Wesselényi-család haragja a Nopcsák ellen nem új keletű volt. Wesselényi apjának, idősb báró Wesselényi Miklósnak épen egy Nopcsa ellen elkövetett nagyobb hatalmaskodás miatt kellett ötven év előtt súlyos államfogságot szenvednie. A Nopcsák mintegy század óta az udvari párthoz tartoztak, míg a Wesselényiekben élénken élt ősüknek a nagy nádornak emlékezete s ők mindig a nemzeti párt élén állottak. Most pedig az országgyűlési körökben épen el volt terjedve hogy a Napló erőszakos betiltásában Nopcsa Eleknek is volt tanácskozó része s hogy a tervezett reakzionárus rendszabályok foganatosításához ő is eszközül van kiszemelve.

November 13-án Nopcsa elnöki hozzájárulásával tárgyalás alá vétetett a Napló kérdése.

B. Wesselényi Miklós mennydörgő beszéddel kezdi meg a vitát, melyben erős szavakba foglalt súlyos vádakkal rohanja meg a kormányt, előadja a kérdés történetét és fontosságát, felolvassa az országgyűlés tagjaihoz szeptember 20-án irt körlevelét, nehéz szemrehányással illeti az »uralkodást! s végül indítványozza: »vegyük azon férfias elszántságú határozatunkat, hogy a Napló okvetlenül nyomtattassák«.

»Ezen elhatározásunk végrehajtása kétségen kívül kötelessége egyfelől azoknak (naplószerkesztő-, bíráló- és nyomtató-bizottságok), kiknek eddig is a Napló nyomtatásának eszközése kötelességükké volt téve; — másfelől elnöki kötelesség az.«

Most már választott és megerősített statuum praeses van, ennek kell kötelességévé tenni s felszólítani arra, minek lelkébe is a kötelesség betűivel kell beírva lenni: miszerint kötelességének tartsa, hogy az ország rendei határozatának végrehajtását eszközölje.

Felette ügyes volt ez indítvány. Nyilvánvaló volt, hogy az országgyűlés többsége a Napló nyomtatását akarja. Az indítvány elfogadása tehát oly helyzetbe hozta Nopcsa Eleket, hogy ez vagy kénytelen lesz saját és az udvar akarata ellenére a Naplót tovább is nyomtatni, vagy kénytelen lesz az országgyűlés többségének ellene szegülni.

A második szónok báró Jósika Miklós, a később méltán ünnepeelt költő s nagy regényíró volt. Legszebb

beszéde az, melyet e kérdésben tartott. Vádjai és kifejezései talán még súlyosabbak, mint Wesselényiéi. Pártolja ennek indítványát.

Széplaki P. Horváth Dániel főstrázsamester, kir. hivatalos megkísérti a kormány eljárásának védelmezését. Ezt lezúgják, beszédétől kénytelen elállani.

Kozma Dénes zarándmegyei, Tunyogi József közép-szolnokmegyei követek, gr. Dégenfeld Ottó főispán, Szász Károly vízaknai követ egybe hangzólag Wesselényi indítványát pártolják.

Ez után az ülésterem minden oldaláról zajos felkiáltások tömegesen törnek elő. Némelyek az elnöki enuncziációt, mások a vita folytatását követelik. Nopcsa Elek elnök kijelenti, hogy ő a szónokok és a gyűlés megegyezését abban látja, hogy a Napló kinyomatás akadályának elhárítása rá, mint elnökre bizassék, ez értelemben kívánja az elnöki határozatot kimondani.

Gróf Teleky Domokos küüllőmegyei követ kijelenti, hogy ő csak az esetben s azon reményben áll el most a szótól, hogy az elnök valósággal és azonnal elhárítja a nyomtatás akadályait.

Erre újabb viharos felkiáltások követték a vita folytatását, mire az elnök a folytonos zajban a határozatot az előző kijelentés értelmében kimondja s az ülést nyomban feloszlatván, elnöki székét elhagyja.

Ezután oly jelenet következett, melyet csak az elnök iránti lázas bizalmatlanság tesz felfoghatóvá.

Igaz, hogy az elnök eljárása nem volt helyes. Először azért nem, mert a rendek a vita folytatását köve-

telték, az elnök pedig a vitát bezárta s az ülést feloszlatta. De másodszor s főleg azért nem, mert Wesselényi indítványa az volt, hogy egyrészt a napló-bizottságok, másrészt az elnök utasítsanak a nyomtatás folytatására. Az elnöki kijelentés tehát az indítvány valódi értelmének kiforgatását jelentette.

A mint Nopcsa leszállt az elnöki székről, a követek és kir. hivatalosak mind felugráltak helyeikről s összevissza zavarogva és tolongva roppant zajjal kiabáltak s kárhoztatták az elnököt és követelték, hogy újra foglalja el elnöki székét. Báró Wesselényi odarohant Nopcsa közelébe s az egész zajt túldörgő hangon elkiáltá; »protestálok az elnök erőszakoskodása ellen«. Meghallja e szavakat Nopcsa, elhalványodik, haragba jó, megáll s egy pillanatig gondolkodik: mitévő legyen.

Azután vissza iparkodik jutni az elnöki szék felé, hogy azt újból elfoglalja. E közben annyit mond Wesselényinek: »e szavakért jelt kérek a báró úr ellen«. Rögtön lehúzza pecsétgyűrűjét ujjáról, hogy azt a közügyigazgatónak átadja. A közügyigazgató Hilibi Gál László volt, ki a zaj, zavar és tolongás e pillanatában még az asztal végén ült az elnöki székekkel szemközt.

Különös jogi intézmény volt a régi magyar jogban a széksértés vétsége s az erre kiszabott nyelvváltsági büntetés. A ki törvényes gyülekezet köztanácskozásai alatt megsértett valakit szóval, jellel vagy ténylegesen: az követte el a széksértést, az ellen nyomban joga volt a sértettnek kereset alá vételt, mint mondani szokták, »akciót« kérni; a gyűlés nyomban elrendel-

heté a széksértési keresetet, ez esetben a jelenvolt közvádoló nyomban előterjesztette a vádat, a gyűlés azonnal meghozta az ítéletet s az ítélet haladéktalanul a gyűlés színe előtt végrehajtott. Az elmarasztalt fél azonban az azonnali végrehajtást nemesi pecsétnyomó gyűrűjének zálogul letevése által elhalaszthatta. Közvádlonak pedig minden törvényes gyűlésben kellett lenni. Szedriákon és megyei gyűléseken ott volt a tiszti ügyész, az országgyűlésen ott volt a királyi ügyek igazgatója, vagy ennek helyettese. A koronaügyészi teendőket ily esetben természetesen a kir. ügyek igazgatója telj estté.

Az erdélyországi eljárás is lényegesen az volt, a mi a magyarországi. Mások voltak részben az elnevezések. A széksértést Erdélyben széktörés-nek, a Causarum regalum direktort Causarum publicarum direktornak, az »actiot kérést »jelkérés«-nek nevezték s a jelkéréshez megkívántaié volt, hogy a sértett fél nemesi pecsétnyomó gyűrűjét adja át a koronaügyésznek arra való biznyságul, hogy ő sértés miatt a sértő ellen »jelt kér«, azaz széktörési keresetet követel, ősrégi jogszokás maradványa volt ez. Már Szent István századában a Corpus Juris a bíróság elé való idézést e névvel jelzi: sigillum mittere, azaz »pecsétet küldeni a bevádlott-hoz«. Az eljárás ezen több mint nyolczszáz éves módja Erdélyben 1848-ig a széktörési perekben valósággal fennállott.

Nos hát Nopcsa Elek lehúzta ujjáról pecsétnyomó gyűrűjét, hogy Wesselényi ellen »jelt kérjen«.

A közelállók közt ez újabb izgalmat és meghotrányozást keltett. Nopcsa fülébe zajosan kiabálták, hogy a gyűlés fel van oszlatva, jelt kérni tehát nem lehet már. Valaki odakiáltá: »hiába tátoogat a Nopcsamadár, ma nem kap húst«. A Nopcsák nemesi czi-merében egy keselyű griffmadár van kilógó piros nyelvvel, erre czélt az a közbekiáltás.

A jelkérés csakugyan nem is történt meg s az országgyűlés tagjai lassankint a nagy zűrzavarban elhagyták a termet s elszéledtek.

Ezután három napon át nem tartott országos ülés.

E három napot Nopcsa és a gubernium és a kir. biztos folytonos tanácskozásban töltötték a fölött: mi legyen a teendő. A Napló kérdésében a többség nyilván kormányellenes volt. Az országgyűlés feloszlására meghatalmazás nem volt kéznél. Bécs messze volt s az időben se vasút, se távirat nem létezett, tehát az udvar nézetét kitudni 12—14 napba került. Másrészről Nopcsa se akarta, hogy az ő magas elnöki állása egyetlen napi elnökösködéssel megsemmisíttessék. Elhatározták tehát, hogy a kérdésben engedni fognak s az elnök oly nyilatkozatot fog tenni, melyben a többség teljesen megnyugodhatik.

Így is történt.

A november 17-iki ülésben az elnök kijelenté: »Bátor vagyok a t. rendek színe előtt tisztán kinyilatkoztatni, hogy a tanácskozások törvényes szabadságát megszorítani bizonyosan nem kívánom s nem is fogom soha kívánni, mely kinyilatkoztatásom mellett a novem-

ber 13-iki entmzcziációmat is merőben visszaveszem. Ez által a tanácskozások abba az állásba esvén vissza, melyben voltak az enuncziáció megtétele előtt, kérem a t. rendeket, méltóztassanak tovább folytatni«.

E visszavonulás s ezzel a Wesselényinek és barátainak adott elégtétel tökéletes volt. Sőt politikailag az elnöktől s a kormánytól többet kívánni lehetetlennek látszott. Az ellenzék azonban diadalát tökéletesen ki akarta zsákmányolni s azért azt az álláspontot foglalta el, hogy az elnök november 13-iki kijelentése nemcsak azért helytelen és semmis, mert az elnök azt visszavonta, hanem főleg azért, mert a rendek azt törvénytelennek tartják.

Az e fölött kifejtett hosszú vitát vázolni nem akarom. Az eredmény az lőn, hogy az ellenzék felfogása óriási többséggel érvényre emelkedett s Szász Károly javaslata szerint országos határozatként jegyzőkönyvbe iktattatott.

De győzött az ellenzék legalább az országgyűlésen a Napló nyomtatása kérdésében is még a november 17-iki ülésen s többé a mostanihoz hasonló izgalmas alakban e kérdés az országgyűlés feloszlataiság föl nem merült. A bekövetkezett párbajkérdéseknek alapját azonban báró Wesselényi Miklós e napi beszéde vetette meg.

Az elnök nyilatkozata után azonnal szót kért Wesselényi s pár bevezető szó után ezeket mondá:

Most, midőn nem ülés elosztott állapotában, hanem ülés derekán vagyunk, ezennel ismétlem e szavakat, miszerint én az elnök november 13-án elkövetett erő-



szakossága ellen protestálok. Most ülésben lévén, ezennel felszólítom az elnököt, ha tetszik, méltóztassék reám jelt kérni vagy adni; most teheti, most ülésben van, most ezen cselekedet nem fogja nevetségessé tenni... Ha ő excja nem fog jelt adni most ülés közepette, most, midőn épen azon szavakat mondtam, melyekre jönnek, szükségesnek ítélte akkor ülés elosztatása után jelt adni, ugy azt vélem, megfordult a koczka s . . . én kérek reája jelt, de korántsem elnöktől, hanem a józan észről, a logikától. Ezeknek szent törvényszéke elé idézem, legyenek itt a rendek s bizonyosan lesznek is ítélőbírák s legyen a józan közvélemény: ítéljék meg annak tettét, ki ugyanazért, miért ülésen kívül jelt akart adni, most a szeszszíó közepette jelt nem ad s ugyanazon ok fordulván elő, nem teszi akkor, midőn hatalmában lehet azt, a mit akkor, midőn nem volt hatalmában, tenni akart.

E beszédben kétségtelenül súlyos támadás van. Nem a benne előforduló szavak és gondolatok miatt, hanem a pillanatnyi helyzet miatt, melyben mondatott. Ugyanis Nopcsa épen e pillanatban ismerte be teljes nyíltsággal november 13-iki tévedését s adott igazat az ellenzéknek, miből szorosán következik, hogy bármit mondott Wesselényi az elnöki eljárásról: ezért jelt kérni most már se ok, se szükség, se jogczím fenn nem forog. Ha tehát Wesselényi mégis jelkérést provokál: ez nem egyéb, mint az elnöknek újabb meghátrálásra való kényszerítése. S valóban Wesselényi ezt akarta. S ezt el is érte, mert az elnök e kihívásra hallgatni volt kénytelen.

De hát mindez tisztán politikai dolog s nincs a becsületbeli dolgokra oly nagyítóüveg, melyen át e szavakban személyes sértést s párbajra való komoly okot lehetne fölfedezni.

Nopcsáék azonban másként gondolkodtak.

Ülés után az elnöknel összejöttek: testvélje László, báró Jósika Sámuel s többen megbeszélni, hogy mit lehetne vagy mit kellene Wesselényi ellen Nopcsa Eleknek tenni.

Abban mindnyájan egyetértettek, hogy az elnök párbajra Wesselényit ki nem hívhatja, mert ezt elnöki tiszte meg nem engedi. Különbén is Nopcsa Elek már hatvanadik életévében volt (1775-ben márczius 14-én született) s noha korához képest elég erős, de a java korában, élte delén levő s óriás erejű és bátorságú Wesselényihez képest mégis gyenge. De a jelenvoltak többsége abban megegyezett, hogy öcscsének, Lászlónak joga van Wesselényit kihívni.

Nopcsa László akkor 40 éves volt s Hunyadmegye főispánja. Kalandvágó, elhatározott, bátor férfiú, kiről a suttogó, kósza hír regényes és rejtélyes dolgokat beszélt. Sokan azt hiszik: ő róla vette volna a mintát Jókai azon regény hőséhez, ki a »Szegény Gazdagok« című regényében Fatia Negra név alatt szerepel. E gyanítást kétségtelenül alaptalannak kell tartani. Nopcsa László szép nagy kort ért el, felül 90-en, csak pár év előtt hunyt el. Az ő fia báró Nopcsa Elek, a királyné főudvarmestere.

Nopcsa Lászlónak ezen az eseten s a hagyományos

időre a kihívást el ne fogadjam, de a diéta be végeztével a méltóságos főispán úrnak szolgálatára állok.«

Bármily érzékeny, sőt beteges legyen is párbajkérdésekben időnkint a felfogás s bármily szigorú alkalmazzunk is ily kérdések megítélésében: Wesselényi e nyilatkozatát tökéletesen helyesnek, lovagiasnak s kielégítőnek kell tekintenünk. Sőt bizonyos hősiesség van e nyilatkozatban, a hol a képviselői mentelem és szólásszabadság jogát megvédi legalább az országgyűlés tartamára. Igaz, hogy az akkori felfogás szerint is ily hősiességre csak oly férfiú lehetett képes, mint báró Wesselényi, ki elismert, kitűnő pisztolylövő volt, karddal jól tudott bánni s már több diadalmas duellum emléke volt személyéhez kötve.

Nyilatkozatát tökéletesen kielégítőnek találták úgy a segédek, mint maga Nopcsa László. Annak azonban semmi nyomát se találtam, hogy a nyilatkozat írásba foglaltatott vagy arról a segédek jegyzőkönyvet vettek volna fel.

S bár ekként ez az ügy a lovagiasság szigorú felfogása szerint is tökéletes elintézést nyert, mindamellett ennek közel másfél éven keresztül sok és soknemű folytatása volt s a nagy hazafi életében kevés esemény fordul elő, mely neki több keserűséget okozott volna, rá nézve több szomorúságnak lett volna forrása, mint épen ez.

## II.

*(Wesselényi Szatmár vármegyében. — Hütlenségé pöre. — Bukásán dolgoznak. — Kezdődik a rágalom. — Széchenyi szerepe az ügyben érthetetlen. — Ügye b. Jósikával és b. Nopcsa Lászlóval. — Wurmbrandt ezredes. — Gróf Károlyi Györgynél folyt beszélgetés, — Wesselényi bajra hívja Wurmbrandtot. — A konzervatívok. — A segéddek. — Wesselényi borús lelkiállapota. — Végrendeletet csinál. — Pesti vívómesterénél. — A bajt Mező-telegden megvívják. — Wesselényi győz. — Megjegyzéseim.)*

November hó végéig báró Wesselényi Miklós Kolozsvárott volt, de december elején Zsibóra s onnan Szatmármegyébe, a decemberi megyei közgyűlésre utazott. Odautazott azért, hogy az úrbéri kérdésben készült reakzionárius megyei utasítás megváltoztatását megkísértse, a korábbi szabadelvű utasítást visszaállítsa s ekként Kölcsey Ferencznek, egyik legbensőbb barátjának s nemzeti ügyünk akkori egyik első vezérbajnokának a pozsonyi követi megbízatás elvállalását továbbra is lehetővé tegye.

A gyűlés december 9-én tartott. Wesselényi Kölcseyvel együtt ment oda. Ekkor s ez napon tartá ama hírneves beszédét, mely miatt hűtlenségi pert akasztott nyakába a kormány. E per nagy közjogi és politikai országos eseménynyé vált, de ennek ismertetése nem ide tartozik. Csak azért említém fel, hogy a későbbi párbajokkal ez is némi érintkezésben volt.

1835-dik évi január 12-én Wesselényi már ismét Kolozsvárott volt s 14-én már az országgyűlésen felszólalt. Már ekkor a kormány s az országgyűlés között oly feszültté vált a viszony, a tárgyalás annyira kizárólag a sérelmi térre szorítottat, hogy más kilábolás,

mint az országgyűlés feloszlata, alig volt lehető. S ez február 6-án csakugyan be is következett. A kormány Erdélyben sohase volt erőszakosabb, mint épen most.

Wesselényi az országgyűlés feloszlata után nyomban elutazott és pedig Pestre és Pozsonyba, hogy a további teendők tárgyában magyarországi elvbarátaival tanácskozzék.

Elutazott a nélkül, hogy a Nopcsa-féle párbajügy<sup>e</sup> csak gondolt volna is. Erre ügyelnie egyébiránt oka nem is volt, mert hát ő az országgyűlés bezárta utáni időre megajánlotta Nopcsa Lászlónak, ha kívánja, az elégtételt, azonban Nopcsa ezt se most, se novemberben nem kívánta, sőt, mint föntebb közlém, a segédek és megbízóik is ezt az ügyet november 19-én végleg befejezettnek kijelentették.

Wesselényit azzal gyanúsítani, hogy ő a párbaj elől kitért, ekkor még nem jutott eszébe senkinek. Másként állt a dolog később.

Wesselényit ugyanis Magyarországon a hűtlenségi per várta és fogadta. Míg a közönség nem tudta, hogy a kormány a pert csak ijesztésül akarj a-e használni, vagy pedig Wesselényit komolyan el akarja tenni láb alól s míg lehetőnek vélték, hogy az udvar és a bécsi kormány a pozsonyi országgyűlés erélyes közbelépésére meghátrál: addig a gyanúsítás és a rágalom hallgatott. De a mint meggyőződtek arról, hogy az udvar a magyar rendek haragjára semmit nem hajt, hogy a főrendek feltétlenül az udvar szolgálatába szegődtek s

a már akkor Deák Ferencz által vezetett nemzeti ellenzék minden erőfeszítése e kérdésben a főrendek ellenállásán hajótörést szenved; a mint látták, hogy Wesselényi szatmári szavaiért még Balogh Jánost is hűtlenségi perbe fogják s Kossuth és az Ifjak üldöztetése is folytattatik, sőt fokoztatik: Wesselényi ellen azonnal fölemelte fejét a gyanúsítás és a rágalom is.

Sokan hitték, hogy Wesselényi tökéletes politikai bukása, sőt egyénileg is ártalmatlanná tétele be fog következni, föltámadtak tehát személyes ellenségei, föl a higvelejűek s föl a kormány hízelgői, kik érdeket véltek maguknak szerezni az által, ha az üldözött államférfit még be is piszkolják.

Így támadott Wesselényi ellen az aulikusok és konzervatívok táborában lassankint az a suttogás, melynek tartalma abból állt, hogy ő Nopcsa kihívását nem fogadta el, hanem az országgyűlés végére halasztotta, az országgyűlés végén pedig Kolozsvárról szó nélkül eltávozott s ily módon elvégre is nnegretirált«.

Hűtlenségi pörével és gazdasági bajaival volt Wesselényi az 1835-ik év folyamán főleg elfoglalva, de ezenkívül hatalmas politikai tevékenységét se hagyta félbe. Ama rágalmozó suttogás már régóta tartott s Wesselényi arról sok ideig semmi értesülést nem nyert. Elvégre 1836-ik év január hó vége felé neszét hallotta az ellene alattomban működő rágalomnak.

Rettenetes felindulással rögtön sietett gróf Széchenyi Istvánhoz, közölni vele a dolgot s őt az esetleg bekövetkező párbajokban szekundánsul felkérni. Széchenyi

több mint másfél évtized óta volt — mint ő hitte — legbensőbb barátja. Eszének és szívének minden titkát, legnagyobb szerelmi ügyének minden változatát feltétlen bizalommal közölte vele Széchenyi. Sokat voltak együtt. Együtt utazták be Európa országait. Nem egyszer voltak egymásnak párbaj segédei. Együtt búsultak a nemzet elmaradottságán, együtt tervezték a nemzedék fölébresztését, az ország felvirágoztatását, irodalom és közgazdaság felelevenítését. Széchenyi egyébként is nagytekintélyű államférfin s párbajdolgokban is elismert tekintély. Valóban kihez fordulhatott volna inkább, mint Széchenyihez?

Azonban épen Széchenyinél nem talált semmi segísége.

Itt egy csodálatos lélektani rejtélyre bukkanunk.

Wesselényi sohase volt válságosabb helyzetben és nagyobb bizalommal sohasem fordult Széchenyihez és Széchenyi hidegen, majdnem sértőleg utasítja vissza és tagadja meg tőle minden baráti szívességét.

Wesselényi ez időben anyagi bajokkal küzd, kölcsönért folyamodik s nem is jelentékeny összeggel Széchenyihez s ez a kölcsönt kereken megtagadja.

A fenyegető párbajokban minden segédkezést határozottan megtagad. Sőt csaknem kárörömmel jegyzi meg, hogy Wesselényi már annyira jutott, hogy alig tud szekundánst kapni. Pedig ez nem is volt igaz.

Naplójába ez időtájt azt írja, hogy Wesselényi mind mélyebbre sülyed becsülésében. »Sajnálom — úgymond — ez embert, mert ez vagy párbajban vesz el,



vagy börtönben, vagy örültek házában, vagy végre, mint nyomorult koldus.«

Senki se volt a világon, a ki előtt Széchenyi úgy feltárta volna özvegy gróf Zichy Károlyné, született Seilern Kreszczenzia grófnő iránti lángoló szerelmét, mint épen Wesselényi előtt s bár esküvője imádottjával ekkor volt (1836 február 2-án): erre Wesselényit se tanúnak, se vendégnek meg nem hívja, sőt erről nem is értesíti.

Kétségtelen, hogy Széchenyi ezen lélektani állapotának s Wesselényi iránti érzületének kulcsát meg lehet találni. Hiúság és önzés, gőg és politika, számítás, szeszély és szívtelenség egyaránt közreműködtek Széchenyi lelkében arra, hogy ő úgy határozza el magát, hogy még párbajsegédi szövetségben se álljon Wesselényivel akkor, midőn ez ellen az udvar haragja tombol s midőn ennek — a közvélemény szerint — mulhatlanul el kell buknia.

Széchenyi István nagy alakjára árnyék borul egy pillanatig e napokban.

De Wesselényi Miklós alakja tisztán és fényesen emelkedik ki a rágalmak ködéből. Igaz, hogy áldozat és szenvedések árán.

Wesselényi 1836. évi január 28-án kérte meg Széchenyit, hogy legyen szekundánsa báró Jósika Sámuel s esetleg Nopcsa László ellen. Ezekben vélte a gyanúsítás forrásait felismerni. Széchenyi nem vállalkozván erre, párbajsegédül szükség esetére gróf Károlyi Györgyöt kérte s nyerte meg.

B. Jósika Bécsben lakott, mint Erdélyország alkanczélárja. Ide intézte hozzá levelét Wesselényi január 28 iki kelettel, melyben értesíti őt a keringő gyanúsításokról s arról, hogy ezek forrása gyanánt őt emlegetik s az esetre, ha ez igaz lenne, fegyveres elégtételt kér. A levél teljes udvariassággal s bizonyos baráti fidelitással van írva.

Hasonló hangú levélben felel báró Jósika február 1-én, melyben kifejti, hogy a gyanúsításokat sajnálja, de ő azoknak nem okozója.

Február 6-án újra ír Wesselényi. Levelének tartalma a körül mozog, hogy ha báró Jósika nem mondott is, hanem csak lelkében gondolt olyat, mint ha a Nopcsatigy Wesselényi részéről nem tökéletes korrektséggel intéztetett volna el, még akkor is követeli a golyóváltást s Jósikát becsületézésére való hivatkozással szólítja fel, vallja meg, hogy ilyesmit nem gondolt-e?

E levél már ideges túlérzékenységet árul el s erre báró Jósika megtagadhatta volna a feleletet.

De nem ezt tette, hanem Bécsben február 10-én kelt levelében röviden érinti, hogy úgy látja, hogy Wesselényivel levélben ez ügyet rendezni nem lehet, tudja tehát, hogy barátjával gróf Esterházy Mihály lyal (Cseszneki ág, gróf Esterházy István pozsonymegyei volt főispán apja) február 14-ikén Parendorfban lesz s oda személyes találkozásra hívja Wesselényit.

Wesselényi ezt elfogadta s február 13-án Pozsonyból indult barátjával és segédjével gróf Károlyi Györggyel Parendorfba. Irtózatosszél és hóvihar volt, Wesselényi

nagyon átfázott s nem valószínűtlen, hogy csakhamar kezdődő csúzos és köszvényes betegségének, mely tizennégy évig kínozta s utóbb is halálba vitte, csirái ez utazásból származtak. Alig értek a kirendelt időre Parendorfba.

Itt a segítők vették az ügyet kezükbe s báró Jósika Sámuel oly minden kétséget kizáró határozott nyilatkozatot tett, mely Wesselényit is tökéletesen megnyugtatta.

Jósikával tehát az ügy elintéztetek. Hátra volt Nopcsa Lászlóval.

Hozzá február 9-én írja első levelét Wesselényi.

E levélben érinti a Kolozsvárt 1834-ik évi november 18-án történteket. »Én — úgymond — a méltóságos urat ki nem hívom, mert engem soha egy szóval se sértett meg s épen ez tette részemről lehetővé, hogy elveimet s nézeteimet követve, akkori kihívását a diéta alatti időre el ne fogadjam«. Kijelenti ezután röviden és határozottan, hogy most szabadnak érzi magát, ha tehát Nopcsa elégtételt akar; most szolgálatjára áll.

Wesselényi Pozsonyban, Nopcsa Erdélyben, épen egy hónap folyt le, míg Nopcsa e levelet megkaphatta. Márczius 9-én kelt Nopcsa udvarias s teljesen megnyugtató felelete, melyben kijelenti, hogy neki elégtételre oka nincs s ő az ügyet már 1834 novemberben teljesen kielégítőleg befejezettnek tekintette.

Báró Wesselényi újra ír, megnyugvását kijelenti, de úra felajánlja, ha a legparányibb kétely maradt volna is Nopcsa lelkében, a fegyveres elégtételt.

E levélre már Nopcsa nem válaszolt, de a válasz nem is volt szükséges.

Egészen másként intézték el Wurmbrandt ezredessel ezt az ügyet. Ez az ezredes gróf Wurmbrandt Ferencz volt. A család ifjabb stájeri ágához tartozott s 1855-ben halt meg. Magas, erőteljes, hatalmas férfi volt.

A Wurmbrandt-család egy tagja: János Henrik 1681-ben nyert magyar honosságot. De vagy azért, mert az esküt le nem tette, vagy azért, mert a díjat meg nem fizette: a Wurmbrandtok magyar főrendiházi jogukat soha nem gyakorolták. A magyar iörendü családokkal azonban sokszoros rokonságban állottak. Az idösb ág hercegesített grófsággal bír. Ép ez időben a majoreszko neje egy gróf Teleky-lány volt, Wesselényinek is rokona. Egy Wurmbrandt-lányt pedig néhány év előtt gróf Széchenyi István testvérije: Lajos gróf vett feleségül. Az ifjabb és legifjabb ág is, mely utóbbihoz az ezredes tartozott, ily sokféle házassági összeköttetésben áll magyar családokkal. Az ezredes tehát nem volt egészen idegen. Bizalmas barátai közt sok volt a magyar is.

Wurmbrandt gróf 1835-ben Temesvárott állomásozott ezredével. Innen kirándult gyakran Mehádiára s ez év nyarán itt töltött pár hetet.

Egy alkalommal barátai társaságában épen báró Wesselényinek napirenden levő hűtienségi pöréről beszélgettek s beszélgetés közben előjött a Nopcsa-féle kihívásról is a szó. Valószínűleg nem a szükséges ténybeli hűséggel valaki fölemlítette, hogy báró

Wesselényi kijelenté, hogy országgyűléseken mondotakért az országgyűlés tartama alatt kihívást el nem fogad.

»Das ist eine leichte Ausrede!« jegyezte meg erre gr. Wurmbrandt ezredes. Magyarul: »ez könnyű kifogás!« A társaságban jelen volt gróf Szapáry Antal is, Géza gróf apja, ki jól hallotta s jól megjegyezte magának e szavakat.

A következő év február 12-én egy napon Pozsonyban Wesselényi szállásán együtt voltak a házigazdával gróf Károlyi György és gróf Szapáry Antal. Épen báró Jósika bécsi levelét várták s a gyanúsításokról beszélgettek. Szapárynak ekkor eszébe jutott Wurmbrandt ezredes tavalyi megjegyzése, minden célzatosság nélkül közlé ezt Wesselényivel s még hozzátette: »minden efféle fecsegésért az ember nem verekedhetik, az ilyennek útját állni nem lehet.«

Wesselényi azonban haragra lobbant az ezredes e megjegyzésének hallatán. Idegessége különben is nagy volt ekkor már s a lappangó gyanúsítások elnémítására minden esetben embert akart fogni, kivel pisztolyt vagy kardot szemközt állíthasson. Szó nélkül leült íróasztalához s megírta pár sornyi levelét Wurmbrandt gróf ezredeshez, melyben közli értesülését annak tavalyi mehádiai sértő megjegyzéséről s ezért teljes elégtételt kér. A levelet felolvasta barátai előtt, nyomban lepecsételte s megkérte gróf Szapáryt, hogy azt haladéktalanul adja át gróf Wurmbrandtnak ott, a hol őt megtalálja. Szapáry egy óra múlva már kocsira ült, hogy megbízatásában eljárjon. Több mint egy hónapba

telt, míg Wurmbrandtól, ki a bánátusban volt, a válasz megérkezett. Pedig Szapáry nem mulasztott semmit. A rossz idők és rossz utak voltak a késedelem okai. Egyébiránt maga Wurmbrandt is sietett föl Bécsbe.

Márczius 20-án vagy 21-én kapta Wesselényi az ezredes feleletét, melyben ez a kihívást elfogadja s kész fegyveres elégtételt adni.

Ekkor tárgyalások kezdődnek. Nem a fölött, hogy a párbaj megtörténjék-e, hanem ezzel összefüggő mellékkérdések fölött. Idő, hely, segédek kiléte stb. Wesselényi márczius 25-én újra megteszi az utat Parendorfba s újra gróf Károlyi György kíséretében, hogy ott Wurmbrandttal és segédjével az előzetes kérdések fölött értekezzék. Wurmbrandtnak is szabadságot kell kérni s engedélyt a duellumhoz. Az esetről tudomást szerez a bécsi kormány is s a felek Parendorfban megállapodnak abban, hogy a verekedés Ausztria területén meg nem történhetik. De megállapodnak előzetesen abban is, hogy a párbajnak életre-halálra kell menni. A részletes megállapodásokat azonban a párbajtalálkozásra halasztják.

E készülődésekről időközben kiszivárog a hír a közönségbe. Az országgyűlési ifjúság nyíltan kezdi tárgyalni saját köreiben az egész ügyet. S lassankint elterjed és rendíthetlenül megerősödik az a nézet, hogy Wesselényit, az ünnepekt nagy hazafit a bécsi kormány akarja eltenni láb alól s hogy Wurmbrandt mestervívó s a hatalom által felbérelt spadassin, kivel a célzott biztosan elérik. Az ifjúság keserű izgatást kezd

a konzervatívpart ellen is s úton-útfélen hirdeti, hogy a készülődő politikai gyilkosságban ennek is bent a keze.

Igaz, hogy Wesselényinek engesztelhetlen ellensége a bécsi udvar. Az is igaz, hogy a konzervatívok szívesen látnák Wesselényinek a politikai színtérről való visszavonulását vagy leszorítását és az is igaz, hogy Wurmbrandt gróf a párbajra hívást elfogadta s hogy ő csakugyan egyike a hadsereg legjobb vívóinak.

De a konzervatívok belátóbb tagjai épen ezért fölötté kellemetlennek s esetleg fatálisnak látták az országgyűlési ifjúság mozgalmait. Érezték, hogy ha Wesselényi el talál esni: a felizgatott nemzedék egész rémítő haragja a konzervatívok ellen fog kitörni. Boldogult öreg barátom Zsedényitől, ki a konzervatívok egyik alsótáblai fiatal vezérszónoka volt akkor, érdekes részleteket hallottam a konzervatív tábor efféle aggodalmairól. Végre is e tábor legnemesebb s legkiválóbb egyik tagja, gróf Dessewffy Aurél vállalkozott a mindenféle gyanúsítás elhárítása okából is arra, hogy Wesselényinek a párbajnál szekundánsa legyen.

Azonban Wurmbrandték is mindent elkövettek arra, hogy még csak színe se legyen a párbaj afféle irányzatosságának, mintha ez a hatalom kedvéért történnék. Wurmbrandt Horváth János kamarást kérte fel párbajsegédjének, ki Deák Ferenczcel állott jó barátságban s ki jóra való magyar ember volt.

A párbaj helyéül végre Mező-Telegdet tűzték ki Biharmegyében, határidejéül pedig április 20-ikát állapították meg.

Wesselényi felette komoly, érzékenyült, sőt komor volt ez időben. Nem egy barátjának mondá, hogy hasonló nyomasztó érzést eddig még nem ismert. Egészen elkészült a halálra. »Nyomorékká lövetni magam — úgy mondá Széchenyinek — nem engedem. Vagy én lövöm Wurmbrandtot agyon, vagy ő engem, így kell lenni.«

Megcsinálta végrendeletét. Gyöngéden gondoskodott ebben azokról, kik szívéhez közel állottak. Egy magasabb leánynevelő intézetre 60 ezer forintot hagyományozott. Széchenyi oktalan elhidegedését jól észrevette ő, de az érzékenyülés és halálra készülés e napjaiban e legrégebbi barátjával mégis teljes kiengesztelődésre akart jutni, őt kérte fel tehát, hogy ama nemes hagyomány teljesítésében végrendeletének végrehajtója legyen. Széchenyi ezt elfogadta. Együttal gondos intézkedéseket tett Széchenyi, hogy az esetre, ha — mint mindenki hitte — Wesselényi elesik és segédje gróf Dessewffy Aurél üldöztetni fog, ezt czenki uradalmában biztosan elrejthesse s a törvény kezétől megmenthesse.

Naplójába is beírta Wesselényi, hogy el van készülve a halálra s úgy tekinti ezt, mint Berzsenyi, kinek a haláláról irt e gyönyörű sorait szintén naplójába iktatta:

„Legyen álom, legyen bíró:  
Bátran megyek elébe.  
Mint az elfáradt utazó  
A vadon enyhelyébe.  
Mert ha bíró: nem furdal vád.  
Mert ha álom: nyugalmat ad.“



Levélben intézkedett, hogy egyik zsigósi tisztje menjen Mező-Telegdre s ott gondoskodjék számára szállásról. Írt gróf Bethlen Jánosnak is s szép levélben kérte meg, hogy legyen jelen, mint tanácskozó segédje s igaz hű barátja a párbajnál.

Politikai barátaitól a »Csárdának« nevezett ideiglenes kaszinóféle gyülekezetben április 13-án érzékenyen elbúcsúzott. Gyönyörű beszédben fejté ki elhatározásának szükségességét. A nemzeti szent ügy mellett rendíthetlen kitartásra kérte barátait. »Hattyúdalk«-ának nevezte ez utolsó beszédét s valóban az elbúcsúzás megható jeleneteket hozott színre. Sokan nyakába borultak, soknak, köztük Balogh Jánosnak is szeméből kicsordult a könny. Többen Pestig elkísérték.

Mai napság alig tudjuk érteni e felette lágy lélekállapotot. Hiszen egy perczig sem volt bizonyos Wesselényinek akár halála, akár súlyos megsértetése. Bármily híres vívónak volt is Wurmbrandt kikiáltva: egy perczig sem lehetett feledni, hogy Wesselényi se utolsó verekedő, izomereje a rendesnél nagyobb, bátorsága kifogástalan, karddal ügyesen tud bánni s kartársai közt a legjobb pisztolylovók egyikének hírében áll. S a mi fő, eddig még mindig szerencséje volt a párbajokban.

Azonban a nemzet java részét akkor a kormány erőszakos eljárása felette elkeserítő.

A Wesselényi elleni per fej- és jószágvesztésre s legenyhébb esetben is több évi fogságra irányult. Maga e per is a szabadság súlyos megsértése s az

alkotmány lábbaltapodása volt. Ehhez most a felizgatott képzelet Wurmbrandt alakjában az osztrák kormány bérgyilkosát látta Wesselényi ellen tömi. Wesselényi oly hős gyanánt állott az ország közvéleményében, ki, mint a hajdankor bajnokai, fájának becsületéért, nemzetének meggyalázott lobogójáért viaskodik. Semmi kétség, hogy ha a nemzeti ellenzéknek oly hatalmas vezérférfiát, a minő Wesselényi volt, hasonló erőszakos módon akarná a kormány a politikai küzdelem teréről lezorítani, mai napság a nemzet nem elégednék meg hasonló érzékeny jelenetek előidézésével, hanem oly viharban tömé ki, mely összedöntené a kormányt s esetleg megrendítené az alkotmányt.

Pedig a nagyközönség akkor nem is tudta és csakis néhányan tudták, hogy Wesselényi jobb kezén már április 1-től kezdve élénk fájdalom kíséretében jelentkezik az ízületi csúsz s hogy e miatt csak bénán képes a kardot kezelni. Wesselényit magát is felette aggasztotta e körülmény, de ő mindvégig bízott abban, hogy a segédek pisztolyt fognak választani. Kezének bénulását a pisztoly kezelésében eddig nem vette észre.

De arról már mégis meg akart győződni, vajjon a kardot tudja-e úgy kezelni, mint eddig?

Pesten fölkereste vívómesterét, ha nevére jól emlékszem: Fridrichet. Ehhez szokott gyakorlatokra járni s ennek vívótermében tartotta gyakorló ingét s egyéb eszközét. Mikor levetkőzött s az inget felöltötte: azt mondta Fridrichnek:

—Mester, aligha utoljára nem veszem ezt az inget itt magamra.

A vívómester mosolygott, de azután beszélgetés közben elmondta Wesselényi, minő veszélyes bajvívás elé megy és csak az aggasztja, hogy a hónap eleje óta jobb keze csuklójában fájdalmat s némi bénulást érez.

—Ez már komoly dolog báró úr. Próbát kell tennünk. Én ismerem Wurmbrandt verekedését. Kemény ficzkó.

A báró és a vívómester erős viaskodásba keveredtek. Elvégre kimerítő viaskodás után azt mondta a vívómester.

—Gratulálok báró úr, most még nyugodtan összemérheti kardját Wurmbrandttal is.

Így indult el Pestről Wesselényi Mező Telegd felé.

Nem vélem szükségesnek leírni, hogy Pesttől Mezővelegdig a ragaszkodás minő megható jeleivel találkozott Wesselényi minden városban, hol meg kellett állapodnia. Útja beillett volna diadalútnak.

A segédek hosszú vitatkozás után kardot állapítottak meg. Gróf Dessewffy Aurél ezt semmiképen nem akarta, de gróf Bethlen János e mellett erősködött.

És pedig azért, mert gróf Wurmbrandt kijelenté, hogy ő rövidlátó, rossz szemei vannak, pisztolylyal bánni nem tud, de azért elfogadja a pisztolyt is. E nagylelkűséget gróf Bethlen szerint viszonzni kellett, tehát a kardot kellett elfogadni.

A városhoz nem messze egy emelkedett tisztás pázsiton kellett kiállani. A vívás élet-halálra szolt, nem volt kivéve a szúrás sem. A párbajozókkal

együtt kivonult a pázsitra a fele város népe s mintegy száz lépésnyi távolságról nézte a küzdelmet.

A párbajt gróf Dessewffy Aurél és Horváth János vezették.

Midőn a felek már tetőtől övig mezítelenek voltak s a kard nekik átadatott, az állásba helyezkedés előtt gróf Wurmbrandt a kardot balkezébe vette s báró Wesselényihez ünnepélyesen e szavakat intézte:

»Uram, én elfogadtam az ön kihívását, mert az kötelességem volt, de most mielőtt kardunkat össze-mérnők, minden szokás ellenére kijelentem, hogy nekem, mikor önről nyilatkoztam, nem volt igazam s ezért öntől itt az urak előtt ünnepélyes bocsánatot kérek.«

Wesselényi erre egy szót se felelt, hanem kezét nyújtá Wurmbrandtnak s megszorítá és megrázta ennek kezét hatalmasan. Azután visszalépett s hideg, kemény arczczal állásba helyezkedett.

A segédek azonban nem adtak jelt, hanem a meglepő nagy fordulatot tárgyalás alá vették. S megállapodtak abban, hogy a párbajra most már se oka, se joga nincs egyik félnek sem, de azért a párbajnak a »közvélemény« kedvéért meg kell történni. Horváth János szerint így követeli gróf Wurmbrandt katonai állása, gróf Bethlen János szerint pedig Wesselényi így üthet agyon egy csapással minden rágalmat és gyanúsítást.

A viadal sokáig tartott. Wurmbrandt támadásai hevesek, gyorsak és erősek valának. Wesselényi érzé-

hogy bénult kezében nincs elég erő a vágások elhárítására. Először nyakán kapott sebet, azután mellén keresztül egy hosszú vágást, mely egész testét azonnal előnté vérrel. Végre bal vékonyán vágta meg ellenfele ügyes kardja. E seb nyílását Wesselényi még a viadal hevében balkezevel összeszorítá, hogy a vérzés legalább e seben át gyengébb legyen.

Wurmbrandt a viadal hevében nem is gondolt arra, hogy a szúrás is szabad. Támadásai közt két ízben a szúrásra tökéletesen föltárta magát Wesselényi előtt úgy, hogy ez könnyen leszúrhatta volna mindkét ízben. De Wesselényi nem használta fel ez esélyeket szándékosan azért, hogy Wurmbrandt bocsánatkérését hasonló nemességgel viszonzza.

Hanem e helyett harmadik sebje után ő is támadott, észrevevén már ekkor, hogy az ezredes gyenge a védekezésben. Első sikerült támadásánál kardja lappal esett az ezredes felkarjára. Második sikerült támadásánál az ezredes négy ujját levágta, úgy hogy ennek kezéből kiesett a kard s keze is azonnal lehanyatlott. Sőt mikor jobb kezefejének ujjatlan csonkatörzsét megpillantotta: ájulásszerű szédülés fogta el s elesett volna, ha a segédek hozzá nem ugranak s fel nem fogják.

A párbajnak vége volt.

Mikor a vérzéseket elállították s a sebeket bekötötték az orvosok s a teljes kibékülés létrejött, Wesselényi figyelmezteté az ezredest, hogy két ízben leszúrhatta volna.

»S miért nem tette?« — kérdezte Wurmbrandt.

»Hogy az ön bocsánatkérését megháláljam.«

Wurmbrandt érzékenyen megköszönte e nagylelkűséget. S azután némi gondolkozás után hozzátette:

Alig bocsátják meg nekem, hogy önt a másvilágra nem expediáltam.

Wesselényi mosolyogva mondá: »Talán eszükbe jut, hogy kettőn állt a vásár.«

Sohase kérdezte és az ezredes se mondta soha, hogy kik hát azok, kik meg nem bocsáthatják, hogy Wesselényi élete ki nem oltatott.

Wurmbrandt egész eljárása megczáfolja azt a véleményt, mintha ő valaki által felbujtva politikai érdekből czélzatosan tört volna Wesselényi életére. De szavai bizonyítják, hogy felsőbb körök szívesen számítottak arra, hogy kardja által a magyar ellenzék hatalmas vezére el fog vérezni. így vélekedett Wesselényi. így volt meggyőződve az akkori nemzedék.

Minő fenséges öröm volt az, melylyel a nemzet jobbjai Wesselényit épen és diadalmasan visszatérni látták! Máskor talán közlök részleteket e szép napokból. Április 24-én már Pesten volt s az ünnepeltetés boldog perceit arra használta s tevékenységét a haza közügyeiben újólág azzal kezdé meg, hogy április 28-án Kossuth Lajost a nemzeti kaszinó tagjai közé bevezette. Ezzel állt boszút ellenségein s az udvari párton.

\* \* \*

Leírtam a bajvívás történetét hidegen, szárazon, a megtörtént esemény személyi és tárgyi adatait rideg

egyszerűséggel közölve. Még a költészet napsugarait se engedtem ráverődni, még a nyelv és írásmód szépségeivel is fukarkodtam a leírásban. A hetven év előtti kornak nyelvén akartam az esetet lehetőleg elbeszélni.

Mocsáry Lajos nemes barátomat a történelmi emlékezeten s a hazafiúi ragaszkodáson kívül némileg még családi érzések is kapcsolják Wesselényihez. A nagy történelmi alak özvegyét ő vette feleségül s boldog családot alapított vele. Ő azt mondta, mikor történetemet olvasta:

— Szinte kár volt megírnod. A bajvívás története minden szavában igaz, de a hagyomány nem így tartja. A hagyomány, a honfilélek gyönyörű hőskölte-ménynyé alakította azt a bajvívást, hagyta volna meg annak. Minek nagyító üvegen át vizsgálni a nemzeti ábrándokat?

Ez is igazság, de nem az egész igazság. Nem egy okom volt az egész igazság megírására.

A baj vívás okainak s ürügyeinek eredeti keletkezéséről s okairól a mai nemzedék nem tud már semmit s hetven év előtt is csak néhány beavatott férfi tudott.

A mai nemzedék emlékezetéből az erdélyi alkotmány és országgyűlés szerkezetének s működésének képe is már meglehetősen elmosódott. Ezt a képet is fel akartam üdíteni.

S azután a történelmi igazság a maga eredeti tisztaságában mindig elegendő ok arra, hogy hímeztelenül állítsuk a nemzet elé.

Az az igazság nem is árt Wesselényi emlékének. Se történeti alakját, se egyéniségét nem teszi kisebbé. Sőt egyéniségének különös dicsősége.

Wesselényit akkor a bécsi hatalom kegyetlen üldözöbe vette. Szinte a Martinovics-féle szomorú történetet akarta vele ismételni. Összefüggött ez a gonosz hadjárat Kossuth elfogatásával, az ifjak pőrével s a szólás-szabadság ellen intézett hatalmi merényletekkel.

Wesselényi akkor a nemzet egyik vezére volt Széchenyivel s Deákkal. Kossuth vezéri szerepe csak tíz év múlva kezdődött. Az udvari párt s Wesselényi barátai közül mindazok, a kik lassanként az udvari párthoz akartak közeledni, Wesselényit még a férfias önérzetében is meg akarták sérteni s a nemzet előtt is sárral hajigálni. Azért suttogták róla, hogy ő Nopcsa elől, komoly bajvívás elől meghátrált. Wesselényiről ilyet hirdetni! Hitvány és örült dolog. De megtörtént. De Wesselényi a nemzeti eszmék hőse is volt. A mikor tehát épen Wurmbrandttal, a hadsereg egyik leghíresebb vívójával kereste a bajt: nemcsak férfias önérzetét, hanem a nemzeti eszmék hőségét is meg akarta a rágalomtól menteni.

Sikerült neki. E bajvívás tehát egyéniségével s egész közéletével egybevágó dicsősége.

Gyorsan képződő közvélemény akkor nem volt. A hírlapokat súlyos sajtócenzúra hallgatásra kényszerítette. A nemzetnek csak szűk rétege érdeklődött élénken az országos közdolgozók iránt. Csak a követek, a táblabírák, a »jurátus ifjak s a kormányzás főbb



emberei voltak együtt a politizáló nemzet. A híres bajvívás ezer változata alakban lett szóvá a nemzet előtt.

Bérgyilkosról beszéltek, a kit a bécsi udvar ösztönzött a legdicsőbb hazafi elpusztítására. Bajvívás lett volna a gyilkolás módja. Wesselényi azonban összeaprította a német katonát, a ki ellene vállalkozott.

Ez volt a legjobban elterjedt változat. Ez azonban nem volt igaz. Pedig apám is így hallotta jelentékeny férfiaktól Balaton-Füreden az 1836-ik év nyarán.

Mily édes és meleg hazafias rajongás vette körül akkor Wesselényi fényes alakját! Nemzedékünknek alig lehet arról már a mai számító korban fogalma. Jókai más nevek alatt s más körülmények kapcsán leírja a bajvívást Kárpáthy Zoltán című regényében. És pedig oly módon, a miként annak híre még húsz év múlva, 1856-ban is fennállott.

## TÓTH KÁLMÁN.

*(Tóth Kálmán jelét költőnk 8 egykor talán legnépszerűbb költőnk. Született 1881. évi márczius hó 80-án, meghalt 1881. évi február hó 8-án. Együtt voltunk a törvényhozás tagjai. Nem egy táborban voltunk, de nagyon szerettem.)*

Meghalt. El fogjuk temetni, el fogjuk feledni. Mi, a kik barátai, a kik kortársai valánk, a kik melegekedhetünk érző nemes szívének tűzhelyénél, mi még megemlegetjük őt Azt a vidám gyermekkedélyt, azt az örökké lelkesülő gyöngéd szellemet, azt az ábrándos és mégis mosolygó arcot, azokat az élénk szemeket, melyek vagy meredten néztek a láthatatlanba, vagy örök mozgékonyssággal vizsgálták az embereket, mi még sokszor földézzük magunk elé, magunk közé. De a nemzedék, mely utánunk jó, nem fog róla tudni semmit.

Pedig költeményei századokig élnek. Oh, de ezek csak költemények, melyeket a nemzeti szelleműek új fordulata, új költőgéniusznak teremtő ereje visszaszoríthat az irodalomtörténet szűk könyvesházába. És e miatt akkor nem léssen semmi kár. Hanem, hogy egy olyan embernek, mint ő volt, oly gyorsan el kell és el lehet múlni: az a pótolhatatlan veszteség.

Mert benne az ember volt páratlan, a költő csak egyike a kitűnőknek.

Jó, szelíd, nemes, szeretetreméltó. Mint egy kedves gyermek. Sohase volt ember, a kire ő irigykedett volna; sohase volt ellensége, a kit ő gyűlölni tudott volna; sohasem volt gyönyörűsége, tehát szerepe sem az irodalomnak és politikának hercze-hurczáiban, még azok is, kiknek kritikusa volt valamikor, szerették őt, habár kritikája halálát okozta is a műnek, mely kezei közé vetődött. Egy dal, egy mosoly, egy élez: ezekből állott összes hadfelszerelése az életnek, az irodalomnak és a politikának harczaiban.

Az utolsó tiz tizenkét év óta elmaradt a kortól, ő is érezé, mi is láttuk, mindenki észrevette, habár neki talán senki meg nem mondá. A költői ér még néha felbuzogott benne, Deák Ferencz emlékére írt költeménye még kimagaslott versenytársai közül, itt-ott a hírlapokban még elolvastuk egy-egy kiseded dalát, de már mindez csak úgy tűnt fel előttünk, mint mikor a messze távolban, a puszták szélén, gyermekkorunkban jól ismert, rég nem hallott, régóta pihenő furulyahang zendül meg előttünk, mely elhangzik nyomtalanul s mely csakis arra való, hogy a régi múltnak édes emlékét költse fel szívünkben.

Az ő költészetének aranykora ott kezdődött, a hol a függetlenségi harcz mennydörgésének utolsó moraja elnémult és ez aranykor ott végződött, a hol az alkotmányos élet gyári zaja, gépies zakatolása elkezdődött. 1850-től 1865-ig. Midőn kényuralom feküdte meg az

országot; midőn elnyomták a magyarnak nemzetiségét; midőn minden honfi együtt siratta a múltat s egyetértve remélte és munkálta a jövőt; midőn még nem volt pártviszály; midőn még a politika nem életmód és nem üzérkedés volt, hanem nagy honfilelkek ideáljainak nemes harcza: érező lelkében akkor támadtak azok a költemények, melyekre mi, annak a kornak gyermekei oly édesen és oly bánatosan emlékezünk vissza.

Minő költemények voltak azok! Minő hatásuk volt azoknak a magyar társadalomra! A szerelem költészetének legremekebb termékei minő jelentéktelenek, minő semmik most, ha a hatás fokozatát mérlegeljük, Tóth Kálmán dalaihoz képest!

Ezelőtt három évvel, midőn költeményeinek gyűjteményes kiadása megjelent, végiglapoztam ezt a könyvet s gyermekkorom emlékeiként fölkerestem benne azokat a dalokat, melyek átmentek a nép ajkára és a nép szívébe. És összeszámláltam azokat.

És úgy találtam, hogy Vörösmarty, Petőfi és Arany, e három költőóriás összevéve nem adott annyi népdalt a magyarnak, mint maga Tóth Kálmán.

Csodálatot gerjesztett bennem a fölfedezés. Hiszen a kritikusok azt beszélték belém, hogy ő csak Petőfi iskolájának lantpengetője, semmi egyéb s hogy őt ama három klasszikus alkotóhoz még hasonlítani is szentségtörés.

Hát hiszen a műbíráknak igazuk lehet. Én most velük vitatkozni nem akarok, nem is tudnék, idejét

sem látnám. Tudom, belátom, hogy a költői alkotások örök műbecse és korszerű, hatása nem mindig jár együtt, sőt gyakran szemközt áll egymással. Sőt érzem, hogy ma deresedő fővel és hamvadozó szívvel az a dal: »Fütyöl a szél, az idő már őszre járt kissé másként hangzik fülemben és szívemben, mint ezelőtt huszonöt évvel és nagyon is megengedem, hogy Tóth Kálmán génusza csakis korának és akkori elnyomott nemzetének dalolt és nem az egész világnak és nem az örökkévalóságnak.

De hát én itt csak azt akarom fölemlíteni, hogy a mikor nem volt szabadság és nem volt politikai közélet; a mikor baráti találkozás, családi együttlét, zárt körben zajongó ifjúság vidám mámorea volt csupán megengedve; a mikor a nemzet nagy része kezdett kétségbeesni s kezdte nyugzött sorsát olyannak tekinteni, a mely többé meg nem javítható; a mikor Petőfi már ott pihent a Küküllő-partján, a fehéregyházi csatater zöld pászitja alatt, Vörösmartyt némává tette az elbírhatatlan honfifájdalom, Arany későnek tartotta biztatni a kidólt fa ágát, az elfonnyadó nemzeti érzületet, hogy virágozzék megint, Tompa pedig megkérte a bujdosó gólyamadarat, hogy a midőn találkozik a nemzet száműzöttjeivel, el ne mondja nekik, hogy mi itthon pusztulunk, veszünk s mint oldott kéve, széthull nemzetünk: akkor előállott Tóth Kálmán s mint hajnali csöndben a pacsirtadal s éjfél homályában a pásztortűz, dalolni és örvideni és fölmelegedni tanítá búslakodó nemzetét.

Eltalálta az igazi hangot. Jobban eltalálta, mint kortársai bármelyike. Nem siránkozott a múlton s nem a jövő század számára készített zenét. Volt a társadalomnak két eleme, mely nem esett kétségbe, mely élni és örülni akart s mely ösztönszerűleg szilárdítá a nemzet számára a jövőt. A nép és a serdülő miveit ifjúság. Ezekhez fordult, ezek számára dalolt a költő. És volt idő és voltak évek a nemzet történetében, a mikor az ország északi határaitól a déli határokig s kelettől nyugatig vasárnap délutánján a magyar nép s vidám összejövetelen az ifjúság mindenütt Tóth Kálmán dalait énekelte, mintha csak e dalok önszívéből fakadoztak volna. A szerető párok az ő költeményeiből írtak egymásnak emléklapot, ifjú íróknak egész serege támadt nyomában s pengeté a lantot előtte, utána és körülötte és az élemedett nemzedék, melynek mulatóságait Csokonay, Kisfaludy, Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi fűszerezték, egyszer csak csodálkozva, ámulva vette észre, hogy új hajnal támad, új napsugár ragyog, lányok és legények szívéből új érzések fakadoznak, újra megszületett a költő s hogy az elfojtott hazafiság magas költészete mellett a szerelem dalai kelnek életre, mint borongó tölgyes oldalán a mezők illatos virágai.

Az alkotmányos korszak kezdete óta mindennek vége lett. Élt még és alkotott a költő akkor is. Alkotásai közt voltak nagybecsűek, voltak páratlanok, honfidelégiái, honvédelemlekei megragadják lelkünket e korból is, de az ő korszaka végkép lehanyatlott. Az utolsó tíz-tizenkét év már csak gyenge visszfénye a múlt dicsőségének.

Paloták fedele alá nem rak fészket a csalogány s a politika hatalmasaihoz nem szegődött Tóth Kálmán. A veréb is az éneklő madarak seregéhez tartozik, de énekéért megkívánja és elfogadja a telt szérút, a magdús asztagot. Ő nem értett a verebek ügyességéhez s nem is tartá magát méltónak azok szerencséjére. Énekelt, midőn arra szíve kényszeríté s kényszerítő szíve, midőn éneke jól esett a nemzetnek.

Szegény örökalkvó költő! Nagyon jó volt elköltöznöd most már. E korszak nem volt már a tied s te nem voltál a korszaké. Megtagadtátok, elhagytátok egymást. A korszak hatalmasabb volt, mint te, el tudott felejtetni téged. De te igazabb és nemesebb voltál hanyatló korodnál. Oly igaz és oly nemes voltál mindig, mint ifjúságod aranynapjaiban; mint akkor, a mikor oly sok örömet, oly sok vigaszt nyújtottál nemzetednek

Köszönetünk, áldásunk kísér hosszú utadon.

## AZ A PATAKI DIÁK.

*(Böszörményi László. — A testvérek. — A pataki diák. — Beáll huszárnak. — Huszonhét esztendeig nem látták otthon. — A mikor lopott. — Bonts Samu. — Hogy járta Böszörményi Dani a toborzót? — Elmúlt mindenki.)*

A százhetvenöt huszár! A dicsőséges emlékezetű Vilmos-huszárok! Megírtam azt a történetet, a mikor ott hagyták az orosz határt s hegyen-völgy ön, vizeken és havas, szirtes, úttalan hegytetőkön át hazajöttek üldözött magyar fajuk védelmére. Éheztek, fáztak. Maguk, lovuk halálra vált. Ellenség földén, ellenség tüzeiben; mégis jöttek, viaskodtak s legyőzték a halált. S megjött mind, maga is, lova is.

Ott volt köztük az a pataki diák. A neve Böszörményi Dani. Se eredetéről, se az eset után való életéről nem tudtam semmit. Sárospataki barátaimat kértem meg: keressék ki a kollégium régi könyveiből, ki volt, honnan való, kik voltak szülői, él-e még vagy meghalt, mi lett utóbb életének változata? Hadd járjak azután utána. A nemzet kincsei közé tartozik a nemzet hőseinek emlékezeté. Azért a pataki diákét is megmentem, ha meg tudom menteni. Gyulaházáról, Szabolcs



vármegyéből, Somogyi Sándor buzgó honfitársamtól megkaptam a választ. Elmondom hát a hős további történetét haláláig.

Olvasóimat pedig arra kérem, ne mosolyogjanak, ha én kis embernek, közönséges huszár-káplárnak is megírom életét. Szívesebben írom meg, mint mágnásét, miniszterét, bankár úrét. Ezek az igazi kisemberek. Az a pataki diák nemzetünknek hőse, honszerelmének áldozata, fajunknak örökké ragyogó dicsősége. Hogy ragyogását a közélet és az irodalom ködös, füstös, poros, szemetes levegőjében nem látjátok: nem az ő hibája. Olvassátok csak el a »Százhetvenöt huszár« történetét. Legszebb munkámnak vallom. Abból megtudjátok, ki volt, mi volt az a kis ember.

Ki volt Böszörményi László? Ezt már jól tudják öregeink mind az ország határain belül. Honvéd volt, rettenthetlen hazafi volt, Szabolcs vármegye képviselője volt, Kossuth eszméinek hirdetése miatt börtönt szenvedett. Nagy beteg volt, a mikor elzárták Ha kiszabadul: megmarad, ha bezárva lesz: meghal. Mindenki tudta, ő is tudta. Tisztos kormánya volt az országnak. A kormány megizente neki, hogy ha nem ő, hanem akármelyik barátja ezt a két szót aláírja: kegyelmet kérek, — nyomban eleresztik. Nem írta alá s nem engedte, hogy egyetlen barátja aláírja.

— Kérni? En nem kérek senkitől semmit. Kegyelmet pedig azért se kérek, mert én cselekedtem igazságot.

Inkább meghalt ott a börtönben. Szegény jó Viktória húga ápolta ott utoljára.

Hát ennek a Böszörményi Lászlónak volt vagy három évvel idősebb testvérbátyja az a pataki diák, az a Vilmos-huszár.

Szülei, előkelő tisztos nemes szülők Kopács-Apátiában laktak Szabolcs vármegyében. Hat gyermekük volt, három fiú, három leány. A legidősebb gyermek: Dani, a pataki diák, 1822 körül születhetett s ha élne, most régen túl volna a nyolczvan éven.

Idején feladták a pataki kollégiumba tanulónak. Nem volt jó tanuló, nem akart tudós ember lenni, e miatt szüleitől s testvéreitől sok szemrehányás érte.

— Igazságuk volt — úgy mondta később már mint öreg huszár. — Beismerem, hanyag rossz tanuló voltam, Sáros-Patakon mindig jobb szerettem a huszárok gyakorlatait bámulni, mint a kiadott leczkét tanulgatni. Apám szigorú ember volt, méltán ért szemrehányása, de végre is, minnek akart belőlem tudományos embert nevelni? Összedőlne a világ, ha mindenki tudós ember lenne.

Hanem azért csak, bár lassacskán, osztályról-osztályra előbbre ment.

Három évvel később ő utána föladták a kollégiumba diáknak Laczi öcscsét is, a későbbi híres függetlenségi képviselőt. Ebből származott a veszedelem.

Együtt élt, együtt lakott a két testvér. Dani a hanyag tanuló és Laczi, a mintaszerű, jó tanuló. Laczi rendesen végezte a tanuló éveket. Dani el-elmaradt egy osztályljal. Elvégre az oratorságban összeértek, egy osztályba kerültek. Laczi ott is első eminens lett. Dani pedig

az utolsó diák. Noha már öreg diák s az első emi-  
nensnek idős testvérbátyja.

Ezt már nem lehetett elszenvednie. Bántották is a  
nebulók, nevettek is rajta. Otthon se lehetett maradása.

Mit tehetett mást? Beállt huszárnak önként. Szíve-  
lelke úgylis odavonzotta már kis gyermek-kora óta.  
Így állt boszút a világon.

Otthon, Apáthiban, mikor már ökölnyi gyermek volt,  
fölmászott a ló hátára. A paraszt gyermekekkel együtt  
csatangolt a mezőkön. Nyereg se volt, kantár se volt,  
de sokszor még kötőfék se volt, csak a ló sörényébe  
kapaszkodott, úgy ügetett, vágatott, nyargalászott s  
ugratta át az árkokat, gödröket, ösvényeket. Lehetett e  
belőle más, mint huszár?

1842-ben csapott fel katonának. Természetesen köz-  
legénynek. De azért ezen túl lóhátról nézte a világot.  
Kivált Laczi öcscsét, az első eminens tanulót. Meg  
azt a többi vihogó diákot. Most versenyezzenek vele,  
ha van lelkük a csizmaszárban. Vitéz lesz, hős lesz,  
aprítja az ellenséget, csak legyen rá alkalom.

Míg szabadságharczunk ki nem tört, 1848 végéig  
nem jött meg az alkalom. Akkor is messze földről,  
Oroszország hatáiról, keserű szenvedések árán kellett  
az alkalmat neki magának megszerezni. A hogy a  
Százhetvenöt huszár történetében elbeszéltem.

A szabadságharcz végén ő is úgy járt, mint bajtársai.  
Besorozták az osztrák hadseregbe s ezredét eltették  
az isten háta mögé, valahova Csehországba. Kurucz  
magyarsága miatt üldözték, sanyargatták, közlegénynyé

szorították le, de utóbb mégis csak káplárságra emelkedett. Szinte nevetett rajta, a mikor már nem dúdolhatja Petőfi dalát s nem érezhető a nagy költő katonasorsát:

— Egész a közlegénységig fölívém!

Egyszer csak otthon termett. 1857-ik évi december hó 3-án hideg, téli napon érkezett meg Apagyra Borbála névestéjére. Ott terem a rokonok és ismerősök előtt délczeg lépéssel, kemény tekintettel, sarkantyúé csizmáit hangosan összeütve.

Senki se ismert rá.

Közel húsz éve nem látták már testvérei, barátai. Tejfeles szájú pataki diák volt még, mikor utoljára látták, utoljára ölelték, csókolták. S íme, előttük áll a jövevény, a ki 1840 óta nem látta szülőföldjét.

Kemény, zömök termet, kopaszodó fej, hatalmas bajusz, huszárosan kihúzva. A bajusz a két vállát veri. Semmi szakál. A másik két Bösörményi-testvér otthon szakált szokott eresztetni. A híres képviselőt legalább úgy ismertük. A jövevény arcza fekete a naptól, hidegtől, vihartól, csaták emlékeitől, keserű viszontagságok árnyékától.

Bizony úgy volt az. Tizenhat évi katonaság, viharos háborúnak száz csatája, osztrák hadsereg magyar gyűlölete: ennek minden nyoma ott élt az arczon, a katonás élemedett férfiú szigorú arczán. Hova lett annak a régi pataki diáknak édes, piros, mosolygó ifjú arcza?

De hát utóbb mégis csak megismerték. Kivált mikor elkezdett mesélni! Hát még a mikor elkezdte jární toborzó tánczát!

— Dani bátyánk! Dani bátyánk! A mi jó Dani bátyánk!

Mert mindenik így szólította, így szerette, így rajongtak érte mind az egész vármegyében.

Csodálatos történeteket mesélt, de mindig katona-életéből. Igaz történet volt az mind. A Galicziából hazatérés. A 48—49-iki téli hadjárat. Bem apó tüne-  
ményes csatái. A nagy nemzeti bukás. A magyar fiuk üldözése az osztrák hadseregben. A sok szenvedés. Mind igaz volt ez. De a lanyha kor lanyha nemzedéke csak mesének, csak a huszárkáplár gyönyörű mókáinak tartotta a hős emlékezeit. De azért mohón lesték, lelkükbe vésték minden szavát. Minél többet mesélt, annál jobban szerették.

Elmondom egyik meséjét.

— Bukoveczék országában jártunk, fiaim. Isten, ember elhagyott már bennünket, de mi csak jöttünk hazafelé. Utánunk az ellenség, előttünk az édig érő hegyek. Se magunk, se lovunk nem evett már két nap óta. Nem is a ló hátán ültünk, hanem a lovat kantáron vezettük magunk után. így értünk egy bukovecz faluba. Most pedig, hogy eszembe jut, megmondom fiaim, őszintén, engem ne dicsérjete, ne ünnepeljete, ne köszöntsetek föl, mert én bűnös ember vagyok, én már loptam életemben, tolvaj voltam, a ki pedig lopott, az már bűnös ember. Itt történt velem ebben a faluban. Szomjas voltam; — éhség, szomjúság, a pokol tüze égette a torkomat. Látok a faluban, rongyos ház udvarán csűf vén oláh asszonyt. Odaszólok

Sorka Bandinak, — fogd csak, pajtás, a lovamat, hadd ugrok be ide a vén asszonyhoz egy ital vízre. Bemegyek. Tisztességgel megkérem a vén asszonyt. Szívesen megy hátrafelé a forrásvízre egy korsóval. Körülnézek. A pitvarban, falócán valami szakasztóruha-félét látok. Meglibbentem. Hát uramfia: egész kenyér van alatta Málékenyér kukoriczalisztból való, mégis kenyér. Hejh, fiaim, elkerítem az áldóját, hogy mert ez a kenyér a szemem elé vetemedni? Éhes voltam, mint a gazdtalan kutya. Megnéztem az ellenzömet, mekkora darab kenyér férne oda? Biz odafér a fele kenyér. Elő azzal a bicskával. Szép, csillagos nyelvű régi bicskám, melyet még Patakon szereztem, országos vásáron, őriztem gondosan, meg is őriztem mind ekkorig, ez volt az apai-anyai örökségem, hazámból, szülőföldemről minden kincsem. A kenyeret bizony két darabra vágtam s felét magamnak eltettem. Épen visszajött a vénasszony, korsójából nagyot húztam, nem szóltam neki semmit. De a mint a kapuján át az utcára érek: eszembe jut, mit cselekedtem. Hajh a hét szakramentumát ennek a vén oláh asszonynak! Ha ez most meglátja kenyerét, nyilván megtudja, hogy fele kenyerét én loptam el. Mit csináljak? Megtapogatom zsebjeimet. Üresek, mint a mennyországban a papok akla. Megnézem a tarsolyt, abban sincs más, mint a pipa, az is üres. Semmim sincs, csak a bicskám. Hejh, édes bicskám, ide vele! Meg kell tőled is válnom. Visszasompolygok a vén asszonyhoz. Nem szólok neki semmit, csak neki adom a bicskám. Úgy megörült neki, úgy nevetett

az én kedves bicskámra, akkora lett a szája, mint egy itató-vályú. így történt ez a dolog, fiaim!

Dehogy hitték ezt el hallgatói.

Pedig igaz tanúja volt. Sorka Endre, egykori bajtársa, a ki a lovát fogta, míg ő inni bent járt a vén asszonynál. Ez is odakerült utóbb Szabolcsba, ez is szabolcsi volt. Odavitte hozzá a kukoricza-kenyeret. Az is éhes volt, mint a farkas. Elpanaszolta neki a lopást s a kettétört kenyér felét neki adta.

— Annál jobbat se az előtt, se azóta soha nem ettünk!

De tanúi közt ott volt Bónis Samu is, az 1839-iki országgyűlés híres szabolcsi követe, vezérember, parancsoló szellem, Deák Ferencz benső barátja, 1848—49-ben kormánybiztos. A ki 1848. évi december hó végén a szent koronát Debreczenbe szállította. A mérhetlen értékű nemzeti ereklyét nagyon féltette. A szolnoki vendéglőben éjszakáztak, nem mert elaludni, hátha a kincset ellopná valaki. Mit tett tehát? Fejére vaskos, busa, gömbölyű fejére tette a szent koronát s úgy ütötték a kártyát reggelig. Azóta se volt az a korona más fején, csak Ferencz József fején. El is ítelték Bónist halálra, azután kegyelemképen hosszú várfogságra. Ott morzsolgatta napjait és éveit a Josefstadti osztrák várban. Akkortáiban szabadult, a mikor Böszörményi Dani. Szabadulása öröme egykori országgyűlési jurátusa Apagyai Antal ügyvéd nagy családi ünnepet tartott Apagyon. Ott találkozott Bónis Samu a pataki diákkal, a vén huszárral. Elhallgatta meséit, elandalodott ősi

remek tánczán, utóbb felugrott a híres követ és vezérember, agyonölelte, agyoncsókolta Böszörményi Danit.

— Bízunk Dani öcsém a jövőben. Él még a magyarok Istene!

Ilyen tanúk mellett nem csoda, ha mind az egész vármegye rajongott Dani bátyánkért. Nem volt az igazi multság, a hova őt el nem hívhatták. Az első felköszöntő mindig neki szólt.

Hanem ha toborzóját látták: ott elnémult mindenki. A ki azt a toborzót látta: istennek minden gyönyörűségét végigérezte szívében.

Sohase járt másban, mint sarkantyus csizmában. Hangos aczélból volt sarkantyus pengéje, sirt a nyomában a szoba, még az utca is, a merre járt.

Sohase tánczolt nővel.

— Nem tud az asszony huszárosan lépni!

Ez volt a kifogása. Mindig magányosan járta a toborzót. De a mikor ő járta, más akkor nem is járta. Félreálltak ifjak, vének, nők, férfiak s nézték Dani bátyánk toborzóját. Minő táncz volt az! Az a magányos toborzó! Daliás ősapáink örökre elfeledett hősi vigadója.

Ezelőtt vagy negyven évvel toborzó huszárcsapat jelent meg Nyír-Bátorban. Talán több éve is már. A mexikói császár számára toborzottak önkéntes huszárokat. Szólt a zene a piacon, villogtak az icczés üvegek, pengtek a sarkantyúk, büszke tánczokat büszkén jártak a huszárok. Szemre való fiuk voltak. Toborzót járn nyáladék legényt nem küldenek.

Véletlenül odavetődik Dani bátyánk.



Megnézi a huszárlegényeket és a toborzót. Félre vágj a pörge kalapját s megsodorítja jobbról-balról arasznyi bajuszát. Int a cigánynak, hallgasson el. A cigány elhallgat.

De az őrmester rárivall Dani bátyánkra.

— Mit akar kelmed, öreg?

Dani bátyánk lenéz a porba. Ott látja valahol az őrmestert. S aztán felel neki.

— Hát, fiam, nem így kell ezt a dolgot csinálni, hanem így ni.

Int a cigánynak s az rákezdi Bihari hatvan legényes toborzóját.

Elkezdj járni az öreg huszár. Az igazi toborzót, a maga deli tánczát.

Néz az őrmester, néznek a huszárok. Ilyet még nem láttak soha. Nem tudnak szólni. Könycsepp gördül le arczukon. Tolong a sokaság. Összefut a város. Böszörményi Dani mutatja meg, hogy kell járni a magyar toborzót.

De viharként tör ki a lelkesedés. A huszárok odarohannak hozzá, ölelik, csókolják, vállukra veszik, úgy dicsérik, úgy imádják.

Úgy tudták meg, ki volt egykor Böszörményi Dani.

\* \* \*

Elmúlt ő is.

Elmúlt ez a Böszörményi-nemzetség is. Egy testvér se házasodott meg, egy leány se ment férjhez. Pedig szép és jó leányok voltak, kérők rajzották körül őket.

A leányok neve volt Diána, Éva, Viktória. A két

utóbbi kedveskedő néven csak Évusnak és Viktusnak nevezték. Viktus kedves László bátyját ápolta a fogházban. Addig élt, míg bátyja. Azonnal halála után csakhamar elhunyt ő is. Évus is hajadon fővel hunyta le szemeit örökre.

Diána már mint idős hajadon ment férjhez. Volt egy leánykori lelkes barátnője. Apagyi Amália. Hitregébe való, a hogy a két leány szerette egymást. Amália férjhez ment Litkei Tóth József patrohaj kálvinista paphoz s espereshez. Korán elhalt s két árvája maradt. Haldoklásakor az volt végső szava, hogy két árvájának csak Diána lehetne édes anyjuk, ő csak akkor érezné magát nyugodtan a másvilágon.

Utolsó szó szent szó. Diána sok keserű édes vonakodás után anyja lett a két árvának, felesége az özvegy apának. De az édes férj nemsokára, alig öt év múlva meghalt. A jó Dani bátyánk ekkor Diána hűgához költözött a gazdaságban segíteni. Ez se tartott sokáig. A két testvér is elhunyt nemsokára.

A hat Böszörményi testvér közül ma már csak a legifjabb fiú él; Antal, öregen, agglegényül.

Egyiknek sincs maradéka.

Mintha egészen el kellene pusztulni az ősi fajnak!

## HOGY HAL MEG A VILMOS-HUSZÁR?

*(Herman János születése, gyerekkora. — Felesége lesz a szép örmény leány. — Veszprémbe kerül. — Honvéd huszárcapitány lesz. — Balesete. — Tűrhetetlen kintjai. — Hogyan hal meg a Vilmos-huszárr?)*

Megint visszatérek a Százhetvenöt huszár hőstörténetére. Most már utoljára. Sok kérdést intéztek hozzám, mi lett a vitéz örmesterből, a ki a huszárokat hazahozta messze földről, idegen országból? Megtudtam. Elmondom. Szép élet, szép halál annak az örmesternek élete-halála.

Székes-Fehérvárott született 1818-ban. Szegény szülők gyermeke. Iparosságot tanult, mesterlegény lett. De a mire húsz éves lett: szűknek érezte a műhelyt. Toborzó huszárok mulattak a vármegye háza előtt, délczeg legények rakták a ropogóst, beállott közéjük. 1838-ban történt. Hat év múlva örmester lett. Első katonája annak az ezrednek. Hogy szerették, hogy követték legényei: a Százhetvenöt huszár történetében elbeszéltem.

Házassága is kedves történet.

Említettem talán már, hogy Máramaros vármegye

urai, a mint a huszárok hazaértek, a híres őrmestert, Hermán Jánost ott fogták Szigeten, hogy csináljon nekik huszárt a javából, nem is egyet, nem is százat, hanem egész ezredet fajunk, hazánk, szabadságunk védelmére. 1848. évi decemberben kezdte meg a legények és lovak oktatását.

Ott volt a szállása Korbuly Karácson uramnál, örmény volt, de jó magyar volt és bölcs ember volt a házigazdája. De áldott jószívű, jólelkű asszony volt háziasszonya is. Hát még leányuk Rozália. Ragyogott a szépségtől s angyalszíve jóságától. Csoda-e, ha a deli huszárorrmester s a derék, szép hajadon megszerették egymást.

Hermán János megkérte a leány kezét szülőitől.

— Szívesen, szívesen, de nem lehet az. Huszár vagy, katona vagy, elmerülsz a nagy világban, oda mégysz a véres csatába, se életed, se halálad, mit csinálnál a feleséggel, mit csinálnál a mi leányunkkal? Nem megy az el hozzád.

Így beszélt a jámbor örmény, a ki a mellett még gróf Teleky Jánosnak volt jószágkormányzója. De megfelelt rá Herman János.

Odahívták a leányt, A leánynak akkor már maguk között Hollósy Rozália volt a neve. Korbuly örmény szó, azt teszi latinul, a mit a Corvinus s azt teszi magyarul: Hollós.

Azt mondja a deli őrmester a leánynak:

— Rozália, eljössz-e hozzám mátkámnak, hitese asszonyomnak, örök szerelmemnek?

— Elmegyek!

— Messze földre térek, háborúba megyek, a vezér parancsol, se tanyánk, se békekészes nyugodalmunk; követsz-e engem, hű maradsz-e hozzám?

— Követlek, hű maradok!

— Véres csatákba kell mennem, dühös ellenséggel viaskodnom, ápolysz-e, ha csonka leszek, béna leszek, befogod-e két szemem, ha meglep a halál?

— Melletted maradok életben-halálban.

Sírt az örmény és a felesége, de áldását adta mind a kettő a szerető szívekre.

Így történt házassága.

Hadnagy lett az örmester, még ott Máramaros-Szigeten. De alig képezte ki két század huszárját, már el kellett mennie a háborúba. Bem táborában harczolt, huszonegy csatában vett részt, dicsőséget szerzett minden csatájában. Felesége ott volt vele mindenütt. Csata után vidította; ha elfáradt, megnyugosztotta; ha elbágyadt: jó szóval és édes csókkal megerősítette.

De el nem hagyta felesége az osztrák katonáskodás nyomorúságaiban se. A függetlenségi harcz után újra besorozták s közlegénynyé tették a huszárhadnagyot, így nyomorgott Csehországban, Galicziában az 1851ik év végéig. Akkor szabadult meg.

Hazajött édes szülőföldjére, Székes-Fejérvárra. Ott nem talált foglalkozást. Átrándult Veszprémbe. Ott nyitott lisztkereskedést és gabonakereskedést. Ott ismertem én meg 1862 után.

A mikor az új honvédséget fölállítottuk; hadnagygyá nevezte ki a király, de a gyalogsághoz. Olyan huszár, mint ő, nem lehetett gyalogos tiszt. Átment a huszárokhoz, jól elmúlt már ötven éves, de azért derekabb lovas tisztje nem volt honvéd hadseregünknek.

Az 1876-iki lovassági hadgyakorlatok alatt lovassági roham alkalmával elbukott lova s ő az iszonyú esés miatt súlyos belső sérülést kapott. Sok ideig gyógyították, de a betegség megmaradt s napról-napra kínosabbá vált. Utóbb szabadságot kért és kapott s neje rokonai közelébe, Szamos-új várra költözött.

A »kapitány urat« itt e kis városban mindenki ismerte. Hallgatagsága, csendes modora, nyugodt, lassú beszéde közmondássá vált. Ismerték egész Szolnok-Doboka vármegyében. Minő katonai múlt volt az övé! Csatái, hőstettei, huszárkalandjai, szenvedései ezer számra! Mennyit beszélhetett volna, ha akart volna! De nem akart. Századjáról, pajtásairól szívesen beszélt, de saját vitézi tetteiről hallgatott. Hiszen alig tudtam rábírní, hogy az orosz határról való hazamenekülését is nekem s Jókainak elbeszélje, a mint ezt a százhetvenöt huszár történetében megírtam.

Hát hiszen meghalni meg kell. Mindnyájan meghalunk, a kik születünk. De miért kell az ily férfúnak nyomorékká válni? S még ha ellenség golyója, vagy kardja ütötte volna sebét. Huszárdolog, katona-dolog. De oly vakon, bután, véletlenül, lovának eleste miatt éveken át szenvedni a test kínjait: csakugyan rettentő végzet. Deli hősré nézve, a ki gyermekkorá óta

maga teremtette meg maga számára az életet, a világot s az élet minden örömét és kötelességét.

Viselte kínjait 1879-ig. Akkor már hatvanegy éves volt. Imádott felesége naponkénti bánatát nem nézhette. Utolsó kísérletül elhatározta, hogy Bécsbe megy, orvosi műtétnek veti alá magát s ha az se használ: katonai elszántsággal vet véget mindennek.

Elemésztí magát!

Hohó te hős huszárörmester, szabadságharcunk dicső vitéze, hova gondolsz? Mit akarsz? Meg akarsz futamodni végzedet elől? A halál elől soha meg nem hátráltál s most az élettől akarsz menekülni?

Az élet nagy kötelesség. Születése pillanatában mindenki súlyos adóslevelet ír alá. Abban az adóslevélben meg van írva, hogy ekkor és ekkor, ilyen és amolyan kötelességeket kell végezni. A szülők iránt, a haza iránt, a bajtársak iránt, a feleség és gyermek iránt, a becsület iránt s az örökkévaló élet iránt. Hitvány adós az, a ki megszökik a fizetés elől.

A hős huszárörmester nem így gondolkodott.

Végrendeletét 1879-ik évi május 19-én megcsinálta. Azt mondja ebben:

— Isten nevében végakaratomat nyilvánítom. Annyira szenvedek, hogy azt senki el nem hiheti. Tovább nem bírom. Eleget türtem, remélve, hogy betegségem jobbra fordul, de hasztalan!

Azután temetéséről intézkedik.

— Temetésem a legegyszerűbb legyen. Semmi katonai jelvény, parádé, hivalkodás. Egyszerű fakoporsó. Sírom

főlé emlékkövet ne állítsanak, csupán kis fakeresztet, mint az nálunk, Dunántúl szokás.

Ezzel végzi végrendeletét:

— Szándékosan nem ártottam soha senkinek. Az isten növelje nagyra hazánkat. Éljetek boldogul!

E végrendeletben már kitör az önkéntes halál gondolata.

— Tovább nem bírom.

E szó már azt jelenti.

De azért Bécsbe akart indulni. El is készült az útra. Ruha, pénz, búcsúzás rendben. Az indulás a következő napon, május 20-án lett volna.

Azonban éjjel, de kivált napközben, irtóztató fájdalmi voltak. Szinte lehetetlennek tartotta, hogy a délután 3 órai induláskor képes legyen útra kelni s képes legyen Bécsbe érni.

Ejh, mit nyavalyogjunk tovább! Tépjük össze azt a születéskor kelt adóslevelet!

De hogyan, mi módon? A Vilmos-huszár ágyban nem halhat meg, mint vénasszony. Neki se jajgatni, se kiabálni, se vonaglani nem szabad. Neki lóháton és fegyverrel kell meghalnia. Huszonegy csatában így állott szemközt a halállal.

Kiment az ólba, megnézte még egyszer kedves hátsólovát. Jó gondolata támadt.

Fölnyergelte, fölkantározta paripáját. Magához vette kardját, pisztolyát s felült a nyeregbe.

Csodálatos ügyességgel erősen összecsatolta lábait a ló hasa alatt alkalmas szíjjal. Azután a nyeregkárhoz



erősítette huszárdolmányát elől hátul nyakától a kápáig, hogy ha a ló mozog is, ő maga ne mozogjon. Végül kivont kardját jobb keze csuklójára akasztotta.

— No, most jövel édes jó pisztolyom!

Hol is van hát az a kutya szív, a mely úgy dobog és annyira fáj?

A mikor a rokonok a ló nyerítésére bementek a lóólba: íme, ott ült a hős huszárőrmester, a délczeg Vilmos-huszár akkor is a nyeregben.

Feje előrehajolva, de termete egyenesen. Csak a ló mozgása szerint mozgott kissé előre-hátra.

A földön kilőtt pisztoly. Jobb keze csuklóján kivont kardja.

Így hal meg a Vilmos-huszár.

Úgy mondtam el, a hogy én hallottam ezt a történetet. Méltó a Százhetvenöt huszár történetéhez.

## MIT NEM TUDUNK A DREYFUSZ-ÜGYBEN?

*(Dreyfusz katonatisztet katonai bíróság 1895-ben árulás miatt boltig tartó számkivetésre ítélte s a bélpoklosok szigetén, az Ördög-szigeten őrizte. 1899-ben a francia társadalom képzeltelen forrongásba jött, a mikor az ítéletet újra vizsgálat alá vették. — A vitatkozások zűrzavarában a távolból véleményem alakult: miként lehet rájönni az igazságra.)*

Dreyfusz szenved négy és fél év óta. Családjától elszakítva, vagyonától és minden szabadságától megfosztva, nevében megbecstelenítve szenved déli Amerika egyik elhagyatott puszta szigetzátonyán, a hol börtönőrein kívül egyéb élő ember nem lakik. A hova egykor a bélpoklos betegeket zárták. S a honnan, mint embertelen pusztaságból a bélpoklosokat is elszállították. Mert így kívánta a száanalom és könyörület.

Ide zárták Dreyfuszt élete fogytáig. Ezt tudjuk.

Kisült ártatlansága. Franciaország legmagasabb bírósága kimondta, hogy ártatlanul ítélték el. Eddig már ezt meg is tudta a szenvedő. Hozzák is már haza, hogy újra ölelhesse nejét és gyermekeit; újra láthassa imádott hazáját; újra szívhassa a szabadság tiszta levegőjét s visszaszerezhesse azt, a mi mindennél szentebb és magasabb: a becsületet.

Ezt is tudjuk.

Egy csomó katona volt vádlója, bírāja, feladója, terhelő tanúja. Tábornokok, miniszterek, ezredesek, őrnagyok, századosok. Köztük néhány sötét lelkű gonosztévő, hamisító, hazug és árulkodó. Köztük néhány vétkesen könnyelmű. Köztük néhány jólelkű ostoba. És segítségükre jött néhány erős lelkű ügynök s háborodott elméjű vagy buta írásszakértő.

Ezek együtt hordták össze s készítették el az embergyilkos ítéletet.

Ezt is tudjuk.

A többi, a mit még tudunk, vele járt az ítélettel, de nem tartozott hozzá.

Hogy az embergyilkos ítéletről azt mondták: ez az ítélet a francia hadsereg becsülete.

Hogy az ártatlanról azt mondták: hazaáruló, mert zsidó.

Hogy a nagy nemzetnek riadó közvéleménye egész éven át azt harsogta: hagyjátok azt az embert az Ördögszigeten elrohadni, akár bűnös, akár ártatlan.

Hogy a nagy nemzetnek akadt néhány nemes fia, akadt néhány nagy lélek és igaz szív: mely ki merte mondani, hogy hamis volt az ítélet s igaz ember volt, a kit megöltek.

Mindössze ennyit tudunk.

De ez nem minden. Sőt még nem is elég arra, hogy a társadalom történetének e fejezetét tisztán megérthessük.

Mi volt a bűnösök valódi indoka? Ezt szeretném

én igazán tudni. Ha az összes szereplőket személyesen és jól ismerném: azt hiszem rájönnék. Így messziről csak általános föltevések madárserege röpköd elmém előtt.

Húsz hónap előtt komolyan elmélkedtem e fölött. Egyéni indokom is volt rá. Hiszen én vezettem már ilyen természetű s ilyen világhírű pert. Az eszlári ügy perét. Az eszlári ügy még nagyobb volt, mint ez. A világ sajtója még többet foglalkozott vele. Annak tárgyalása is tizenkilencz hónapon át folyt, míg végre befejezhettük. De abban a világ megelégedett az ártatlanok megmentésével s nem kereste tovább a bűnösök indokát, a kik miatt annyi ártatlan ember oly sok ideig börtönt szenvedett.

De én egyénileg nem nyugodtam meg abban, hogy az ártatlanság kiderült. Én kerestem — s úgy hiszem, megtaláltam a hamis vádlók indokát. De kutatásaim eredményének föltárása már az irodalomra s annyi idő után nem a bíróságra tartozik.

Franciaországban most másként van. Ott nem elégsznek meg Dreyfusz fölmentésével. Ott most bíró elé állítják azokat is, kik az ártatlan ember elítélésének okai és okozói voltak. Ott tehát kutatják az indokokat, melyek a bűnösöket elhatározásukra bírták.

Útjában állott-e Deyfusz valakinek? Törekedett-e valaki arra, hogy helyét, állását, kenyerét elfoglalja? S ha igaz: ki volt az, vagy kik voltak azok? Erről eddig nem volt szó.

Sötét, ádáz boszú esete forog-e fenn? Volt-e valaki, a kit Dreyfusz valamikor halálban megsértett, a kinek

önszeretetét vagy nagyra vágyását, vagy szerelmét, vagy vagyonát, vagy jövőjét semmivé tette? És a ki ezért életre, halálra, becsületre örök boszút esküdött? — Erről se volt eddig szó.

Vagy talán közönséges ledérség, pajtáskodó betyárság, könnyelmű hányavetiség vezérelte a minisztereket, tábornokokat, ezredeseket, őrnagyokat, tanukat, bírákat és szakértőket, hogy egy embert elveszítsenek? Mint a hogy a pajkos kölyök mély vízbe dobja a macskát s gyönyörködik benne, miként vergődik, hogy pusztul el?

Lehetetlen. Erre sincs eddig semmi biztos adat.

Hitvány, közönséges, mindennapi pénzkeresés vágya, terve, ösztöne és szenvedélye: talán ez vezérelte a bűnösöket?

Húsz hónap előtt ép e megoldásra bukkantam. Közöltem nézetemet sok barátommal s gondoskodtam, hogy hírlapok is vegyenek róla tudomást. Ma sem tudok más megoldást.

A katonai bíróság tagjait ne számítsuk a bűnösök közé. Azokat nem érinti a kapzsiság vádja.

Tévedtek: ez az igazság. Hogy tévedjenek: ez természetében van az ilyen bíróságnak. Oly ügyben, mely nem egyszerű, mely sok részletből áll s a melyben nincs döntő bizonyíték. A hol jelek, jelenségek, találkozó körülmények együtt képezik vagy a terhelő, vagy a mentő bizonyítékot. A hol száz írást és száz törvényt és száz véleményt kell bírálat, megfontolás, összehasonlítás alá venni Hol és melyik hadseregben van az a nyolcz vagy tíz, vagy tizenkét véletlenül

összekerült hadnagy, főhadnagy és százados vagy őrnagy, a ki ilyen ügyben ne tévedne? Hiszen a katona feladata nem az, a mi a bíróé, ügyvédé, gyakorlati jogászé.

A szakbírónál se könnyű ily ügyben az alapos ítélet. Hát a katonánál, a kinek esze lován, szakaszán, szeretőjén, találkáján, laktanyapajtásain s hadgyakorlaton kalandoz?

Még a szakértőket is vegyük ki a bűnösök közül. Ezek csak vétkesen könnyelműek. Fölakasztani nem szabad őket, csak eltörölni. Azért, hogy vétkeztek, ne bántsátok őket, hanem gondoskodjatok arról, hogy alkalmuk ne legyen vétkezni.

Mert az a szakértő, a ki semmi egyéb, mint szakértő, egyáltalán nem szakértő. Hiszen, a ki ért valami szakhoz: az megél, boldogul, meggazdagodik abból a szakból, ha utána lát és semmiképen se fogadja el a bírói szakértői állás szegény kenyerét. Csak akkor fogadja el, a mikor már meggyőződött róla, hogy szakmájához nem ért, mert abból nem tudott megélni.

És aztán minden szakértő annak ad igazat, a ki őt megbízta azzal, hogy szakértő véleményt mondjon. Az orvosok tetemes részét kivéve így tapasztaltam egész életemben.

A Dreyfusz-ügyben sok írásszakértő szerepelt. A leghíresebb volt köztük Bertillon. Ez segítette megölni az ártatlan embert. Pedig ez világhírű szaktudós. Az anthropológia történetében neve és szerepe van. S most kisült róla, hogy bolond, a kit közel se szabad eresztetni oda, a hol az igazság kimondásáról van szó.

Hitvány pénzhajhászat: ebben látom én a Walsin-Eszterházy és Henryk lelkét elmerülve.

Képzeld el, hogy a dolog így történt.

Van a hadi kormányzat és táborok szolgálatában egy kémkedésügyi iroda. Rendes közegekkel, rendes fizetésekkel.

Ez irodának rendelkezésére áll egy millió vagy két millió frank. E pénz egyebek közt arra is való, hogy a híreket, tudósításokat, jegyzeteket, jeleket, iratokat meg lehessen fizetni, a melyek valamely tervezett vagy végrehajtott árulást bizonyítanak. És e czímen pénzelni lehessen azokat, a kik a híreket, tudósításokat, jegyzeteket, jeleket, iratokat megszerzik.

Véletlenül fölmerül egy árulási ügy. Például a Dreyfus-ügy.

Ha ez hamarosan fölmentéssel végződik: akkor hírek, jegyzetek, iratok beszerzése czímen sok pénzt szerezni nem lehet. S ha hírek, jegyzetek, iratok épen nincsenek: akkor épen nem lehet pénzt szerezni.

Ha azonban híreket, iratokat lehetne gyártani vagy hamisítani: akkor százezreket, sőt egy milliót is lehetne szerezni. Talán többet is.

Képzeld el már most, hogy néhány gazember szövetkezik hírek, iratok gyártására s tanúk beszerzésére. Képzeld el, hogy az iroda főnökei ostobák és könnyen hívők s nyakra-főre szórják a pénzt s nem keresik, hogy a hírek, iratok és tanúk: közül melyik az igazi, melyik a hamis? S még azt sem keresik, írhattott-e Vilmos, a németek hatalmas császára levelet

Dreyfusznak? Megvan a levél. Ára: 27,000 frank. Kifizetik rögtön.

A Dreyfus-ügy megvolt. Az alkalom vonzerő volt. A hamisító, gyártó és szállító szövetkezet dolgozhatott.

Más ügynek az ítélet kimondásával s végrehajtásával vége szokott lenni. Ámde ha a Dreyfus-ügynek végét vetik: a szövetkezet tovább nem kereshet. Folytatni kellett tehát a bizonyítékok szerzését, a hamiságok gyártását azon túl is.

Nekem úgy tetszik, hogy a Dreyfus-ügyben az ítélet kimondásáig készült száz irat, az ítélet kimondása után ezer irat.

Nekem úgy tetszik, hogy hírekért, iratokért, tanukért az ítélet kimondásáig kifizettek pár százezer frankot, azután pedig kifizettek talán pár milliót.

Ha a francia kormány egészen világossá akarja tenni a szomorú ügy sötét részleteit: terjessze a közönség elé az ügy költségjegyzékét.

Ki kapott pénzt? Mennyi pénzt? És miért kapott? Mit szállított érte? Hírt-e, iratot-e, tanút-e?

Itt a Dreyfus-ügy rejtelve. Itt lehet feltalálni az igazi bűnösöket.

Nem a papok, nem az antiszemiták, nem a royalisták, nem a klerikálisok csinálták a Dreyfus-ügyet. Bűnös és szomorú az ő szerepük. De az ő szerepük más lapra tartozik, ők csak felhasználták az alkalmat a tömeg felbujtására. Ők Dreyfus vallásából csináltak felekezeti kérdést, ebből csináltak népszenvédelet, ebből csináltak politikát.



## A NAGY-KÖRÖSI KÁNTOR.

*(A város pincéje, — Bözsi asszony, — Patonay János. — A debreczeni diákok. — Vajda Károlyt kántornak ott fogják. — Milyen kántor? — Leéneкли az orgonát.)*

Nagy-körösi történetet mesélek. Csak úgy, az öregek után mondom el, a mint tőlük hallottam. Igaz a történet; — el se mondanám, ha nem volna az.

Még sokan élnek Nagy-Körösön, a kik látták a város pinczejét, még sokkal többen, a kik csak a hírét hallották. Hiszen innen-onnan hatvan éve lesz, hogy elpusztították. Csak a helye van még üresen ott a központi Gazdaegylet olvasóköre előtt.

Bizony, az nem Volt egyéb, mint pincze, de nagy. Előtte korhadt régi épület, vakolatlan téglafalakkal, túl a Dunán úgy mondanák: a pinczetorok. Sehogy se volt díszes épület. A régi város régi maradványa, az újuló városnak sehogy se ékessége. A pinczetorokban egy kis szobácska, abban lakott a Bözsi asszony. Meg egy becsületes konyha: abban süttött főzött ugyancsak a Bözsi asszony. A város urainak süttött-főzött. Egyszerű, de

pompás jóízű ételeket; a ki megízlelte, a szája szélét is megnyalta utána.

Bözsi asszony!

Híres asszony volt. Kövér, öreg, de azért jókedvű. Nevét, születését, korát senki se tudta, de becsülte mindenki. Nevét, de csak Bözsi asszony nevét ma is tudja mindenki. Nem volt ellensége. Soha se vétett senkinek. Egyebet se tett, mint süttött-főzött, azután aludt. A városnak volt gazdaasszonya. Rendes tisztviselője. De bizony elmúlt már száz esztendeje, a mikor felfogadták. De utána nem is fogadtak fel többé senkit. Megszűnt, elmúlt, örökre eltörlődött ez a tisztviselés, mint a fogott bíróság vagy a vármegyei esküdség.

Fizetése természetesen nem volt. Mi lett volna s miért lett volna? Volt tisztességes tanyája, volt dúsan élnivalója. Ha kötényre, szoknyára, viganóra, pendelyre, főköttöre volt szükség: gondoskodott róla a város gazdája. Azontúl pedig hova tette volna a pénzét?

Azután nem is igen volt szokásban Nagy-Kőrösön a város közembereit fizetni. A város egyházi belső embereit ne értsük ide, csak a külső tisztviselőket. A régi jó magyar felfogás volt itt még úr. tisztviselő csak az legyen, a ki jómódú ember. Bene possessionatus. Jó családbeli birtokos ember, a ki nem szorult a fizetésre, a ki becsületből szolgálta a várost, a kinek ne hányhassa a szemére senki, hogy a várostól él.

Volt egy öreg barátom Nagy-Kőrösön, Patonay János

volt a neve. Szerettem, tiszteltem, becsültem. Ha élek, lesz még róla szóm. ő is a város közembere volt, agy 1820 körül. Valami határjáró, felügyelő, külső rendtartó, hivatalos neve nem is jut eszembe. De lóháton végezte hivatalát, de azért nem komiszáros volt. Az esztendei fizetése volt négy rénes forint. Tehát minden negyedévre egyetlen egy rénes forint, a mi mai pénzünk szerint teszen két koronát és tíz fillért. Hivatalos fizetése tehát naponként nem rágott egészen harmadfél fillerre.

No meg adott neki a város esztendőnként egy fehérvári bicskát. Az ára lehetett egy huszas.

— Hát a lótartás?

— A lovat ellátta a város téli-nyári takarmánnyal.

— Hát az élet?

— Hát hiszen adott a Bözsi asszony a város pinczéjében enni-inni eleget!

Íme a Bözsi asszony hivatalának fontossága!

Mert hát tisztesség volt agyán fizetés nélkül szolgálni a várost, de étlen-szomjan szolgálni nem tisztesség volt. A város közjavát ugyan ingyen őrzik, de már mégse koplalnak mellette. El se túrné azt a város. Jó hírneve se engedné.

Nos, hát azért volt és arra való volt a város pinczéje és Bözsi asszony, hogy a mikor a hivatalnak vége s a sok mennykő tanácskozásban kifáradtak az agyak s kiszáradtak a torkok: a város urai oda benézzenek, szokott asztaluk mellé letelepedjenek s Bözsi asszony sültjét-főztjét jó étvágygyal elkölsék.

Így lett aztán az ország leggazdagabb városává Nagy-Körös.

Esténként azután oda gyülekeztek a többi urak is, a kik épen nem voltak hivatalbeliek s jó szó, bodor pipafüst és csendes dalolgatás mellett istennek tetsző módra eltöltötték az időt.

Ezelőtt jó nyolczvan esztendővel is ott dudorásztak az urak egyik este. A Farkas, Beretvás, Vajkó, Moesy, Kalocsa, Bakos, Gabody, Faragó, Torma, Buz nemzetiségekből voltak ott néhányan s voltak mások is: Patay, Patonay s több egyéb tisztos vendégek. Adomáztak, nevetgéltek, jól mulattak s néha egy-egy dalra rágyújtottak. Leginkább a szegény »Szűcs Marcsa« dalára. Gyönyörű dal, szomorú történet, éneke még a kuruczok világából.

A mint ott lent a pinczében dudolgatnak, három ifjú legény belép Bözsi asszonyhoz. Fáradt, porlepte, apró batyúval, vaskos suhogóval, de jókedvű mind a három.

— Isten jó nap!

— Fogadj isten!

— Debreczeni diákok volnánk, nénémasszony. Éjjeli szállást is keresnénk, de ha valami kis enni-inni valót kapnánk, az se éppen a kutyának jutna.

Szerette ezt a szót Bözsi asszony. S tudni kell ám azt is, hogy Nagy-Körösön nem volt ám vendégfogadó az új időkig. A tisztos vendéglátó házaktól még elcsalta volna a vendéget.

Nosza intett Bözsi asszony a három diáknak a

pincze felé. Menjenek csak oda, találnak ott asztalt, széket, telepedjenek csak le. Mindjárt ad harapni valót.

Vitte is azonnal a gőzölgő fölséges báránypörköltet. S vegye tudtál mindenki, hogy olyan báránypörköltet pedig, mint Nagy-Kőrösön, a kerek ég alatt sehol nem tudnak készíteni.

A nagy-kőrösiek észre se vették a három diákot. Csak dudolgtatták tovább a szegény »Szűcs Marcsa« dalát.

Csakhogy a mikor a debreczeni diákok jól laktak s egyet már ittak is: úgy lassan, félhangon ők is beleénekeltek a Szűcs Marcsa dalába, ők is ismerték már azt a csodálatos szép dalt. S diák ne dalolna ott, a hol más is dalol? Hátha félholt volna! S különösen az egyik diák oly mély, tiszta, dörgő és mégis édes hangon bűgött: csoda lett belőle.

A nagy-kőrösi urak egyszer csak meghallják azt a hangot. Micsoda hang ez? Oly szépen belevág a dalukba. De mégse az ő érdes hangjuk. Valami hangszer lesz az. Talán a tárogató. Körülnéznek. Sehol senki, semmiféle bűgőhangszer. Éppen nem gondoltak a diákokra. De hát honnan jön az a hang? Égből, föld alól, pincze sötétségéből?

Újra kezdik a dalt. Újra belebűg az a hang énekükbe.

Most már észreveszik. Az a három idegen diágyerek dalolgat velük. De csak úgy félhangon . . .

Az urak közt ott van Bakos Ambrus. Később híres főbírája Nagy-Kőrösnek. Akkor még fiatalember. Fölkel, odamegy a diákokhoz.

- Kendtek dúdolgatnak a mi dalunkba?
- Nem is ám a fekete macska.
- Miféle szerzetbéli emberek kendtek?
- Bizony, mi csak debreczeni diákok volnánk, szuplikálnánk.

De már e szóra a körösi urak helyet szorítottak a maguk asztalánál a diákoknak.

- Gyertek csak fiaim ide, miközibénk.

Ott aztán kieresztette a diák a hangját, a hogy isten adta. A vakolat ugyan nem hullt le a pincze boltozatáról, mert ott nem is volt vakolat soha. Hanem azért megreszketett attól a hangtól az egész ócska alkotmány Maga Bözsi asszony is ott hagyta a tüzet, tűzhelyet, vaskutyát és főzőkanalat B benézett az urak közé. Vájjon nem földindulás készül-e ott?

Minden pipa kialudt a nagy-körösi urak szájában.

- Ilyen hangot még nem hallottak soha.
- Aztán hogy hívnak téged, édes öcsém?
- Vajda Károly a becsületes nevem.
- Nohát kecskeméti gányó legyek, ha mi téged innen eleresztünk. Itt maradsz kántornak.

Ott maradt kántornak. Még az este megalkudtak, másnap a várossal és a szent eklézsiával is rendbehozták a dolgot. A másik két debreczeni diák egyedül mehetett a világnak.

Így lett Vajda Károly nagy-körösi kántor. Bégen elmúlt, de az öregek még emlékeznek rá.

Ilyen kántora pedig soha se volt még Debreczen városának se. A nagy-körösi öreg templom jó félezer

év óta daczol a viharokkal, de ilyen hangot nem hallott még soha és nem is hall már soha. A mennydörgés és a rigódal volt együtt az a hang. S a mikor temetett s azt a hangot megereszté, a gyászének telezúgta az egész várost, az emberek elhallgattak s abbahagyták a munkát, a galambok és baromfiak elültek az udvaron és a háztetőn, még a harangok szava se nyomta el azt a gyászéneket; meghallották azt a Kőrösér forrásától kezdve a Gógánérig s a czeglédi úttól a kecskeméti határig mindenütt. S minden háznál elsóhajtották a szegény halottra: adjon az isten neki örök nyugalmat.

Ilyen kántor lett Vajda Károly.

Utóbb meggazdagodott, megöregedett, de azért kántor maradt. A város dicsősége hozta úgy magával. Ha idegenek jöttek a városba, ha nagy gyűlések folytak, sátoros ünnepeken és nagy nemzeti ünnepeken mindig az öreg kántor állott elő. Öreg korában is olyan hangja volt, mint hajdan, debreczeni diákkorában, a város pinczéjében.

Mégis nagy szomorúság érte utóbb őt is, a várost is.

Volt Nagy-Kőrösön egy istenes életű előkelő házaspár. Patay Sámuel uram és Patay Sámuelné asszonyom. Az asszony meghalt: temetésére el kellett készülni. El is készültek, öreg félje buzgalommal maga intézte az előkészületeket. Mikor minden készen volt, azt mondta barátainak s az egyház véneinek Patay Sámuel uram:

— Urak, barátaim! Arra kérlek, váljunk a temetéssel két napig.

— Miért várjunk?

— Megtudjátok!

Két nap múlva ő is meghalt, öreg hitvese után megszakadt a szíve. Azt akarta: együtt temessék el őket.

Úgy lett, a hogy akarta.

Minden vagyonukat, szép vagyonukat közczéla hagyták. Arra is különösen, hogy orgonát állítsanak a templomba.

Orgona!

Mi a mennykő az? Katolikusoknál, lutheránusoknál van efféle muzsika. De mire lenne az igaz jó magyar nagykőrösi kálvinistánál?

Valami hangszer, úgy mondják. Fennáll a karzaton, cifra szerszám. Sok a sípja. Hátral húzzák, elől fújják, legelői billegetik. Okos emberek azt állítják, orgonával szebb az ének, ünnepélyesebb és áhítatosabb az istentisztelet. A régi zsidók is síppal, dobbal, nádhegedűvel dicsérték az istent. Még kosnak szarvából készült trombitával is. A pogány Jerikó falait is trombitaszó döntötte össze. Nekünk is sok pogánysággal kell küzdenünk. Hitetlenséggel, babonával, istenkáromlással. Az orgona eltávoztatja ezeket.

De a hívő lelkek nagy sokasága nem akart hajlani az okos emberek beszédére. Minek térnénk el az ősi szokástól? Lehet-e áhítatosabb istentisztelet, mint a mikor a hívők serege, öregek és fiatalok, nők és férfiak buzgón éneklük együtt a Zsoltárokat és Dicséreteket? Hangjukban van a lelkük, buzgóságuk, megtisztulásuk. Így tökéletes a munka. Lám, túl a Dunán



se kedvelik. Sőt a pápai kollégium híres professzora, Mándi Márton István egyenesen kimondta, hogy az orgona csak »szent duda«. Nem is egyéb, mint duda, ha szent is. Pedig talán nem is szent.

Mind nem használt ez semmit. A pénz meg volt rá, mit csináljanak a pénzzel? Utóbb is megcsináltatták az orgonát, fői is állították a karzaton, a napraforgóvirágos szószékkal szemben.

Gyönyörű volt.

Ezelőtt mintegy negyven évvel történt az eset. Valán éppen húsvétra kellett megszólalni az orgonának.

Nem örült ennek kántor uram. Sőt nagyon is elkeseredett. Minek oda orgona, a hol az ő hangja szállott az egek felé és az áhítatos szívek felé?

Boszúra gondolt.

A kar énekét ő vezette. A legszebb zsoltár számát tűzte ki a táblára. Azt orgonás kántor Nagy József uram volt. Azt ugyan még eltúrte Vajda Károly uram, hogy az orgona az előhangokat elfűjja. De azután nekieresztette rettentő hangját s úgy agyonénekelte az orgonát, hogy meg nem hallotta annak hangját többé senki emberfia.

Ezt nem lehetett megbocsátani.

Leénekelni az orgonát!

Csúffá lesz Nagy-Kőrös városa. Példabeszédet csináltak belőle.

Nyomban nyugdíjazták a jó öreg kántort. A mire egyébiránt tisztos kora s nagy érdemei miatt úgylis méltó lett volna már.

## A LEGÖREGEBB DOKTOR.

*(Dr. Fromm Pál. Született 1812-ben, meghalt 1898-ban. Hatvannégy esztendeig volt a főváros előkelő orvosa s több mint negyven esztendeig tisztviselője.)*

Egy ember, a ki nem bankettez, nem toasztoz, nem kiállító, nem kortes, nem mameluk, nem díszküldöttség s mégis tekintéllyel bir hivatalos körében s mégis nyomatékos állása van tisztársai közt s a főváros hatósági életének nagy mezején: vájjon nem nevezhető-e csodaembernek e mi jó, vidám, zajos, reklámcsináló és reklámszerető fővárosunkban? A belvárosi kerületi főorvos ilyen csodaember.

Nem fiatal már a mátrikula szerint, de nem öreg még a fizika szerint. Az a hetvenöt év, a mi mögötte van, neki még mindig bagatell. S most biztosan megtudta ezt még kollegáitól is, ha ugyan lett volna e fölött valami kétsége.

Elhatározta ugyanis, hogy visszavonul a köztisztviselői pályától. Negyedszázadig egy állásban szolgálni a közügyet elégnek mondotta s azt hívé, hogy tért kell nyitni az ifjabb nemzedéknek is. Tisztársai megtudták e szándékot valahogy. Nosza összegyűltek

hamarjában s küldtek hozzá deputációt, hogy e veszedelmes szándékáról lebeszéljék. Hiszen, ha ott-hagyná őket, akkor mindegyikök előbbre rukkolna egy lépcsővel s milyen nagy veszedelem lenne ebből mindenkire. A deputáció el is ment hozzá s mindenek előtt familiáris nyíltsággal megkérdezték tőle, hogy mi lehet annak oka, hogy itt akaija őket hagyni, mint Szent Pál az oláhokat.

— Hiszen öreg legény vagyok én már köztetek, — volt a felelet.

— Öreg? — kérdezők azok elbámulva, hiszen kis gyerek korunkban is olyan fiatalnak ismertünk mi téged, a milyennek most s most is fiatalabb vagy te, mint mi, pedig mi se vagyunk idősebbek ötven-hatvan évnél.

Persze, nevettek mindnyájan e nagy őszinteségen, a mi ugyan meglehet, hogy nem egészen így történt, de bizonyos, hogy egészen így történhetett volna.

Elég az hozzá, hogy Fromm a barátságos unszólásra megígérte kartársainak, hogy egy darabig még hát köztük marad, csak azt ne kívánják, hogy az új restauráció után is kiszolgálja az új kapitulációt; — neki még tervei vannak s aztán pihenni is akar egyszer már isten igazában s kis gyermekeivel is van elég gondja.

Valóban eddig keveset pihenhetett, ötven év óta orvos s közel negyven év óta közszolgálatban. Budapes-ten és Bécsben végezte az orvosi egyetemet és sokáig szolgált mint ifjú a kórházakban. Ifjúkorában iroda-

lommal is foglalkozott s egy orvostani kisebb műve napvilágot látott, de azután a széles orvosi gyakorlat kivette kezéből az írói tollat. A gyakorló orvosok is olyanok, mint a miniszterek, Ügyvédek és színészek: míg dolguk van, addig nem imának könyvet a viláért.

A függetlenségi harcz természetesen őt is magával ragadta. Szolgálatát önként felajánlotta a hazai kormánynak s a kolera vészes napjaiban éjjel-nappal szakadatlanul beteg honvédeinket ápolá. Klauzál Gábor miniszternek különös kedvence volt s mikor Pestről Windischgratz elől a kegyetlen csikorgó hidegben menekülni kellett, Klauzál a sietségben mindent vitt magával, csak bundát nem. Fromm lóhalálában sietett utána egy bundával s elérve az úton, beburkolá a vaczogó fogú, már akkor félholtra fázott volt minisztert s még szemrehányást is csinált neki e mulasztásért.

— Megérdemlem barátom, mondá Klauzál — a szemrehányást, ámbár ezzel a bundával meg nem mentjük a hazát.

— De azzal sem ám, ha az úrnak lefagy füle, orra.

1849-ben itt a fővárosban rendeztek be a honvédek számára egy kolerakórházat. Fromm ennek lett vezető, felügyelő orvosa s mint ilyen természetesen gyógykezelt beteggé vált fogoly osztrák katonákat is.

Mikor Haynau mint győző bevonult Budapestre, Frommot is megczitálták valami haragos osztrák generális elé, kinek följelentették mint a rebellis kormány tisztviselőjét s mint honvédorvost.

— Hát ön hogy merészelt itt maradni a mi kezünkben, miért nem szökött el a többi Kossuth-kutyával? — kérdezé az osztrák generális nagy mérgesen.

Fromm nem ijedt meg a mérges generálistól, hanem megfelelt neki.

— Önökkel együtt bejött hozzánk a kolera s a mely orvos ilyenkor betegjei mellől elsökök, olyan mintha a katona a csatából szökne meg.

A generális elhallgatott s Frommot többé nem üldözték, de a kórházi közszolgálatban meghagyta őt még az ötvenes évek kormányzata is.

S hogy feladatát mily híven, mily lelkesen, a közönségnek mennyire megelégedésére teljesíté: bizonyítá, az, hogy a legelső alkotmányos tisztújításkor fővárosi tiszti orvosnak választák és azóta negyedszázad óta megválaszták minden alkalommal.

A fővárosi tiszti orvosok kara valóban önmagát is megtisztelő, midőn őt a maga kebelében sietett viszatartani. Az érdem ily elismerésével csak a közönség érzületének lőn kifejezés adva.

A negyedszázados pálya végén s az újnak kezdetén mi is üdvözljük a belváros derék tiszti orvosát.

## KOSSUTHRÓL.

*(Halála évének tíz éves fordulóján.)*

Tíz ér előtt adta vissza erős lelkét az alkotónak. Tiszta, nemes, fõnséges volt az a lélek, a miként az alkotó kezébõl egykor kikerült. Hossza életnek nagy harcjai, egész századnak nagy küzdelmei se szeplõt, se csorbát, se gyengeséget rajta nem ejthettek.

Élete az örökkévalóságé, melybõl közel egy századot töltött el nálunk, velünk és értünk. Senki se hagyott akkora örökséget nemzetére, mint õ a magyar nemzetre. Élete, munkássága, alkotásai, eszméi s fenséges és rettentõ szenvedélyei: ebbõl áll öröksége.

Méltók vagyunk-e rá? Megõrizzük-e híven? Nem tékozoljuk-e el könnyelmûen? Növeljük-e, szaporítjuk-e utódaink javára azt az örökséget?

Azt mondja a költõ: az ég minden nemzetnek ad egy kincset, melyért él és lelkesül s mely jellemének ragyogó fényét alkotja. A magyar nemzet kincse egy szentelt fájdalom.

Érezni és becsülni a szabadságot, vért és boldogságot áldozni a függetlenségért, megemlékezni a

dicső múltról s lelkünk mélységeiben megőrizni annak igaz képét, de azért a szabadságnak és a függetlenségnek és a múltak dicsőségének birtokába soha el nem jutni: ez a szentelt fájdalom, a mi nemzetünk kincse.

Költő: te mondtál igazat. A te igazságod helyébe Kossuth igazsága lépett.

Nem a szentelt fájdalomra, hanem a szentelt haragra és a hősi elhatározásra van szüksége a magyar nemzetnek. Ez Kossuth igazsága.

Öröklött ősi jogod oh magyar: a szabadság és a függetlenség. Lelked nemes, míveltséged erős s erőd elégséges, hogy kivívd s megszerezd azt. De ábrándozásod mellett támadjon fel akaratod s lelkesülésed alakuljon át elszántsággá.

Ez Kossuth igazsága.

Régóta aludt már ez az igazság. Akkor szunnyadt el, a mikor a szabadság nagy hősének, utolsó dicsőséges fejedelmünknek, Rákóczinak elfáradt kezéből kiesett a kard. Száznegyven esztendeig aludt az igazság s alvása mind mélyebbé és mélyebbé vált. Kis-lelkűek, fajtagadók, korhadt hitűek, béres lelkek váltig hirdették, hogy az az alvás nem is alvás többé, hanem maga a halál, a melyből nincs fölbredés.

Irtóztató tudomány azt hirdetni, hogy meghalt a nemzet igazsága!

Három nemzedék élt és hunyt el egymástán a nélkül, hogy feltámadt volna szent haragja s mennydörgő hangon tiltakozott volna a halálhír ellen. Csak

érezni, csak sírni, csak panaszkodni tudtak a nemzedékek.

Jött Kossuth.

Lánglelkének éleslátásával megvizsgálta a magyart. szívét, karját, lelkének mélységeit, a múltján andalgó ábrándjait s a jövőre szegzett reménységét.

És látta, hogy a nemzet igazsága még mindig él. A korhadt sírokban csak a hősök és a vértanúk csontjai porlanak s nem őseink igazsága. A szabadságharczok dicsőséges lobogói is megvannak még, habár színük megfakult is. Napfényre velük! Isten szabad ege alatt hősök kezében újra visszanyerik régi színük ragyogását.

A csodák tüneményei vették körül Kossuth teremő alakját.

Föltámasztotta a száznegyven év óta alvó nemzeti igazságot.

A nagy eszméket szentséges szenvedélyek talajába ültette el, hogy a következő nemzedékek lelkében többé el ne hervadjanak, el se szunnyadjanak.

Kitűzte a nemzet elé a végcélt oly magasan és oly fényesen, hogy ezt ezentúl minden honfiszem láthassa s az odavezető úton senki el ne bódulhasson.

Haragudni is megtanította nemzedékét. A népek egyik legnagyobb erénye és ereje a haragvás ernyedni nem tudó képessége. A csupa szeretet, hódolás, panasz, fájdalom, kéregetés és bölcsesség nem a nemes fajok és nemzetek egyedüli erénye. A ki csak szeret és a ki csupán csak oľos: az mindig megalkuszik. Ezt pedig



meg nem engedheti az a különös végzet, melybe minket a századok belesodortak.

Íme Kossuth öröksége a mi számunkra.

Ennek segítségével ismerte meg újra a világ a magyart.

Ennek segítségével mentettük meg fajunk becsületét és nemzetünk önbizalmát.

Ennek segítségével tudtuk visszavívni mindazt, a mihez jogban, szabadságban, alkotmányos életben eljuthattunk.

A nagy szellem élő alakja tíz év előtt hunyta le szemeit örökre. Ott álltam halottas ágyánál. Láttam életének a halállal vívott harczeit. Az én lelkemre is ránehezedett az a rettentő nyomás, mely megillette minden jó magyarnak lelkét. Hát nekünk most már őt is el kell veszítenünk?

Őt is? Az utolsót a hősök, a szellemóriások, a nemzet vezérei közül? A kik Istenerővel markoltak bele nemzetünk sorsának kerekébe, hogy azt az igaz útra vezessék? őt is elveszítjük immár?

Nem.

Nagy lelke soha se szállt el mitőlünk. Hideg porait pedig visszahoztuk a messze földről, az idegen országból. Hideg porai most már örökre pihennek, de nagy lelke nem pihen meg. Tovább él, örökre él, örökké int, alkot, világít és melegít a magyar nemzet szívében, a hová átköltözött.

## ÁBRIS GRÓF.

*(Gróf Gyürky Ábrahám. Született 1887-ben, meghalt 1901-ben. — Nemzetsége. — Egyénisége.)*

Nagy családnak országosan ismert nevű tagját temették ma a temes-gyarmathai temetőbe. Az elhunytnak legközelebbi rokonai is nagy számban élnek. De Temes-Gyarmathától s a régi Bánáttól messze élnek a felvidéki vármegyékben s itt a fővárosban. A halál hirtelen jött, a temetésen az összes rokonság ott nem lehetett.

A Gyürky-család a 17-ik század elején kezdett a nórádi köznemesség kebeléből kiemelkedni. Az első Gyürky kedvelt embere volt gróf Forgách Zsigmond nádornak s gyermekeinek. A nádor első felesége Losonczy Katalin volt, nem a Hunyadiak korabeli nagy Losonczy-nemzetségből, hanem valamely kisebb nemesi ágazatból, mely országos hírré nem emelkedett s azóta ki is halt. E Katalin asszonynyal volt valami rokonságban az első Gyürky, ki aztán e révén jól érezte magát a nádor udvarában.

E Gyürkynek a fia volt Gyürky István, az első

szerző. A primus aquisitor, mint hajdan Verbőczy idejében mondták. A nádor fia gróf Forgách Ádám jobb módban akarta látni az anyai rokonságot s azért adományozott neki pro fidelibus servitiis, hűséges szolgálataiért Losonc városában egy nagy nemesi kúriát, és pedig valószínűleg azt, melyet apja Losonczy Katalinnal kapott. Ez időtől kezdve használják a Gyürkyek a losonczy nemesi előnevet. Ezt az ajándékozást királyi jóváhagyással is megerősítették, valamint a losonczy nemesi előnevet is. Ez történt 1634-ben. Gróf Forgách Ádám akkor még fiatal ember volt; alig 33 éves, de már akkor is magister cubicularius volt az udvarnál s Szécsény várának főkapitánya.

A Gyürky-család protestáns volt, még pedig kálvinista. A Forgách-grófok lassanként áttértek a katólikus vallásra, de a Gyürkyek nyakas kálvinisták maradtak. Nem csoda tehát, ha a primus aquisitor Gyürkynek unokái kuruczokká lettek.

Két Gyürky tűnt ki Thököly Imre kurucz király függetlenségi harczában. Az egyik: Pál; — a másik: Ferencz.

Pál Nógrádmegye főjegyzője volt s a zivataros időkben főgondja a megyei levéltár megőrzése volt. A megyei levéltárat a jól megerősített füleki várban helyezték el, a melyben Koháry István volt a várkapitány. Bizony itt sok veszedelem fenyegette a levéltárat az ostrom alatt s a főjegyző itt nem őrizhette azt, minthogy nem bíztak jó labanczságában s Koháry a várba be sem eresztette e miatt. Pál ekkor egyenesen a kuru-

czokhoz állott s Gács várának őrségét is Thököly zászlói alá térítette. A bukás után vasba verték Pál urat s a vármegye levéltárát is keresték rajta, de e vád alól fényesen menekülhetett, mivel hogy Koháry István elismerte, hogy a levéltár őrzésében ő akadályozta meg.

Gyürky István főszolgabírája volt Nógrád vármegyének s járását Thököly részére ültette lóra. Szerencséjére unokatestvére István alispán lett a bukás után s e miatt ő is megmenekült Karaffa és Kollonics vérebeitől s jézsuitáitól.

Részt vettek Rákóczi szabadságharczaiban is. A terenei kastély ereklyéi közt még csak néhány évvel ezelőtt is megvolt egy szép selyem kurucz zászló, a Gyürky-család czímerével, melyet Rákóczi tárogatóinak üde szellője lobogtatott.

A nemzeti nagy aléltság és kórságos béke korszakában birtokszerzés után láttak a Gyürkyek.

Gyürky István, Ábrahám grófnak ösapja 1726-ban magszakadás czímén megkapja Sóshartyánt és Kotyháza pusztát. tizenhat év múlva pedig 1742-ben gróf Forgách II. Ádám fiaitól János, Ferencz, József és Ignác testvérektől megszerzi Utas-, Vásáros- és Kisverennét s Kalapád pusztát s ezzel kikerekíti a verenei urodalmat a Mátra egyik ágának nyugoti oldalán közel harmincezer holdból. Nagy része természetesen erdő és legelő.

Ez Istvánnak dédunokája Gyürky Pál, a kit még a ma élők is sokan ismertek, mert csak 1860 körül halt meg itt Budapesten, szintén nagy szerző volt.

E Pál volt apja a most elhalt Ábrahámnak.

Pál 1780 körül született. 1803-ban már aljegyző volt Nógrád vármegyénél, 1806-ban főbíró, azután főjegyző, másod alispán, első alispán s utóbb Brassó vármegye főispánja. 1809-ben a francziák ellen maga is inzurgens, saját költségén állít és szerel fel egy szakasz inzurgenst, önkényt ad a hadi költségekhez háromezer ezüst forintot, kétezer mérő rozst és kétezer mérő zabot.

Megszerzi a gróf Rhádayaktól Nógrádban a ludányi uradalmat s a bánáti birtokok nagy részét. Az ország köznemesei közt alig volt gazdagabb ember, mint ő. Volt vagy ötvenezer hold földje. Csak Festetich Antal, Szentgyörgyi Horváth, ittebei Kiss s még alig egy-két köznemesi család közelítette meg a birtokok terjedelmében.

Sok dévaj megjegyzésre szolgáltatott okot országos körökben a család élete.

Első neje Bay Francziska volt, baji és ludányi Bay Ferencz szeptemvirnek s Fáy Ilonának leánya. Csaknem minden évben született tőle gyermeke, de mind leány, öt leánya ért nagy kort: Fáni, Lujza, Petronella, Teréz és Erzse. Minden szülés előtt fogadott, hogy fia lesz s minden fogadását elvesztette. Az igaz, hogy feleségének is csak leánytestvérei voltak.

Mikor első neje meghalt: sietett újra megnősülni. Elvette Kapuvári Kapy Józsefnek s Szent-Iványi Anna-Máriának leányát, Amáliát. E nejétől is sok gyermeke született, de ezek is csak leányok. E leányai közül is nagy kort ért Paulina, Eleonóra és Alexandra.

Ez a neje is korán elhalt, 1884 körül. De Gyürky Pál föltette magában, hogy neki minden áron kell lenni örökösének. Hiszen terennei urodalma fiágra szól. Mi lesz a családból s az urodalomból, ha nem születik fiutód, igazi örökös?

Újra megnősült ötvenöt éves korában.

De előbb körülnézett, hogy olyan kálvinista családot találjon, a melyben sok a fiú. Talált is Vay Ábrahám, 1825-ben híres ellenzéki férfiú, 1830-ban grófságot kapott. Ennek Kazinczy Zsófiától, nejétől, már hét fia és öt leánya volt. A második leány Erzsike volt, alig 17—18 éves; szerencséje volt nála s őt vette el.

Az első szülött csakugyan fiú lett. Nagy örömben anyai öregapja nevére, Ábrahámra kereszteltette. Megnyerte valahára fogadását s hét országra szóló lakomával ünnepelték meg az 1836-ik országgyűlés végével a keresztelőt.

E fiú volt gróf Gyürky Ábrahám. Ezentúl még három gyermeke született. Lilla és Malvina leányok s Béla.

Az Ábrahám név, mint mindenki tudja, zsidó név, de a kálvinistáknál divatban van. Vagy legalább volt Erdélyben is, Nagy-Kőrösön és a Dunán túl is. Közöségen Ábrisanak ejtik a társalgásban.

Gyürky Ábrahám egész életén át gyakran beteges szeszélyű s ugráló gondolkozása egyéniség volt. Talán e miatt sok családi baj és sok vagyoni szerencsétlenség érte.

Kedve volt a katonaélethez. De bizarr gondolkozását

jellemzi, hogy a Bach-korszakban állott be s kurucz ősei daczára se huszár lett, hanem ulánus. Egy ízben párbaja volt az osztrák tisztikar védelmében Tisza Kálmánnal is. Kard volt a fegyver s Tisza Kálmánnak nyelvét sebesítette meg. A pisztolylövésben nagy ügyességre tett szert. Kétszáz lépésről is célzott talált egy alkalommal fogadásból.

Mikor megnősült: otthagya a katonaságot.

Neje Orczy Sarolta bárónő, báró Orczy Istvánnak és báró Liphay Augusztának leánya. Neje családjában is van egy szent emlékezet. Báró Orczy István mint 42 éves férfi kötött kardot s ment honvédnek 1848-ban s Szent-Tamás ostrománál a római sánczokon hősi halállal esett el egy roham alkalmával.

Orczy Sarolta bárónő a legszebb és legünnepeltebb leányok egyike volt az országban. A csárdást senki se tánczolta bájosabban, mint ő. Egyike azoknak, kik a csárdást bevitték a főúri termekbe s úgynevezett udvarképeessé is tették.

1866-ban, mikor a porosz háború kiütött, Gyürky Ábrahám felrúgta a czivil életet, ott hagyta terennei kastélyát s fölment Bécsbe a királyhoz. Kihallgatást kért.

— Fölségedet ellenség fenyegeti, engedje meg, hogy újra beálljak fölséged zászlói alá.

Ezt mondta a királynak.

A király nagyon megörült az ajánlatnak. Magyarországból alig volt ehhez hasonló. Nagy kegygyel fogadta Gyürkyt, a ki csakugyan végigharczolta a porosz háborút.

Ezért adományozta neki a háború után a grófságot.

E házasságból négy fiú és egy leány nőtt fel emberkorra. A legidősb fiú, mint katona halt el; László, István és Viktor grófok élnek. Alice grófnőt pedig egy olasz gróf, Sant Albino Righini vette feleségül. Az a Sant-Albino grófi család sarja ez, a melynek házában élt utoljára s halt meg Turinban Kossuth Lajos.



## A TAUSZKI

Tisztába kell jönnünk azzal, mi az a tauszki. Mert így a szó után senki se tudhatja, hogy a tauszki az állatvilághoz vagy a növényországhoz tartozik-e vagy pedig egy kínai kikötő, melyet most akar az osztrák-magyar tengerészet elfoglalni.

A tauszki hatalom. És pedig végrehajtó hatalom. Nem királyi, nem állami, nem bírósági, nem adó-végrehajtó hatalom, hanem azért hatalom s bizonyos esetekben nagyobb hatalom, mint a többi együttvéve.

Nyugodtan áll a portás a miniszterelnöki palota kapujában.

Nagy kalpagja, bokáig érő díszes mentéje, vállöve, nagy botja mind kifogástalan. Jön a miniszterelnök, nyugodtan, pontosan, biztosan rántja meg háromszor a harangot.

Lent a Duna balpartján, a Múzeum szomszédságában, az országházban vihar dúl. A folyosók telvék, a padok telvék, az ellenzék tombol, a kormánypárt némán üldögél padjain, a miniszterelnök fejéhez kegyetlen

szavak jégesője csapkod. Parlament és sajtó telve van válsághírekkel. Vagy felosztatás, vagy kormánybukás kikerülhetetlen.

A portás nyugodtan áll a miniszterelnöki kapuban. Tudja ő, hogy semmi baj.

De napról-napra zivatarosabbá válik a politikai időjárás. A miniszterelnök Bécsbe futkos. Naponkénti minisztertanács. A hírlaptudósítók egész nap ott álldogálnak a sikló körül. Sturm és Singer háromszor föl, háromszor le. A fölség készül Bécsből Budapestre. Most már minden összedül.

A portás most is nyugodt. Kutyába se veszi az egész zúrzavart, ő tudja, hogy nincs semmi baj.

Egy szép reggel jön a tauszki. Fölsompolyog a lépcsőn, végigmegy a miniszterelnöki szobákon. Egy perczig minden szobában körülnéz s aztán szép lassan, szó nélkül távozik. Csak a portásnak ad egy forintot.

Most már a portás tisztán lát. Tudja, hogy ő excelenziája megbukott.

Mert ez a tauszki bútorszállító. Egy kis ember, egy nagy kocsi és két rossz ló nyolecz hordárral: ez együttvéve a tauszki. Ez fogja a miniszterelnököt kihordani. Tehát a mikor már a tauszki körülnéz a szobákban, akkor már a miniszterválság nemcsak kitört, sőt be is fejeződött.

A tauszki sohase csalódik. Csak egyszer csalódott: Wekerlénél. Ő nála kétszer nézte körül a szobákat s az első körülnézés után Wekerle újra miniszterelnök maradt. A tauszki fejét csóválta.

— Ez példátlan eset az én ügyeimben!

A tauszki a politikai nézeteket nem veszi sokba. Vagyis inkább bölcs mérséklettel kiegyenlíti, ő Kossuth bútorait csak oly szívesen szállítja haza Turinból, mint a hogy Mária Valéria főhercegnőt Gödöllőről elszállítja Lichteneggre vagy a királyné főthi vadászbútorait Bécsbe. Még óvatos is. Kossuth szállításáért nem fogad el jutalmat, a főhercegnőért elfogad kettős jutalmat.

A miniszterelnököket olcsón hordja ki. Épen csak a költségeit fizetteti meg. Hogy melyik miniszterelnök hány kocsi: neki mindegy. Hogy mily távolra hordja el: az is mindegy. Tisza Kálmán 8 kocsi, gróf Szapáry 7 kocsi, Wekerle 6 kocsi, báró Bánffy 8 kocsi: mindegyik csak 150 forint. Pedig Tisza ment a Sándor-utczába, Szapáry a Koronaherceg-utczába, Wekerle a Damjanich-utczába, Bánffy pedig csak a várbeli Úri-utczába. Azért mindegyik csak 150 ft.

Mert a becsület és tekintély az első. A ki a becsületre néz: annak a pénzzel törődni nem szabad.

A tauszki memoirokat ír. Följegyzi magának, melyik miniszterelnök miként ügyel a bepakolásra.

Szapáry és Wekerle sehogyse ügyel.

A Tiszáné kegyelmes asszony gondosan ügyelt mindenre.

De a Bánffyné kegyelmes asszony is. Sőt a pogyászoláskor fölkelt reggeli félhét órakor.

Mindezt a tauszki följegyzi pontosan.

A tauszki kitanulhatatlan.

Valami tíz év előtt a kultuszminiszter költözött a

várból le a Kálmán-utczába vagy hova. Árlejtést hirdetett gróf Csáky Albin: ki hordja őt le legolcsóbban.

A tauszki fölment a kultuszminiszteri portáshoz s adott neki 100 forintot, hogy ha jön a többi szállító versenytárs, azoknak mutassa meg a belügyminiszteri helyiségeket is. Ugyanekként végzett a belügyminiszteri portással is.

Úgy történt, a hogy akarta.

A többi szállító kért 8000 forintot, a tauszki kért 2500 forintot. A tauszki nyerte el a vállalatot s nyert rajta 1000 forintot.

Így alapította meg jó nevét. Pedig talán ez az eset nem is igaz.

Ő szállította az igazságügyminisztert, a kereskedelmi minisztert, a váltótörvényszéket, a fortunát, a kúriát, a királyi táblát. De ő szállított egyszer egy büntető járásbírósgot is a rabokkal egyetemben.

Itt megjárta kissé.

Egy rab úgy elkeveredett az akták közé, hogy mire leért vele az Alkotmány-utczába: sehoh se találták. Ennél nagyobb baj volt azonban, hogy hordárai közül kettőt meg ott fogtak a detektívek.

Ez a kettő volt pedig a legjobb embere.

Mikor gróf Szapáryt felszállította a miniszterelnöki palotába, az alatt, míg a bútorokat a kocsikból felhordták, valami gézengúz poéta ezt írta egyik kocsijára:

Tauszki, tauszki!

Már engem ne húzz ki.

Gr. Szapáry.

## A „LEÁNYÁLMOK“.

*(Erdőn René ifjú költőnk költeményeinek első kötete e cím alatt jelent meg: Leány-  
álmok. A költő bájos hajadon. Felkért, írjak könyvéhez előszót.)*

Tisztelt Úrnóm! ön bizalommal felszólított, hogy költeményeinek gyűjteményes kiadásához, a »Leányálmok«-hoz írjak előszót.

Bizalma mélyen megtisztel. Kitérnem előle lehetetlen, méltón megfelelnem szintén lehetetlen.

Elolvastam költeményeit. Igazán álmok a igazán leány SZÍV álmai. Bájos ifjú nő lelke él a költeményekben. Mélyen érző, gyakran vérző, ritkán vidám, mindig ábrándos leányszív játszik a szerelemmel.

Játszik? Nem tudom bizonyosan: a szív e a játékszer, vagy a szerelem, vagy egyik se, csak ketten együtt mindennapi játszótársak? Melyik fárad el? Melyik törik össze?

Az a leányszív nem boldog az ő szerelmében és mégis boldog, mert soha sincs szerelem nélkül. Éjszaka, melynek vagy lenyugodott, vagy föl se kelt napja, de mégse sötét. vele méla holdfényvel és ragyogó csillagsugárral.

Ön tisztelt Úrnóm, leány és ifjú. Feje fölött hús tavasz még nem hullatta el virágait. Az ifjú leány szívének álmait én már megfejteni nem tudom. Korom

nem engedi. Másfelé szállonganak már azok, mint a hol én járok. Ezért nem tudok méltón megfelelni megtisztelő felhívásának.

Mit írok én előszóban?

Hogy a leányszív érzése oly mély, oly nemes és oly magasztos: természetesen találom. Hogy minden érzése a szerelem: ez se lehet másként. Kietlen és zord sivataghoz hasonlít az a leányszív, mely telides-tele nincs vagy a szerelemmel, vagy annak ábrándjaival.

De meglep, hogy a napsugaras, hajadoni életkor pár éve alatt az a leányszív annyit tudott érezni s érzéseiből annyi szép és kedves gondolatot tudott megérlelni és összegyűjteni.

Nagy költői tehetség teszi gazdaggá az ön szellemét tisztelt Úrnőm! Egyedül ez kelti fel csodálkozásomat. Hogy érzései szellőfuvalomként nem röppentek el öntudatlan; hogy szellemének aranyöntő műhelyében gondolatok és eszmék kincsévé alakultak át; hogy édes, magyar költői nyelvünket annyira birtokába tudta venni s költeményei oly simák, oly gördülékenyek, oly be végzettek, annyi bájjal, annyi fénynyel és annyi meleggel teljesekek: ez az, a melyen el nem fogy, hanem mindig újra támad bámulatom. És tiszteletem ön iránt.

És igaz benső örömem a fölött, hogy ön könyvalakban összegyűjtve adja ki költeményeit. Hadd lásson mívelt ízlésű közönségünk egy költőt, a ki nő, hajadon és ifjú; hadd lássanak nemes, ifjú hölgyeink egy leányt, a ki szerelmi ideáljával nem marad a földön, hanem azt magával ragadja a magyar költészet magasságaiba.

## VÖRÖSMARTY ELSŐ SZERELMÉRŐL.

Vörösmarty Mihályról barátai, személyes ismerősei alig írhatnak valamit ezentúl. Minden egykorúja, minden közeli és személyes barátja meghalt már. A kik, mint magam is, gyermekkorunkban ismertük, közel vagyunk az elaggáshoz Föl kell tehát róla mindent jegyeznünk, a mit tőle, vagy róla egyenesen láttunk, hallottunk, tapasztaltunk. Nagy ez a kötelesség, de édes is. Siessünk teljesítésével.

Ezért fogtam most én is tollat. S a mit újat hallottam: Vörösmarty első szerelméről, elmondom ezúttal.

Általában úgy beszélnek, az irodalom történetében s a költő nem egy életrajzában is úgy írják, hogy első szerelme Perczel Etelka alakját rajongta körül.

Én másként hallottam.

Úgy, hogy első szerelme Perczel Krisztina volt.

Hogy a Perczel-leányok egyikéért rajongott: ez kétségtelen. Mert ezt önmaga örökítette meg költeményeiben.

Mint a Perczel-fiuk nevelője 1818-tól 1822-ig Bony-

hádon lakott Perczel Sándor házában és családja körében. Ezután egy évig Görbön volna vármegye alispánja mellett jurátuskodott s az 1823-ik év végétől 1826 közepéig megint Perczelékkal volt

Perczel Sándor lakásának s birtokának környékét Völgységnek nevezi a tolnai nép. Erről ija a költő Széplak költeményében:

„Téged is, oh Völgység! az idő kiragadjon-e tőlem?  
Szóljak-e mindenről, ha dal ébreszt, csak ne te rólad?  
És ha neved zendül, nagy késő korra lejutván,  
Senki ne tudja, hogy oly szentté lett tájad előttem?  
Hogy fiatalságom tündérországa te voltál?  
Halmaidat koszorúzza borág, koszorúzza tetődet  
Százados erdőség; köztük mint égi maradvány,  
Nyúlnak el a völgyek, fiatal szépséggel igézők:  
Ott mikor elfáradt testem nyugalomra hanyatlik,  
Lelkem az ifjúság képét öltözve magára,  
Ábrándozva bolyong egyedül a csörge pataknál,  
S szárnyain ismét a szerelemnek hordja bilincset  
S hordja szelíd kötelét az elomló szöke hajagnak.“

Ezen kívül több mint tíz ifjúkori költeménye szól fiatalságának első szerelméről. S mind e költemény, talán egyet kivéve, ott termett Perczelék házában.

A leány, a kit imádott, szöke volt. Haját aranyhajnak mondja »A hajnalhoz« című költeményében. Szemeiről azt írja:

„Sem világos égszín,  
Sem borongó fekete.  
Nyájasabb a feketénél,  
Gyenge kéknél tüzesebb.“

Egyik költeményében, a »Szerelemhez« címűben



egyenesen kék szemnek mondja. A Perczel-család ez ágának tagjainál csakugyan a kék szem az uralkodó.

Nevét a napvilágra jött költeményekben sehol sem írja le. Sokan azt hiszik, hogy a Cserhalom bájos nőalakjában, a szöghajú nyájas Etelkában örökítette meg nevét. Ez azonban nem bizonyos.

Ifjúkori költeményeiben több leánynév fordul elő. Hajna, Helvila, Emmi, Emma, Zencdő, Hedvig, Ilonka s Etelka is. Kétségtelen, hogy a költők szívesen emlegetik az imádott nevet költeményeikben. De Vörösmarty »Csaba szerelmé«-ben maga inti a leányt:

„Lányka, szerelmemben ha külön több névre találtál,  
Meg ne ítélj: egyedül elnevezések azok.

A nevek és kínok változtanak egyre szívemben,  
Csak magad, oh kebelem gyűjtogatója, te nem!”

Csaknem azt kell gondolnunk, hogy az imádottnak a neve már csak azért se Etelka volt, mert a költő nevet oly különös szeretettel örökítette meg a Cserhalomban. Az a nagy tartózkodás, az a féltékenység, a nő szerénység, szerelme szentséges titkainak az a féltő őrzése, mely Vörösmarty ifjúkori szerelmi költeményeinek általános jelleme, egyenesen erre utal bennünket.

A Perczel-család leszármazását Nagy Iván nagy gondal és nagy részletességgel írta meg. Az adatokat egyenesen a család fejeitől s ezek közt Perczel Sándortól is, Etelka és Krisztina apjától kapta.

Perczel Sándornak két felesége volt. Az első Kajdacsy Erzsébet, a második Némethy Anna. Ezekről összesen 19 gyermeke származott. Nagy Iván felsorol 18-at.

A férfi gyerekek: István, Imre, Sándor, Mór, Miklós, Béla, Pál, László, Ferencz és két Tivadar. A leányok: két Etelka, Emília, Berta, Mária, Erzse és Ilona. A két tivadar korán elhalt. Az első Etelka is korán elhalt. A második Etelka, a kiért állítólag a költő lángolt, Vojnics Barnabáshoz ment nőül.

Ez összesen tizenhét. Ki volt hát a tizenkilencedik?

A mint én hallottam, ez volt Krisztina, még pedig az első feleségtől Kajdacsy Erzsébettől az első szülött.

Perczel Sándor 1778-ban született s így 1861-ben, mikor meghalt, 83 éves volt. Nagyon korán nősült. Krisztina leánya 1800-ban született, tehát a költő születése évében. Vojnics Barnabásné, a második Etelkát megelőzte a születésben Krisztina, István, Imre és a korán elhalt első Etelka. Vojnicsné az ötödik szülött volt, tehát a valószínűség szerint 1807 vagy 1808 előtt nem születhetett. Igaz, hogy ikrek is születtek, de már később, a második feleségtől. Ferencz és Erzsébet, Bartal György neje, ikrek voltak.

A mikor Vörösmarty a Perczel-családhoz került: akkor Krisztina 17—18 éves jól kifejlett, vidám kedélyű, gyönyörű hajadon volt, Etelka pedig csak 10 vagy legföljebb 11 éves gyermeklány. Képzeltető-e, hogy az egészséges lelkű komoly ifjú ne a virágzó hajadon, hanem a fejletlen gyermek iránt lobbant volna szerelemre?

Krisztina Petrásovits Andrásához ment férjhez. Ez ha nem csalódom, görög-keleti vallású s magasabbrangú uradalmi tiszt volt. Elhalt még a negyvenes években.

Maradt egy leánya: Petrásovits Johanna. Nekem

legalább több gyermekéről nincs tudomásom. Ezt egy távoli rokonom Gerenday Ambrus pesti ügyvéd vette feleségül.

Az özvegygé vált Krisztina leányához jött lakni Pestre. Itt halt meg 1852-ben. Egykori szépségének a nyomai még a halála előtti években is megvoltak. A költő által leírt aranyhaj és kék szemek épen megvoltak nála.

Sokat ezekből egyik derék barátom Bakos János juttatott eszembe, ki mórta itt Budapesten királyi táblabíró, de a ki ezelőtt 37 esztendővel említett rokononál Gerenday Ambrusnál volt joggyakornok. S főnöke nejétől nem egyszer hallotta, hogy az ő édes anyja volt az a Perczel-leány, a kit a nagy költő imádott, a kiért első szerelme lángra lobbant, őrizte is a költő jegyzeteit, levélkéit s azokat a költeményeket, melyekhez az érzést, az ábrándot, a lelkesülést egykor, régen a század első negyedében az ő varázsló alakja alkotta meg. S el-elborongott azon a névtelenségen, mely őt most körülveszi s azon az örökkévaló dicsőségen, mely a nemzet hódolatából a költő alakját körül sugározza.

Gerendayt, mint rokonomat, én is ismertem. Ott lakott a Sebestyén-téren, a mely már nincs meg, a Két Huszár-kávéház épületének első emeletén, a mely már szintén nincs meg. Jó barátságban volt az öreg Szathmáryval, a királyi tábla segédhivatalainak igazgatójával, a kivel én is, mikor Pesten voltam, mindig összejöttem. Mi hárman s negyedik társunkkal Lendvai József táblabíróval naponként együtt feketekávéztunk

hol a Két Huszárnál, hol a Kamonban. Itt is előhozakodott Gerenday erről a dologról, úgy rémlik előttem, mintha mondta volna, hogy a költő egyszer fölkereste az egykor imádott nő sírját a kerepesi temetőben. Megtehetette. Nem vált hűtlenné forrón szeretett nejéhez, ha egy könyvet ejtett a sírra, melyben első szerelmi ábrándjainak tündéralakja porladozik.

Bakos barátom elmondta nekem, hol van az a sír. Kocsira ültem s kihajtottam a kerepesi temetőbe. A kápolna előtt bevezető széles út baloldalán a kápolnától háromszáz lépésnyire megtaláltam. Korhadtt egyszerű sírkő jelöli a helyet hervadt koszorúval, alig zöldülő hantokkal. Nem csoda: régi a sír immár.

A sírkőre e szavakat vésték:

»Itt nyugszik néhai Petrásovits András özvegye Bonyhádi Perczel Krisztina asszony. Élt 52 évet. Meghalt október 31. 1852. E sírkövet — Felejthetetlen édes anyjának forrón szerető leánya Johanna Gerenday Ambrusné emelte.«

A nagy költő így írja le a leány alakját:

„A leány szép volt deli termet által,  
Mindeneknél szebb ragyogó szemével,  
Szűz mosolygását öröm és nemesség  
Bája emelte.”

„Nem tanult szózat vala lágy beszéde.  
Egyszerűn jött az repeső szívéből;  
vitka sem volt még, csak enyelge a kis  
Gondolatokkal.“

A deli termet, a ragyogó szem, a szűz mosolygás hova lett most már száz esztendő múltán?

A zöldülő hant s a korhadó sírkő eltemette. De a költő lantján örökké él.

De azért nekem is van egy kis szavam. Ott a sír körül minden második-harmadik sírhalom fel van már dűlva. Kiürítik, elegyengetik a régi sírokat. Ezt az egyet ne bántsá senki. Vagy ha hozzányúlnak: azt a követ tegyék biztos helyre. Hadd őrizze a kegyelet. A nagy költő emléke megérdemel ennyit.

Bizonyos, hogy a nagy költő nem Krisztináért, hanem Etelkáért rajongott egykor és oly sokáig. Az én nyomozásaim is kétségtelenné teszik ezt. De azt is, hogy Krisztinát is ismerte, vég nélkül kedvelte s eleintén a Perczel-háznál vele álmodozott, róla ábrándozott.

## JÓKAI MEGHAL.

Gyász borult rád édes jó magyar nemzetünk. Legjobb munkásod, legnagyobb fiad, örök dicsőséged: Jókai Mór meghalt.

Hiszen meg kellett halnia. Földi anyának szülöttje: a természet kérlelhetlen törvényét neki is meg kellett tartania. Nagy életkorral áldották meg az istenek. Befejezett élet. Becsülettel és teljesen elvégzett dicső munka után vissza kell adni a föld porának mindazt, a mi benne halandó volt. Nincs hát okunk keserű érzésre, boszus fájdalomra.

Mégis lehetetlen elpanaszolnunk a veszteséget, melyet szenvedtünk. Büszkeségünk, önmagunkhoz való édes bizodalunk, fájó önéretünk volt élete, neve, munkássága, alkotásainak meg nem becsülhető gazdagsága. Komor korszak borult ránk. Nincsenek többé nagyjaink. Míg ő élt: volt még egy. Az utolsó. A műveit világ előtt bátran mutathattunk rá. Dicsekvés nélkül nyugodtan mondhattuk: dicső nagy nemzetek, világtörténetnek alkotói, kis számú és gyöngye hatalmú

nemzet vagyunk mi, magyarok, ti köztetek, de nekünk van egy emberünk, van egy vezérünk, szellemünknek van egy kormányzója: Jókai Mór. Mutassatok nagyobb, vagy csak hozzá hasonlatosat is!

Nagy szellemekben gazdag volt a mi most elmúlt századunk. Széchenyi, Deák, Kossuth, Vörösmarty, Arany: együtt, egymás mellett, egymás után. Bölcssek, lánglelkek, nemzet vezérei, hősök, alkotók, vértanúk. Most már fajunk egykori nagyságának dicső emlékei.

De egy se volt nagyobb, egyik se volt fenségesebb, egyik se hozott több áldást a magyarra, mint Jókai Mór.

Hatvan esztendő előtt lett nemzetünk vezérköltője. Néhány évig megosztá a vezéri hatalmat dicső kortársaival. De azután senki se tudott vele e hatalomban osztozni és senkinek' se volt ereje és bátorsága e hatalmat vitássá tenni. Mindenki gyönyörűségének tartotta az ő vezérlete alá sorakozni.

Volt korszak nemzetünk életében, a mikor a hősök félreálltak, a bölcssek elhallgattak, a jók és hívek könnyeiket hullatták s a reménytelenség sötét éjszakája borult a nemzedékre. A mikor a magyar úgy érezte magát, mint Istennek választott népe egykor a babiloni vizek partjain, keseregve a fűzfák árnyékában és siratva eltiport hazáját.

Jókai Mór nem akasztotta fűzfára lantját s nem kesergett! Hanem költészetének istenerejével megzendítette rajta azt a hangot, melyben benne volt dicsőségünk a múltból, erős reményünk a jövőre, üdítő

vidámságunk s a nemzet közel való feltámadásának minden biztossága. A hang végigharsogott a haza határain s fölkelte, megmozgatta a szívek és lelkek érzéseit. Ifjú és agg, férfi és nő, minden osztály, minden népréteg egygyé és egységessé vált abban a nemzeti érzésben, melyet Jókai Mór lantja teremtett. Sem az istenben való hitnek buzgósága, sem a balsorsnak irtóztató csapásai, sem diadalmunk, sem bukásunk, sem örömünk, sem fájdalmunk soha nem tudták a magyart oly egységessé tenni, mint Jókai Mór költészete.

Minő költészet ez!

Mekkora erő! Mekkora gazdagság! Mily fenség és változatosság! Mekkora báj! Eszméknek és érzelmeknek mily mérhetetlen tömege! S mily nemesség és tisztaság! Akár a szentkönyveké.

Szebb és gazdagabb nyelv nincs a magyarnál. Az ókor dicső népei s az újkor világbíró nagy nemzetei nem tudták nyelvüket a költészet egész birodalmában oly könnyűvé, oly széppé és gazdaggá fejleszteni, a minő a magyar nyelv. Csak világhelyzetünk kis mérete s végzetszülte szerénysége az oka, hogy ezt az igazságot a nemzetek még egyetemesen el nem ismerték.

E nagy igazságra is Jókai Mór teremtő lelke tanított meg bennünket. Az ő költészetének csodálatos varázsa mutatta meg, mire képes fajunk, nyelvünk s szellemünknek őseredetisége és tisztasága.

Nagy szellem volt.



A természet erői ritkán tudnak úgy összefogni, hogy hozzá hasonlót alkossanak. Vannak költői alkotásai, alakok, hangulatok, rajzok, elbeszélések, melyek tökéletességek, melyeket felülmúlni soha nem lehet. A költő-óriások merész nagyravágyása csak arra törhet, hogy ezeket elérhesse.

Túlzásnak látszik szavunk. Semmi túlzás sincs benne. Két vagy háromezer éves irodalmi műveltség remekei vannak birtokunkban. Ám a legélesebb bírálók álljanak össze s hiába kísértik meg azokból Jókai Mór néhány lapjához méltót találni. Sok alkotásában minden költőnek és minden prófétának fölötte áll.

S minden alkotásában magyar.

Világnagyságának ez a hézaga és gyöngesége. A nagy nemzetek el nem fogadhatják magukénak, a mint elfogadnák, ha angol, német, francia vagy orosz volna.

De nekünk épen ez az örömünk és büszkeségünk. Egészen a miénk és senkié se másé. Költészetének egész tartalma a magyar szellem. Ez a szellem szülte és nevelte őt s tette remekké, dicsővé és halhatatlanná.

Ő benne nem idegen semmi s míg a világ áll, őtőlünk el nem vitatja senki, ő egyedül a miénk marad, mint Árpád, mint bölcs Kálmán, mint Hunyadi János, mint Petőfi.

Nemzeti életünk új korszakának is egyik alkotója. A márcziusi föltámadás nála nélkül meg nem történhetett. Hőskorunk nagy alakjai közt ott fog állani a nemzettörténet csarnokában az övé is. S akkora ragyogás veszi körül, mint a legnagyobbat.

A mait század nagyjai, az újjászületés hősei kidőltek már mellőle mind. Csak maga élt még, maga állt még, mint óriás szálfá a bérczetetön. Társait elpusztította már istenkéz és emberkéz s a mi most körülötte hullámzik, az csak törpe sarjadék. Vájjon kimagaslik-e még valaha e sarjadékból az őserdő szálfája?

Higyjünk, reméljünk. Azt a nemzetet, mely Jókai Mórt szülhette, még nagy és dicső munkára hívja a Gondviselés.

De seregeljünk az utolsó kidőlt szálfá köré nemzetül. Forró könnyünk és forró áldásunk kísérje az örök élet útjára. A hogy boldoggá tett élete és munkássága: tegyen nagygyá, dicsővé bennünket soha el nem múltó emlékezete.

## JÓKAI UTOLSÓ BETEGSÉGE.

### I.

*(Az aggkori elme gyöngülés. — Én minőn nevezném? — Miként merek erről beszélni? — Jókai lassú hanyatlását észreveszem. — Mit tanácsoltam neki? — Mikor hallottam először Nagy Belláról?)*

Nem arról a betegségről emlékezem, mely közvetlen oka volt a nagy költő halálának, öreg embernek valamilyen meg kell halni. Influenza, azután ebből tüdőgyulladás, végre szívszélhűdés, a hogy az orvos-tudósok mondják. Így halt meg Kossuth Lajos is. Hát nem erről beszélek.

Hanem arról a betegségről, melyet én halála előtt három évvel vettem észre határozottan. Az 1901-ik év tavaszán. Ez azonban, mint most már jól tudom, még korábban keletkezett. Talán két-három évvel előbb, sőt talán észrevehetetlen mértékben még több évvel előbb. Erről a betegségről az én tudtommal eddig még nem emlékezett meg senki.

Ez az aggkori elme gyöngülés.

Jöjjünk tisztába a szóval s a betegséggel.

Ez a betegség megvan. Nem is nagyon ritka. Ez

valóságos elmebetegség. Latin nyelven ez a neve: dementia senilis. Balogh Kálmán, az egykori nagy tudós, vénkori észtelenség néven ismerte. Nem esztelenség, hanem észtelenség néven. Dementia csakugyan azt jelenti magyarul, a mit az »észtelenség« szokatlan szó. De talán se a latin, se a magyar szó nem a legjobb szó. A magyar semmi esetre se. Schwartzter Ottó aggkori elmezavarnak nevezi, ő különösen szaktudós az elmebetegségek terén. Az ő szava már jobban tetszik nekem. De én mégis csak aggkori elmeagyöngülésnek nevezem, a kinél csak oly mértékben van meg, mint Jókainál megvolt. De még ennél is jobb volna ez a szó: aggkori elmeconkaság. Csakhogy ez a szó: csonka elme, nehezen férne a nagyközönség agyához. Csonka kéz, csonka láb, csonka orr, csonka szarv; ezt érti mindenki. Azt érti, hogy a testrészből hiányzik egy darab. De azt már nehéz elképzelni, hogy az elméből is hiányzik egy darab. Az elmét nem olyanak gondoljuk, mint a narancsot, a melynek belső gerezdjei vannak, vagy mint a granát-almát, a melynek belső kis önálló gömbölyögei vannak. Még olyannak se, mint a búzakalászt, a melyen az érett szemek nem is érintkeznek egymással. Az elmét egynek, egésznek, egységesnek gondoljuk, a melyből itt vagy amott, egyik vagy másik oldalán nem hiányozhatik egy vagy több darab.

S mégis úgy áll a dolog. Legalább képzelhetjük az elmét is valami afélének, mely részekből, tagokból, csoportokból áll. Sok megfigyelésem mutat erre. De

hát elvégre hagyjuk ezt a tárgyat. Elmetudósnak vagy elmebetegségek tudósának én bizony már be nem állok s megfigyeléseimet se tárom a világ elé.

Sokáig tétováztam, vajjon a nagy költő e több évi betegségéről írjak-e?

Rokonai közt többen vannak, a kiket igazán szeretek s nekem fájna, ha nekik fájdalmat okoznék s ha pillanatig is azt gondolhatnák, hogy a nagy költő iránt én nem érzek igazi kegyeletet. Pedig e földön senkiben se él nagyobb kegyelet, mint bennem.

Elvégre Jókai oly nagy, oly egyetlen, a kinek ragyogó alakjára semmi se vethet árnyékot. Az meg épen nem, ha megtudjuk, hogy hetvenöt éves agg korában elméjének egyik szelete gyöngülni kezdett. Hiszen Newton elméje végül egészen elborult s mégis nem ő-e a legnagyobb és legdicőbb elméjű ember a világban?

Tétovázásomnak még nagyobb oka is volt. Az, hogy én nem vagyok orvos, nem vagyok elmegyógyító, egyáltalán nem vagyok úgynevezett szakember. Sokan gondolhatják tehát azt, miért avatkozom én olyan kérdésekbe, a melyek igazán szaktudósok kérdései?

De most már ez ellenvetéssel se törődöm. Láttam, figyeltem, tűnődtem, összehasonlítottam s rájöttem arra, a melyről szentül hiszem, hogy az az igazság. S minthogy ez Jókaira, fajunk legnagyobb költői alkotójára vonatkozik, úgy vélekedem, nincs is jogom az igazságot elhallgatni.

De egyébként se tartom alaposnak azt az ellenvetést. Sokszor volt az életben dolgom orvosi szakértőkkel.

Bizony sokszor ők is együgyű észszel nézik a dolgokat. Sok tüneményt nem vesznek észre. Sok tüneménynek nem ismerik föl se igazi természetét, se a fölbukkant kérdésre tartozó igazságát. Sokszor tévednek s néha súlyosan.

Soha se tudtam saját eszemről lemondani, ha a fölbukkant kérdést jól ismertem s a tüneményt gondosan megvizsgálhattam. Ily esetekben nem hajoltam meg az orvosi tudomány szakértői előtt. Csak akkor fogadtam el véleményüket, ha azzal az enyém megtudott barátkozni. Kivált az elmebetegségek nagy részének fölismerésében, a beteg elméjű emberek magaviseletének s időnkénti jellemének megbírálásában magam is biztos voltam annyira, mint bármelyik orvos szakember. A kórtani, a csupán kórtani változásokat s azok megítélését természetesen rájuk bízam. Abba bele nem avatkoztam.

Ez a felfogás nem csupán az enyém. Vudom, hogy a német igazságszolgáltatás ezzel nem igen tud megbarátkozni. De a magyar és az angol ész bírói gyakorlata e felfogás híve.

Shaftesbury lord, a nagy bírói gyakorlatú férfiú, ezelőtt negyvenhárom évvel, Windham pörében e felfogás helyességét fejtette ki.

Nem hiszi — úgymond — hogy az elmeépség vagy elmeháborodás fölött az orvosok illetékesebben ítélnének, mint akárki a világon, kinek helyes esze és elegendő tapasztalata van.

Egyenesen állítja — így folytatja kijelentését tovább

— hogy közönséges eszű emberek, kik a világban jártasak és az embereket gyakorlatilag ismerik, ha tébolyodott körében vannak, rövid idő alatt fölismerik, vajjon ez képes-e saját dolgait intézni.

Íme, az angol ész. Egyszerűbben, világosabban ezt az igazságot nem tudnám szavak köntösébe öltöztetni.

A nagy költő hat év előtt nősült újra, 1899. év szeptember közepén.

Ez időtájt, sőt esküvője előtt az egész nyáron át gyakran találkoztam vele. Együtt szoktunk ebédelni, valahányszor a városba jött valami tennivalót elintézni. Kissé kopott kétlovas kocsija megállt déli 12 és 1 óra közt az Andrássy-úti Klivényi-vendéglő előtt s ott egy asztal mellett kettecskén ebédelgettünk. Igen keveset evett s ivott. A borjúpörköltet megízlelni soha el nem mulasztotta. A bort és pálinkát szerette ugyan, nagy mérséklettel délutánonkint itta is rendesen, de ebédnél alig ivott valamit.

Határtalanul szerettem a nagy költőt gyermekkorom óta. Ha együtt voltunk: soha szemem róla le nem vettem, egyetlen szavát, egyetlen mozdulatát megfigyelni el nem mulasztottam. Se Deákot, se Kossuthot soha nagyobb figyelemmel nem kísértem, mint őt. Abból a nemzedékből, melyet néhány szereplőjében én is ismerem, e három férfiú emelkedett ki a csillagok magasságáig. Tudom, hogy sokan nem így vélekednek: azok magyar érzését nem is becsülöm ám valami magas értékűnek.

Közös étkezésünknel hát az tűnt föl előttem először,

hogy keveset eszik. Nagy csontú, a közepesnél magasabb termetű férfiúnak, ha erős, egészséges és sokat forog a szabad természetben, többet kell enni.

Ez a kevés étkezés már az aggulás jele. Ebben bizonyos voltam.

De az aggulást másban is vettem észre. Költői műveiben, a melyeket ez idő tájban alkotott.

Szépek azok. Meglátszik azokon Jókai keze és lánglelke. Az elbeszélő részek ellen nem is lehet a hanyatlás vádját támasztani. Nagyon meg tudtam én ezt akkor már bírálni. Hiszen magam is kezdtem már írni s »Gróf Károlyi Gábor följegyzései« s »Utazás a Balaton körül« című műveim első kötetét ép ez évben írtam. Az én írói erőm akkor még teljes buzogásban volt, nem is voltam Jókai utánzó, tehát nagyon össze tudtam hasonlítani az 1899-iki Jókait önkéntelenül magammal is, de a múlt század 50-es, 60-as és 70-es évek Jókaiáival is.

Az elbeszélő részek hát még akkor is tökéletesek voltak a nagy költő alkotásaiban.

De a leíró részeknél mást vettem észre. Azok is szépek voltak, de már nem eredetiek. Azok csak visszasugárzások voltak a nagy alkotások aranykorából. Észrevettem, hogy a nagy költő agya már rest egészen újat alkotni s hogy alkotásainak szépségei a leíró részekben még mindig nagyok, de azért csak halvány visszaemlékezések a harmincz-negyven év előtti alkotások csodálatos szépségeire.

Így van azzal az édes-kedves, érzésekben és elmés-



ségekben gazdag humorral is, melyhez hasonló a világ összes íróiban és költőiben nincs s melyben a nagy költő talán örökre egyetlen marad.

Ez is gyengébb volt, mint hajdan. Észrevettem.

De én őt hanyatlóban látni nem akartam. Miért ne maradjon ő összehasonlíthatlan? Miért legyen ő kisebb, mint valaha volt? Inkább ne írjon.

Azonban még mindig szentül hittem, hogy ő még most is képes a legnagyobb alkotásokra. Csak tárgyát, alakjait, korszakát válassza meg.

Ne írjon idegen társadalmak alakjairól.

Ne írjon a mai kor tüneteiről. A mai kor erkölcei és szenvedélyei és napi vetélkedései már nem neki valók. Már nekem se, pedig másfél évtizeddel újabb ember vagyok. Az Olympus isteneinek szent tűzénél gyújtotta ő meg egykor fáklyáját s ha ennek lángja elaludni készül, ne gyújtogassa azt a mai tőzsdék, színpadok, költői és politikai ficzánkolások konyhabeli tűzénél. Maradjon ő csak a nemzeti szentségek társaságában.

Meg is mondtam neki világosan, magyarul.

— Ne írd, te édes bátyám másról, csak arról, a mit gyermekkorunkban és ifjúkorunkban láttunk és éreztünk. Az a látás még tiszta, az az érzés még eleven, mély és magyar, öregszünk már. A mai világot, a szerelem bolondságait, a büntető bíróságok hőseit és áldozatait, a világok és tengerek csavargóit engedjük át a fiataloknak. A politika szereplői se a mi tollunkra valók. Ki az, a kit a költészet csillagkoszorújával

övezzünk? Dobozy Mihály és hitvese ma nem halnak meg együtt, hanem elválnak szépen s közjegyzői okiratban rendezik a vagyoni viszonyokat, ősz Peterdi szép Ilonka leánya ma nem hervad el liliomhullásként, ha királyát látja, hanem színpadra lép, vagy kocsmát nyit. Szondy két apródja ma vidéki színész, Zrínyi és Gyulaffy miniszterségre pályáznak s nyelvük többször kijön hüvelyéből, mint kardjuk. Nincs már Angyal Bandi se, Sobri Jóska se, ezek helyett is tőzsdelovagok és bankigazgatók uralkodnak. A te múzsád, édes bátyám ne vegye észre ezt a világot. Menjen az csak vissza a régi vármegyébe, keresse föl a színe-java magyar férfiakat és asszonyokat és függetlenségi harczunk hőseit, gyászát és dicsőségét. Ezt még láttuk, megértük, átérezük. Még most is látjuk, még most is érezzük úgy, mint öt ven év előtt. Erről ij, ne másról. Legfőlebb még a kurucz kor bujdosóiról. Soha se írtál fenségesebben, mint a hogy ezekről még ma is tudnál.

Tetszett neki ez a furcsa, de igaz szó. Mosolygott, nem szólt ellene, de alig felelt rá valamit.

Adomáztam. Adomáimat a régi magyar életből szedtem elő. Azok az alakok szerepeltek meséimben, a melyeket ő is ismert, ő is legjobban szeretett. Ő volt nemzedékünk legjobb adomázója, legédesebb elbeszélője. Én azért csevegtem, hogy őt bírjam rá az adomázásra. Talán szikrát vet a kova, ha az aczéllal rácsapkodunk.

Ritkán vetett, nagyon ritkán felelt. Jó szívvel, kedvesen fogadta emlékezéseimet, de ő a társalgásban

kevés részt vett. Mosolygott is, nevetett is, nagyon tetszett neki a dolog, de egyébként csak hallgató volt.

Már ezt észrevettem.

Egészen más volt már, mint nyolcz-kilenez év előtt, a mikor Káldyval a régi magyar zenét, a művészet legfőbb ségesebb alkotásait, a kurucz dalokat és Lavotát és Biharit akartam feltámasztani. Akkor is sokat voltunk együtt, de akkor még adomázott, dalolt, tánczolt s óriás szellemének ragyogó szikrái úgy omlottak, mint az augusztusi csillaghullás. Ez a régi Jókai már nem volt meg. Igaz, hogy akkor hatvanöt éves volt, most pedig már hetvenöt.

Egyszer-kétszer előhozakodtam családjáról, őseiről, nemzetségéről. Elmondtam, hogy családja hagyományai közt sok a tévedés és a pusztá költemény. Néhány nyilatkozatában ő is téved. A családi leszármazás tökéletlen még Nagy Iván könyvében is. A legelső nemesi ősokról nem is tudnak semmit.

Csak mosolygott mindezekben.

— Majd megírom én, bátyám, a te nemzetség történetét, ha kedvem kerekedik.

Még erre is csak ennyit felelt:

— No, ez jó lesz, öregem!

Házassági szándékáról se beszélt soha. Nekem legalább nem.

Akkor ura voltam az »Egyetértést című nagy lapnak. Egyszer azt mondta:

— Öregem, figyeljete kissé Nagy Bellára!

Bármily furcsán hangzik, de megvallom, ez úrnő nevét akkor hallottam először.

— Ki az a Nagy Bella?

— Tehetséges, ifjú művésznő, nagy reményt kötök hozzá.

Alig telt el néhány hét, egyik-másik lap szellőztetni kezdte, hogy Jókai Mór nősülni akar. Jegyeseként is említették Nagy Bellát.

Nem említettem föl előtte ezt a föltűnő hírt, de főlemlítette ő 1899. évi szeptember 12-én.

— Hallottad, öregem, azt az ostoba híresztelést? Hogy én elveszem Bellát?

Alig feleltem rá valamit, de harmadnapra megtörtént az esküvő.

Megint találkoztunk rövid idő múlva. Jó kedvvel, hangosan kérdi:

— No, öregem, mit szólna a házasságomhoz?

— Áldjon meg az isten. Hajlott kora tette. De ebben is légy mint a mai nemzedék előtt.

Őszintén feleltem, úgy feleltem, a hogy éreztem és gondolkoztam. El is szomorított engem az a sok éretlen, ostoba elméskedés, a melyet a fővárosi társaság e házassághoz kötött.

De azért elgondolkoztam a nagy költő fölött.

Vájjon miért mondta nekem szeptember 12-én, hogy a házasságról szóló tudósítás csak ostoba híresztelés? Vájjon móka volt ez tőle, vagy komoly dolog? Vájjon ámitani akart volna engem két napig, holott két nap múlva megtartotta esküvőjét?

Miért ámitott volna engem? Hiszen nem volt köztünk egyéb viszony, mint hogy én voltam talán a legnagyobb tisztelője. Ha tanácsomat kéri: talán helyesletem vagy talán nem helyesletem volna szándékát. De tanácsomat se kérte. S abban is biztos volt, hogy a mit a nagy költő cselekszik: azt én mindig helyeslem. Hiszen nála jobb és nemesebb ember alig született még a világra. Voltak egyéni gyöngeségei, de még azok is kedvesek voltak. S azután mit tartozik az a világra, hogy a legnagyobb költőnek vannak holmi apróbb gyöngeségei? Mit árt az a piramisnak, hogy négyezer év múlva most már repedés vagy zúzódás van egy-két darab kövén?

És ha ámítani akart volna engem: miként érthetném meg, hogy néhány nap múlva régi barát jószívű bizalmasságával kérdezte tőlem: mit szólok házasságához?

Nem ámitott ő engem.

Komolyan beszélt ő velem szeptember 12-én s komolyan lépett házasságra szeptember 15-én.

Csak akarata volt már bágyadt s elhatározása pillanatnyi. A korhadás jele.

De én erre ily értelemben akkor még nem gondoltam. A nagy költővel sok minden történt ama két nap alatt, de arról nem szólok. Mások beszéltek, közvetlen tanúságot nem tehetek.

Nem is gondolhattam aggkori gyöngülésre. Arcza üde, fiatalos, szép szemei élénkek; szelleme a társaságban sokkal kevésbé cselekvékeny ugyan, mint régebben, de azért tiszta, figyelése éber, vidámsága, mosolya,

gyönyörű ezüst hangja változatlanul a régi. És irodalmi alkotásai is még mindig jelentékenyek.

Ez után ritkán találkoztunk. Ifjú nejét még mindig nem ismertem.

## II.

*(Jókai levélben magához kér. — Válni akar. — Tárgyalunk, tanácskozunk a válás dolgában. — A bajai Fischer Ligát, — A nagykőrösi Stalay Pálné.)*

Az 1901-ik év tavaszán levelet kapok tőle. A levél így szól:

— Kedves Barátom. Egy igen nehéz ügyben óhajtom igénybe venni ügyvédi és baráti tanácsadásodat. — Kérlek, légy szíves ma délután lakásomon meglátogatni. — Baráti üdvözlettel maradok — Budapest, 1901 május 28. igaz híved: Jókai Mór.

El nem tudtam gondolni: mit akar a nagy költő. Mi szüksége lehet ő neki ügyvédi tanácsomra? Sohase beszélünk mi az életben együtt ügyvédi dologról. Azonban nem sokat tűnődtem. A mit ő kér: az parancs, írása különben a régi, a jól ismert írás, melyen reszkető kéznek semmi nyoma.

Megyek hozzá pontosan. Komolyan fogad. Semmi vidámkodás, de azért semmi komorság.

— Köszönöm, öregem, hogy itt vagy. El akarok válni a feleségemtől. E fölött kell tanácsoznunk.

Nagy dolog. A válópert mindig súlyos dolognak tartottam. Két élet egygyé vált s íme, az egygyé vált életet megint ketté kell szakítani. Nehéz feladat.

— Jól van, bátyám, a mit te akarsz, annak meg kell történni. Hanem szokásomról még a te esetemben se mondok le. Előbb veled tárgyalok négyszemközt, azután engedd meg, hogy nőddel beszéljek négyszemközt. Azután nem bánom, tárgyaljunk egymásközt mind a hárman. De nekem meg kell arról győződnöm, hogy az orvoslás másként lehetetlen, a válás elkerülhetetlen.

Gyorsan és szívesen beleegyezett, hogy beszéljek az úrnővel. Vele nem is sokáig tartott a tanácskozás. Arra a kérdésemre, hogy nála mi az igazi ok az elválásra: nem is tudott, talán nem is akart valódi, komoly okot mondani. Azt mondta csak: nehéz a járma, nincs elég szabadsága, neje még a leveleit is elolvassa. Csupa általánosságok.

Beszéltem az úrnővel. Kegyesen fogadott, szívesen bocsátkozott tárgyalásba. Kijelentette kereken, hogy ő válni akar.

Ezt a nyilatkozatot feltűnőnek találtam. Ilyesmi eszembe se jutott.

— Hiszen az ön férje, az én Móricz bátyám, azt mondta, hogy ő akar elválni.

— Nem úgy van. Én akarok elválni.

Átmentem a nagy költőhöz, az ő szobájába.

— Hejh, bátyám, furcsa dolog ez! Hiszen a feleséged akar válni, nem te.

— Igaza van, barátom. Igaza van az én kedves feleségemnek. Én vagyok a vétkes, vén bolond fejjel. Miért kellett nekem őt szerencsétlenné tennem? Hiszen

ő fiatal, szép, duzzad az erőtől, előtte az élet és a nagy világ, méltó a boldogságra s íme, itt mellettem, vén ember mellett, elaszik, elszárad.

Nem mondhatom el összes tanácskozásunkat. Se nekem nincs hozzá jogom, se az olvasóközönségnek nincs joga azt megtudni. Végre se lett semmi az elválásból. Aznap nem is fejeztük be a tárgyalást. Folytattuk másnap. Folytattuk a nagy költő svábhegyi nyaralójában. Teljes kibékülés következett. Megittuk az áldomását is.

Hanem azért mégis el kell mondanom, miként fedeztem föl a nagy költő betegségét, a melyet akkor még nem ismert föl se maga, se felesége. S nemcsak akkor még, hanem talán azóta se.

De mielőtt tovább mennénk: jöjjünk tisztába a betegség természetével. Honnan s miként ismerem azt én?

A múlt század nyolczvanas éveiben történt az eset. Orvos keresett föl Bajáról azzal a szándékkal, hogy komoly orvosi dologban tanácskozni óhajt velem. Nevét nem mondom meg. Nem szép dolgokat mívelt, meg is halt már régebben, nevét tudnunk nem szükséges.

Vidámságra bírt szándéka. Hiszen nem vagyok én orvos. Én tudtam legjobban, hogy az a vélekedés, mintha én az orvosi tudományok titkait ismerném, balvélekedés. Az eszlári vérvádpörben keletkezett ez. Én csak egyes bírói esetek orvosi kérdéseit ismerem. Hát bizony mulatságos dolog volt az, hogy éppen orvos



folyamodjék hozzám, orvosi dolgokban kérni ki tanácsomat.

Az eset ez.

Volt Baján egy vagyonos, tőkepénzes, zsidó ember, a neve Fischer Lipót. Vagyonát egy millió forintra becsülték. Valamikor kereskedő is volt, de főleg azzal foglalkozott, hogy pénzeket adott ki kamatra. De nem volt uzsorás. Úgy mondták, elég tekintélyes embernek tartották Baján s eléggé becsülték is.

Abban az időben már öreg ember volt, túl a hetven éven. Se felesége se gyermeke nem volt, vagy legalább vele nem volt. Csaknem magánosan élt agglegény, vagy özvegy ember módjára. Volt egy vagy két szolgálattevője, de állandó társasága csak az orvos volt. Az az orvos, a ki engem fölkeresett. Rokonai azonban voltak, a kik joggal számítottak a majd egykor rájuk néző örökségre.

Egyszer az öreg Fischer el kezdett végrendekezni. Rendelt például egyik rokonának kétszázezer forintot. Az orvos odament a rokonhoz, elmondta, hogy erre a rendelkezésre ő bírta rá az öreget, kéri tehát jutalmát, jutalékát. A rokon meg is adta a busás jutalékot.

Az orvos vérszemet kapott. Elment a másik rokonhoz s tetemes jutalék mellett ajánlkozott arra, hogy Fischerrel olyan végrendeletet csináltat, a milyent ez a rokon óhajt. Megalkudtak. És Fischer csakugyan olyan végrendeletet csinált újra.

Az orvosnak efféle ravaszága ismétlődött többször. Az öreg Fischer egymásután csereberélte a végrende-

leteket. Ezek az okiratok szabályosan készültek, mert közjegyzőnél készültek. Az orvos szakadatlanul rakta zsebre a busás összegeket.

Elvégre feltűnő lett a dolog a rokonok közt. Hol hozzájutottak, hol elestek az örökségtől. De könnyen ki lehetett számítani, hogy ha sokáig így megy a dolog: akkor utóbb az öreg Fiseher pénze is, a rokonok vagyona is az orvos zsebjébe költözik.

Föllázdak a rokonok. Nekiestek az orvosnak. Azt állították, hogy az öreg Fiseher bolond, az orvos ránczigálja orránál fogva, meg is fenyegették az orvost büntető följelentésekkel komolyan. Így került hozzám az orvos azzal a kéréssel, vizsgáljam meg az öreg Fischert s jelentsem ki, hogy nem bolond. Az én szavamnak a fellázadt rokonok szentül hisznek s ő akkor megmenekül.

Az orvosnak se arca, se tétovázó szeme, se kapkodó beszéde nekem nem tetszett. Faggatásomra beismerte, hogy a rokonoktól csakugyan kapott a végrendeletekért jutalmakat. Ez meg még úgy se tetszett. Láttam, hogy az orvos nem igaz úton járó ember.

Elmentem Bajára. Nagyon érdekelt az eset. Meglátogattam az öreg Fischert. Baján nem vagyok jártas. Ezt a derék várost nem ismerem. Kétszer voltam ott életemben s mindig csak futólag. Hol, melyik utcában lakott az öreg: bizony nem tudom. Jó természet, emeletes házban, az emeleten lakott, kissé rideg, hideg, régi bútorzatú szobában. Divatnak, asszonynak, naponként való porolásnak semmi nyoma. Szinte csodálkoztam, hogy így lakik a milliomos.

Magas, sovány, egyenes termet. Egykor barna, most már deres haj, bajusz, szakál. Redők az arczon. Bizony lenéztem én az arczárói jó hetvenöt évet.

Nem mondtam neki, hogy azt akarom tudni: bolond-e vagy nem. Hanem azt mondtam, hogy Bajára vezetett utam, jó híréről-nevéről régóta ismerem, meg akartam látogatni.

Ő is nagyon ismerte az én nevemet s látható szíves-séggel fogadott.

Elkezdtem vele beszélgetni. Hogyan élt fiatal korban? Volt-e sokszor beteg? Mi baja szokott lenni? Miként szerezte vagyonát? Mikor épült az a ház, a melyben lakik? Ki építette? Melyik rokona legjobb ő hozzá? Haragszik-e sokat? Melyik párthoz tartozik?

Okosan, kimerítőleg, vidáman felelt mindenre. Ifjúkorabeli dolgokról különösen szeretett beszélni. Egészségével, étvágyával nagyon meg van elégedve, csak az orvos ne itatna vele annyi vizet.

Vidámsága különösen feltűnt. Nem nevető, kaczagó, zajos vidámsága volt, hanem állandó derűs, mosolygó arca, szíves beszéde. Legjobban szeretett arról beszélni, mily sok pénze van. Az aggkori elme gyöngülés semmi súlyosabb tünetét nem vettem rajta észre. Hogy akarata gyöngye volna, elhatározása pillanatnyi s ugrándozó: épen nem vettem észre. Hogy környezői csak játszanának akaratával: eszembe se jutott. De minderre nem is volt alkalmam. Hiszen magaviseletének megfigyeléséhez hetekre, hónapokra lett volna szükségem.

De egy tünethez mégis eljutottam. Kérdeztem tőle,

ismerte-e Tóth Kálmánt, a költőt, Baja egykori követét, jó barátomat?

— Ismertem. Engem szeretett.

— Hogy történt az, hogy ő olyan sánta ember volt?

Nem volt Tóth Kálmán sánta, hanem kísérletet akartam tenni, vájjon rá tudnám-e beszélni, hogy sánta volt?

Kérdésemre gondolkozott s azután felelt.

— Nem volt Tóth Kálmán úr sánta.

— Hogy ne lett volna, már azt én csak jól tudom. Gondolkodjék csak kissé Fischer úr!

Percz múlva felelt.

— Csakugyan most már én is emlékszem; hogy én ezt el tudtam felejteni!

Igazán gyanús más tünetre nem akadtam ama másfél vagy két óra alatt, a melyet társaságában töltöttem.

Meg is mondtam az orvosnak, hogy én az öreg Fischert elmebetegnek mondani nem tudom, de azért rám mint tanúra ne hivatkozzék, mert miattam lehet aggkori elme gyöngülése. Kis és nagy dolgokban való magaviseletét nem volt módom megismerni, de azt se, hogy mostani magaviselete s eddigi egész férfikorán át megszokott, megrögzött magaviseleté közt van-e nagy különbség s miből áll az? Az a sokféle végrendelet, az az időnként gyorsan változó elhatározás s Tóth Kálmán sántaságáról való szeleburdi nézet-változása minden esetre gyanús.

Az öreg Fischeher Lipótot ezután csakhamar kétségtelen aggkori elme gyöngülésbe esettnek tartotta minden rokona, ismerőse és orvosa. Azt a lelkiismeretlen

orvost elzavarták mellőle s azután rögtön megszűntek a végrendeletgyártások.

Volt alkalmam más esetet is megfigyelni.

Nagy-Kőrösön élt egy öreg asszonyság: özvegy Szalay Pálné, V. Faragó Zsuzsánna. Férjével együtt jótékony lélek. Gyermeük nem volt. Eszes, gondos, házias asszony. Nagy-Kőrösön többféle nemes alapítványt tett. Árvaház, kiseddóvó, tanítók javadalmazása, úgy rémlik előttem, a debreczeni kollégiumnak javára is adományozott valamit. Mintha magának s férjének kisvárosiasan festett arczképét ott láttam volna valamikor a kollégium könyvtárában. Hogyan került volna az oda másként? Az asszony tizenhárom-tizennégy év előtt halt meg, a férje jóval előbb.

Vagy tizenöt év előtt körösi ember jött hozzám panasszal, tegyek neki igazságot.

Tanyása vagy valami más szolgáltevője öreg Szalay Pálné asszonyomnak. Az asszonyság ő neki kétezer forintot adott kötelezvényben s most rajt hajtanak a rokonok s meg akarják ezt az adományt rontani. Pedig ő ezt megérdemli. Hűséges szolgálja s bejárója az asszonyságnak, annyi sok idő óta.

Elmentem Nagy-Kőrösre megvizsgálni a dolgot. Az öreg asszonyságot korábban nagyon kedveltem. Tudta, hogy dédapám a németektől üldözve vagy 180 év előtt Nagy-Kőrösre menekült s ott volt református pap. Azután egy időben ellenséges kortesek el akarták vele hitetni, hogy én zsidó nemzetségből származom. Nosza kapta magát, utána járt a dolognak, összeszedte

az anyakönyvi adatokat és saját fejétől és saját költségén kinyomatta, a mit jónak látott. Ezután ismerkedtem meg vele.

Meglátogattam. Szívesen beszélgetett. Állandó derűs mosolygással ép agy, mint a bajai öreg Fischer s ép úgy, mint később a nagy költő. Nem volt sovány, hanem nagyon kövér s már nagyon öreg. Az aggkori elme gyöngeség súlyosabb tünetei nála is hiányoztak.

De azért nagyon gondos nyomozás után rájöttem, hogy ő is szórja a pénzét, ígéreteit, kötelezőit. A ki mellette van két-három napon át: annak javára bőkezűségének nincs határa. A holnapi napra sohase gondols ha rokonai erős felügyelet alatt nem tartják: utóbb betevő falat kenyere se marad.

Egyébként egészséges, jókedvű, szeszélyei pillanatig tartók, beszéde okos, fiataalkori dolgairól szívesen és bőven beszél. Felületes figyelés után teljes lehetetlenség, hogy komoly, lelkiismeretes ember elme gyöngültnek mondja ki.

Íme, ez a két eset jutott eszembe rögtön, a mikor a nagy költővel házassága felbontásáról tanácskoztunk. A mely tünetek e két esetben emlékezetemben maradtak: önkénytelenül és ellenállhatatlanul ugyanazokat kerestem a nagy költőnél.

S nagyrészből megtaláltam.

A köznép, az általános tudat ismeri e bajt igen jól. De nem tartja elme bajnak. S bár minden agg embernél nem fordul elő: mégis az öregséggel együtt járó gyöngeségnek tekinti.

## III.

*(Az öregség. — Kraffi-Ebing tana. — Taylor Alfréd Savaine tana. — További tárgyalásunk Jókaival és nejével. — A nagy költő kedvessége. — Szerelmes versei hitveséhez.)*

Az öregség sok bajjal jár. Százféle szólása, mondása van erről minden népnek. Már a rómaiak azt mondták: *senectus ipsa est morbus*. Az öregség maga is betegség.

Ez azonban valósággal még se igaz. Kétségtelen, hogy az öregség sokféle hanyatlással, a testi és lelki erők lassú és fokozatos fogyásával jár. Mégse betegség. Ép úgy nem, mint a csecsemőkor vagy a kamaszkor. Csak egyik állapota az élet folyamatának.

Mikor kezdődik az öregség, az aggság? Ki tudná azt biztosan napszámra, hétszámra, sőt gyakran évszámra is megmondani? Ennek nincs mértéke, mint a vér hőfokának vagy mint a hízásnak és soványodásnak. Az őszülés, kopaszodás, fogcsonkulás például lehet öregség jele, de azért egyáltalán nem jelenti mindig az öregedést. Kossuth is, Jókai is kopaszok voltak már negyven éves korukban, de azért bizonyos, hogy még hatvan éves korukban is, sőt később is megvolt erőik teljessége. Kossuth korán őszült, Jókain, Deák Ferenczen alig lehetett az őszülést észrevenni.

Íme, e jelek bizonytalansága. Száz tünete van a kétségtelenül beállott öregségnek, de azért minden öregségi tünet egyenkint és elszórtan mégse kétségtelenül jelenti az öregség beálltát.

Általában öregnek, aggnak, vénnek mondjuk azt az embert, a ki aránylag magas korú, hatvan éves már elmúlt; a kinek e mellett látó, ízlő, mozgó, emlékező, ereje jelentékenyen meggyöngült; a kinél az erély, az erős munkának, a gyors mozgásnak, az izomerő kifejtésének vágya már megszűnt vagy alig-alig pislog. A kinél ez az állapot már megkezdődött: csak az eshetik az én tapasztalásom szerint a dementia senilisnek nevezett különös betegségbe.

Ezt a betegséget törvényszéki elmekórtanában részletesen tárgyalja Krafft-Ebing, a hírneves tudós. De ki merem mondani, nem a legszerencsésebben.

A betegségnek különböző foka van, a legenyhébbtől a legsúlyosabb fokig. A legsúlyosabb szerinte a tökéletes elbutulás. Vannak szerinte oly aggkori elmezavarok is, melyek iszonyú erkölcsi tévedések okozói, melyek fajtalanságra, lopásra, gyilkosságra bírják a beteget. Leírásának gyöngesége épen abban áll, hogy a legenyhébb esetek tüneteit a legsúlyosabb esetek tüneteivel összekeverve adja elő s ekként nem rajzolhat tiszta képet azok elé, a kiknek maguknak nincs erős és tiszta tapasztalásuk. Több fokozat van e betegségben, más szóval többféle ez a betegség s mindegyik fajtának mások és mások a főtünetei. E tüneteket a fajták szerint kellene leírni és csoportosítani.

Sokkal szerencsésebb a leírásban a jeles angol tudós, vaylor Alfréd Savaine. Ez az aggkori elmegyöngülés enyhe alakját így írja le:

— Az előhaladt vénkorban levő ember értelme



egészen helyén és dolgaiban tiszta felfogása lehet, azokat jól intézheti s testi egészsége is jó, mégis azoktól, kik őt környezik, annyira félhet s annyira függővé válhatik, hogy azok teljesen uralkodnak rajta s azért környezői kezében gyermeknél és játékszernél nem egyéb, — oly annyira, hogy azok akarata ellenére semmit se merészel tenni s kívánságaiknak nem képes ellenállani.

Íme, ez a leírás illik tökéletesen az öreg Fischer Lipótra s özvegy Szalay Pálnéra is, a kiket én megfigyeltem. Minden felelet, melyet tőlük s közelvalóiktól gondos kérdéseimre kaptam: a Taylor által leírt agg alakot állította elé.

Mind Fischer, mind Szalayné rendesen élt, szokott módon evett, ivott, kelt, feküdt, öltözött s lakása és háza rendjét pontosan megtartotta. Vagyoni dolgai vitelében is rendes felfogása volt, de közelállóinak szava, akarata, befolyása alatt okoskodás és ellenmondás nélkül föltétlenül meghajolt, sőt meglehetősen úgy színlelte, hogy nagyon szívesen hajolt meg.

Tökéletesen ilyennek találtam a nagy költőt. A Krafft-Ebing szerinti borzasztó állapot nála egészen hiányzott, de a Taylor szerinti egészen megvolt. Csakis egyetlen megjegyzése van a német tudósnek, mely Jókai állapotára is illik; a hol azt mondja, hogy az aggkori elmebetegnek akarata nem szilárd, sőt könnyen befolyásolható.

Bizonyos, hogy a nagy költő elme gyöngülése már több év előtt kezdődött s bizonyos, hogy a mikor én

észrevettem, még akkor is az első, az enyhe állapotban volt meg. Az eszmék zavara és korlátoltsága, a nagy, súlyos és utálatos erkölcsi tévedések, az őrjöngési kitörések tökéletesen hiányoztak.

Említettem, hogy több napon át folytattam a házassági válási tárgyalásokat. Igazán mondvá folytattuk együtt a nagy költővel s nejével.

Ismételve megbékéltünk, ismételve összevesztünk. Már tudniillik pusztá szóval, zaj nélkül, szenvedély és haragkitörés nélkül.

A mikor az úrnő azt mondta: el kell válnunk: — akkor a nagy költővel félrevonultunk s őszintén tanakodtunk a fölött, miként rendezzük a válás részleteit, miként biztosítsuk s mily mértékben az úrnő vagyoni, ellátási igényeit. S nem volt ám ebben színlelés, ámitás, öreg ember ravaszkodása a nagy költőnél. Igazán törte fejét velem együtt, miként hozzuk rendbe az állapotokat legjobban.

De a mikor azt mondta az úrnő: no, hát nem bánom, ne váljunk el, kísérsük még meg a házassági együttélést tovább is: — nosza akkor a nagy költő szép arcán kilobbant s vidámság, összeütötte a bokáját, földhöz vágott minden válási gondolatot és jogtudományt s elővette rosszul kezelt, de azért jó budai borát, saját termésű istenitalát s odaszólt hozzám:

— De már erre igyunk egyet.

Ittunk s összeültünk hárman, miként értékesítsük valamikor a nagy költő műkincseit, miként biztosítsuk egykor özvegyét. Mert hogy ő, a 77 éves agg, előbb

el fog múlni, mint 23 éves ifjú felesége: ezt bizony mi mind a hárman kiolvastuk a csillagokból.

Ez se volt színlelés a nagy költőtől.

A minő arcot, kedvet, szándékot és elhatározást mutatott: azt mindig őszintén mutatta. Csakhogy arc, kedv, szándék és elhatározás homlokegyenest változott rövid időnként, a mint az úrnő óhajtotta vagy egyenesen akarta.

A nagy költő nagy lelke nem volt már egészen a magáé. De csak az erély, az akarat, az elhatározás képessége aludt. Szellemének száz karja volt, mint a hitregebeli Briareusnak, a többi karja még nem volt béna.

Megmutogatta kincseit.

A Jókai-könyvtárt, a melyben minden művének kiadása mindenféle példányban megvan. Értékét meg se lehetne szabni.

Az ereklyéket, a feliratokat, az albumokat, a nemzetnek és a királynak emlék-adományait. Ragyogó külsőben valamennyi.

S megmutatta, a mi mindezeknél becsesebb, apró kopott jegyzetkönyveit.

Minden érdekes dolgot följegyzett röviden, a mit csak életében hallott, ötletek, eszmék, bölcs mondások, alakok, adomák, megtörtént esetek, különös jelenségek, álmok, ábrándok, egy-két szóval jelezve. Nagy részük feldolgozva költői alkotásaiban. Nagy részük örökre elveszett. Mindenkinek ismeretlen világ, csak előtte volt ismerős. Az élet nem volt elég hosszú ezeket is feldolgozni.

Mindent följegyzett, mint Hugó Viktor, 6 is. Menynyire irigyeltem. Már akkor magam is irai kezdtem. De én a hosszú életen át soha se gondoltam biztosan, hogy valamikor író leszek. Nem jegyeztem. Csak pusztá emlékezetemre vagyok szorulva. Az emlékezet pedig tékozló fiú. Szórja kincseit erre-arra. Mind eszembe jutott, a mikor a nagy költő jegyzetkönyveit nézegettem.

S azután kimentünk szőlejebe. Nyaralója történetét jó kedvvel beszélte el. Megmutatta tőkéit, gyümölcsfáit. Panaszkodott, hogy a balaton-füredi kocánytalan spa-nyol meggyet sehol sem tudja megszerezni. Figyelmeztettem a hófehér somra.

— Olyan nincs, öregem. A francziák is csak fehér csikós somot ismernek, hófehéret nem.

— Pedig én láttam is, ettem is, tudom is hol terem. Somogy vármegyében, megyeri határban.

Fölrta, ígérte, hogy meghozatja.

Nem tudom, de nem hiszem, hogy meghozatta. Mi az, a mit ő már meg tud fogadni? Lehelet, eltűnő sugár, lenge árnyék.

Szívesen tereltem át beszélgetésünket ily dolgokra. Abbahagytam adomáimat is. Hadd beszéljen a nagy költő örömmel oly dolgokról, a melyekről szívesen beszél. A vén lantos mindennap elfelejti egy-egy dalát. De még sok dala van. Dúdolgassa hát azt, a mi még megvan. Hiszen úgyis elfelejti lassankint valamennyit.

Bevitt megint szobájába, összeültünk megint hárman. Beszélgettünk az élet legkényesebb és legszürkébb dol-

gairól: vagyonról, pénzről, örökségről, végrendeletről, ő is csinált egy csomó végrendeletet, mint a bajai öreg zsidó. Évenként egyet-kettőt. Ott hevernek egy fővárosi közjegyzőnél.

De akármily nehéz ügyről beszéltünk: csak pillanatnyira törődött ő azzal. Fölkelt ültéből.

— Várj csak, öregem, mutatok én neked valamit.

Odahozott egy kötetnyi könyvet. Költeményekkel volt tele, a melyeket mostani nejéhez írt. Kéziratos könyv. Elkezdett nekem abból felolvasni. Felolvasott ötöt, tízet, húszat.

Bizony kicsordult könyvem nem egyszer. Arra biztat, válaszsza el feleségétől s íme, felesége előtt a hozzáírt lángoló szerelmes verseket olvasgatja. Csak azért, hogy én is halljam.

Oh, nagy költő, isten szózatának remek hirdetője, ne tanácskozzál te én velem ügyvédi és bírói dolgok ostoba furfangosságáról, válóperről, örökségről, duzzogó rokonok terveiről. Nem választlak el téged attól, a kit egykor szíved és költészeted megszeretett. Egy év — két év: úgyszólván vége lesz mindennek. Lángoló lelked de elbágyadt akaratom támasztékot óhajt. Mindegy már tenéked, kire támaszkodol.

Am itt van melletted, a kit a végzet melléd rendelt!

Soha se láttam azóta se a nagy költőt, se nejét. Házuk táját nem tudtam fölkeresni.

## A LELKEK URA.

*(Mennyi egy csopron 12 etet választó? — A régi kortes. — Mit kell tudni a mai kortesnek? — A lelkek ura. — A budavári választás. — Ki az az Ehrlich Gusztáv?)*

Vissza kell térnem a legutolsó választásra. Igaz, hogy három nap előtt történt. Nagy idő ez mai napság. A németek hatalmas császárára öreg fejszét dobott egy aggszűz s harmadnap múlva már az ördög se beszélt róla. Miért emlékeznek tehát a világ három nap után is a fővárosi képviselőválasztásra? Futni és feledni: ez a mi korunk természete. S ma már néhány ezer választó azt se tudja a fővárosban, hogy Csemátony halt-e meg és Morzsányit választották helyette, vagy Morzsányi halt-e meg és Csernátonyra esett a többség?

Pedig nagy az eset.

Tudni kell ugyanis, hogy a főváros Erzsébet nevű városában 12 ezer választó van kerek számban. Tizenkétezer férfi. Erős, egészséges valamennyi. Adófizető az utolsóig. Alkotmányos jogára büszke és féltékeny mind s ha kell: elmegy szavazni mind.

Tudjátok-e, hogy 12 ezer mennyi?

Tizenkétezer emberrel foglalta el Árpád az országot. Felényi emberrel indult el a szent földre Jerusálemi Endre magyar király, hogy napkeleten minden pogányt kiirtson a föld kerekiségéről. A régi világban az egész Mosony vármegyének csak 40 választója volt, minthogy akkor csak nemes embernek volt választójoga, több nemest pedig ott nem találtak. Egész Máramaros, Szatmár, Szabolcs, Bereg, Ung és Ugocsa vármegyének összesen nem volt együtt tizenkétezer választója. Csupán Borsod vármegyének volt több. A bereczki kerületnek Erdélyben ma is csak kétszáz választója van s ez küld egy követet. Ebben az arányban az erzsébetvárosi kerületnek hatvan követet kellene választani. A mitől mentsen meg bennünket a jó isten és Ehrlich Gusztáv.

Már most hogy lehet tizenkétezer választót rendben tartani?

Ez a kortes dolga úgy-e?

Kortes? Mi az a kortes? Ki az a kortes? vizenkét-ezer választó közt hogy támadhat kortes?

A kortesről a festőművészek már néhány remek képet készítettek. Uray kortesei Szatmárban, Forintos György kortesei Zalában, Pecsovics Ferencz kortesei volnában, a Kállayak, Papszászok és Tiszák kortesei Szatmárban, Hevesben, Biharban mind emlékezetes és hatalmas alakok a régmúlt időből.

Széles váll, hatalmas erős termet, keményen kipödött vastag bajusz. Félrevágott darutollas süveg, panyókára vetett dolmány, pitykés mellény, végig

gombos lovas nadrág, sarkantyús csizma. Jobb kezében fokos, bal oldalán tele kulacs, pipaszerszám teljes készséggel. Hol lóháton, hol gyalog.

Inni és nem aludni, szónokolni és verekedni, dalolni és káromkodni, adomázni és verset mondani, őseinknek véren szerzett jussáról soha meg nem feledkezni; a németet leszólni, de ha kell: agyon is ütni; a paraszttal szóba se állni, viczispánnal és muzsikus cigánynyal pedig pertu lábon állni s éjjel-nappal mindig lábon állni: ez a régi kortes.

De az ilyen kortest ma már az Erzsébetvárosban tüstént bekísérné a rendőr. S röhögne rajta minden választó.

A régi kortes imi se tudott. Ha tudott is: nem szokott. Írjon a nótárius, a rektor meg a pap. Vagy az iródiák. Nem írok, nem olvasok, én magyar nemes vagyok: ez volt a jelszó, az igazság, az élet és a gyakorlat.

Az erzsébetvárosi kortes elveszett ember vagy meg se született ember volna, ha imi-olvasni nem tudna. De sőt nagyon is kell neki imi és olvasni tudnia.

Tizenkétezer választónak tizenkétezer neve van s mindegyik név két szóból, mert vezeté- és keresztnévből áll. Kétszázötven úton, utcán és téren lakik s kétezerötyszáz házszám alatt lakik az a tizenkétezer választó. S egy-egy néven nagyon sok a választó. Minden Kistről, minden Nagyról, minden Kohnról, minden Weiszről tudni kell, melyik az ügyvéd, melyik az orvos, az iparos, a kocsmáros, az ügynök, a vas-



utas, a számtiszt, a magánhivatalnok, a bérkocsis, a nagyságos úr és a méltóságos úr? Ki lakik a beltelken, ki lakik a kültelken? Melyiknek hol a kocsmája, hol a kávéháza, hol a kaszinója, ki a szeretője, ki a hitelezője, melyik bank vagy takarékpénztár az ő bankja és pénztára?

Mindezt tudni kell a kortesnek. A választók nevére ugyan istentelen nagy könyvbe kinyomtatják, de ez csak a tudásnak fele. Ez csak a hivatalos adatokkal van megtöltve, de hol vannak még ezenkívül a bizalmas adatok, a suttogásra szánt viszonyok és állapotok? Pedig a kortesnek ezeket mind tudnia kell, még pedig jobban, mint a hivatalos adatokat.

S Ehrlich Gusztáv mindent tud. Ő a lelkek ura e borzasztó választókerületben. Nála nélkül ez a kerület se el nem alszik, se föl nem ébred. De még ha aludni el tudna is: fölébredni sehol se tudna, ő vezet és igazgat mindent és mindenkit, mindenütt és mindenkor. Nála nélkül se kis embert, se nagy embert megválasztani nem lehet. Akár követet, akár fővárosi bizottságot válasszanak, akár kerületi elöljárót vagy iskolatanácsot, akár papot vagy tanítót vagy tanítónőt: a kire ő szavát adja, arra adja szavát mindenki.

Mert ő a lelkek ura!

De hát hogy lehet ez?

Mindig csodálkozom, hogy az én ifjú irótársaim, a kik lapjainkat tárczával, családainkat regényekkel s színházainkat színművekkel akarják ellátni: az erzsébetvárosi embereket és állapotokat nem észlelik, nem

tanulmányozzák s azokról hasábokat és könyveket nem írnak. Hogy lehet ez? Hiszen itt nagy tünemény áll előttünk.

Nézzük csak a főváros első kerületét. Másfélezer vagy kétezer választó, vagy annyi se. Fele hivatalnok, fele nyugdíjas, kis rész háziúr. Ügyvéd, zsidó, lóatófutó ember alig akad. Még jelölt is alig akad. Valami minisztert lefülelnek: legyen ő a követ. Legalább nem jár vele semmi vesződés. A választás napján a hivatalfőnökök kiadják a rendeletet, hogy melyik osztály tagjai hány óraker menjenek szavazni. De hát kire szavazni? Erről szó ne essék, A miniszter urra szavazni. Kire másra? Két embert megfogadnak, a ki a választóhelyen napi nyolczvan krajczárért egy-egy zászlót tart s a mellett szunyókál, öt embert megfogadtak napi egy forintért, hogy óránként kiáltsa el: »éljen a kegyelmes úr» — s ezzel vége. Délután hat óraker bezárják a jegyzőkönyvet s viszik a kaszinóba a kegyelmes úrhoz, a kegyelmes úr fölkel a tarokk mellől, kezét szorít a deputációval s a többit, a mi történik vagy nem történik még, megírják a könyomatosok s ezzel vége.

De nézze meg valaki az erzsébetvárosi választást! Azt a száz kocsit száz lobogóval és kétszáz kortessel, a ki lóhalálában nyargal minden utcán, minden téren, minden perczben és minden házhoz, hogy a választóhelyre szállítsa a választókat és a szavazatokat és a lelkeket!

Milyen más világ ez!

Néha ugyan itt is csendes év van. A mikor nincs szükség erőfeszítésre. Például 1901-ben a tavaszi választásnál, a mikor meghalt Csernátony s megválasztották Morzsányit. A mikor az ellenjelöltek csak lobo-gójukat mutatták, de győzelemre nem számítottak s a mikor két ellenjelölt is volt ugyan, de Ehrlich azt mondta: elégnek tartom, csak húszszor annyi szavazatunk legyen, mint a másik két pártnak összevéve. S így nem engedett többet leszavazni háromezerkétszáz választónál.

De hát ki ez az Ehrlich Gusztáv?

Hiszen Eszterházy herczeg is csak nagy úr, az esztergomi érsek is csak nagy úr: de ha minden uradalmukat adósságba vernék, se tudnának a lelkek fölött ekkora uraságot gyakorolni.

Ezelőtt tizenhét évvel ismerkedtem meg vele. Engem is kijelölt ebben a kerületben képviselőnek. Nehezen nyugodtam bele, meg is mondtam előre, hogy megbukunk, de meg is buktunk istenesen. Akkor még fiatal ember volt a lelkek ura s nem igen birt a lelkekkel. Hiába hivatkoztunk Kossuthra, Rákóczi-ra, Bethlenre, Bocskayra: a jó erzsébetvárosi választóközönségnek nem igen kellett a kurucz ember. S ez a rossz szokása ma is megvan ennek a közönségnek.

Akkor még kis zsidó volt Ehrlich Gusztáv. Most azt hiszem, noha biztosan nem tudom, hogy közép zsidó. Azt biztosan tudom, hogy nem nagy zsidó, ő tanított meg engem erre a különbségre.

— Van — úgymond — kis zsidó, közép zsidó és

nagy zsidó. A kis zsidó jó ember, a közép zsidó is jó ember, a nagy zsidó azonban rossz ember.

Akkor egy kis vaskályha-raktára és vaskereskedése volt a Károly-körúton. A választási mozgalmak idején benéztem oda néhányszor. Volt egy szalmafonatos faszékje, arra leültetett. S beszélt nekem vidáman és lelkesüléssel és rajongással arról, mekkora lesz a többségünk s miként hódítjuk meg a világot!

Morvaországi származású, még a felesége is bécsi asszony; erős magyar érzéssel van tele mind a kettő; öt fia és egy leánya mint a vasék; Kossuth és Petőfi az eszményképük. Mikor beköltözött, Kőbányán volt egy kis szatócsboltja tele vasneművel; ma már gyára van a fővárosban s nekünk nem kell kimenni Bécsbe vaskályháért.

De azért ma se gazdag ember. De azért mégis tagja a fővárosi képviseletnek és tagja a pénzügyi, közlekedési, telekadó és 45-ös bizottságnak s a követválasztó központi választmányának. Többen járnak protekcióért hozzá, mint a miniszterelnökhöz. Mert ő a lelkek ura. Igazi törzsfőnök.

Két nagy titka van, a melylyel uraságát megszerezte.

Az egyik az, hogy mindig jókedvű, mindig egészséges s mindig otthon találja minden szegény ember. Adóbaján, szegénységén, rendőri bajain mindenkinek segít s időt és költséget nem kiméi, hogy a hatalmaságoknak a kis emberek dolgán meglágyítsa szívét.

A másik pedig csodálatos jótékonyága.

Szegény gyermekek felruházására, apró házbérek és

adóvégrehajtások elhárítására mindig van kezében négy-öt forint. Tavaly kiosztott hétezer forintot, az idén már a téli idő szigorúsága miatt ötezeret.

Hol veszi a pénzt?

Minden korcsmában, minden kávéházban van neki asztaltársasága s jótékony perselye. Jó kedve és jó példája fölleskíti társaságának tagjait. Gyűlik a pénz s ő viszi oda, a hol igazi nyomort kell enyhíteni.

Barátja Morzsányinak. S barátját egykor gonosz gyanúsítás és rágalom eltiporni törekedett, ő tudta és hitte, hogy barátja becsületes ember. De barátját elhagyni készült mindenki, őt is kérték, intették, ijesztgették, ne ragaszkodják hozzá örökké.

De ő rendíthetlen maradt.

— Nem lennék becsületes ember, ha elhagynám barátomat, mikor üldözik.

Ezt mondta. S a hogy beszélt: úgy cselekedett. Közéletünkben kevés párját ismerem.

S ezért megbocsátom neki még azt is, hogy egykor engem mint képviselőjelöltjét megbuktatott.

## A MÓRICZ KÖLYÖK.

*(1899-ik évi áprilisban híre futamodott, hogy Sárff Móric meghalt. Az eszlári nagy perben ő volt az antisémíták koronatanúja. — Én a bíróság előtt „Móric kölyök”-nek neveztem.)*

Tízenhat-tizenhét esztendeje annak a pernek. Minden alakjára s minden részének minden apróságára már nem emlékszem, de a kis Móriczra, a «kölyök»-re, mint én a törvényszék előtt neveztem, még megglehetősen emlékszem. E fiú nagy rejtély volt akkor s nagy rejtély ma is a művelt világ nagyrésze előtt.

E fiú volt az, a ki azt vallotta, hogy látta a templom ajtónál a kulcslyukon át, a mint a zsidók s ezek közt saját apja is, Solymosi Esztert, keresztyén leányt a templom előcsarnokában lefektették s fekvő helyzetében torkát elvágták s vérét vették.

Hogy e vallásából egy szó se igaz, azzal minden hosszas gondolkozás nélkül első pillanatra tisztában voltam, mihelyt a per egész anyagát átnéztem. Hiszen Eszter hulláját a dadai Tiszából ép nyakkal halászták ki s egyéb száz és ezerféle fontos körülmény is kétségtelenül igazolta a kis Móricz vallomásának alaptalanságát.

De miért beszélt hát ekként?

Beteges nem volt, hülye nem volt, látások nem bántották. Piros, pozsgás, jóképű, jókedvű pufók fiú volt a tárgyalás alkalmával; — meglátszott rajta a jótartás.

Anyját nem ismerem. Volt apjának ugyan felesége, de ez csak mostohája volt a fiúnak. Apját jól megfigyeltem. Erős, egészséges, pirosarczú ember volt ő is. Jókedélyű, jó és tiszta magyar humora mezei munkás zsidó, a milyet még nem is igen láttam. Varga lett volna ugyan az ő eredeti mestersége szerint, de a foltozás gyenge kenyér volt s azért eljárt napszámba kaszálni, kapálni, mezei munkát végezni. A jó kedély és jó humor jó lélekre és semmi esetben se ostoba észre mutat. A kis Móricz pedig arcvonások és testalkat dolgában úgy láttam, egészen apjára ütött.

De hiszen külön kikémeletem én a Móricz elméjének erejét is. Nem volt az gyöngge. vizenhárom éves fiúk elméjének átlagos erején felülállott az ő elmeereje. Honnan eredt tehát vallomása?

Mellékesen jegyzem meg, hogy a vérvádpörök tanulmányozásánál feltűnt nekem, hogy a terhelő főtanú gyakran zsidógyerek szokott lenni és pedig akként, hogy a gyereket letartóztatják, a zsidóktól elzárják, a nyilvánosság ellenőrzése elől elvonják s aztán egy bizonyos idő múlva vall a gyermek, mint a parancsolat, így történt az 1794-iki péri pörben, de ha nem csalódom, az 1761-iki sárosmegyei pörben is.

De teljesen így történt az eszlári pörben.

Gyanúm nem lehetett más, mint hogy a kis Móriczot vallomásra szándékosan előkészítették.

A törvényszéki nyelv »kitanítás«-nak nevezi az ily esetet. Rossz szó. Mért nem betanításnak? Akárminek nevezi, Móriczot kitanították vagy betanították, egy szóval: előkészítették.

Nem egyetlen s nem első eset a világhírű pörökben.

A francia trónörökösnek, a lenyaktilózott Mária Antoinett királyné fiának tanúskodási esete tökéletesen hasonló ehhez.

A kis trónörökös is el volt zárva a világtól, őt is megvadították anyja ellen, ő neki is olyan vallomást csöpögtetek elméjébe s azután adtak ajkára, mely tökéletesen valótlan és hihetetlen. Egykor, ha időm lesz, e két tanú lelki életét élettani alapon összehasonlítom. A Dauphinét és Scharf Móriczét.

Móricznál nem ment könnyen, legalább nem ment gyorsan az előkészítés. Egy évig volt fogva. Ez idő első felében csak kényszer és félelem adta ajkára a szavakat. Második felében hetykén, nyalkán, vakmerőn, sőt dicsekedve vallotta gyilkosnak apját s a többi zsidót.

Először meggyűlöltették vele a zsidókat.

Azután meggyűlöltették vele apját.

Természetellenes lett érzése és gondolkozása. Nagyra-vágyás, dicsvágy, úrhatnáság biztos reménye töltötte el szívét, ha a zsidókat elítélik. És viszont elhittették vele, hogy a zsidók agyonütik őt, ha megszabadulnak.

Mindezekre sok anyagot, sok bizonyítékot hozott össze a vizsgálat és a tárgyalás.

Apja, Scharf József sehogy se akarta elhinni, hogy



fia őszinte érzéssel beszél. A vádlottak közt volt egy hosszú és őszszakállú öregebb zsidó is, szép, őskori, bibliai alak. Egy napon azt mondja Scharf József a fiának a törvényszék előtt:

— Édes jó fiam, nézd meg ezt az öreg embert, nézd meg ősz szakállát, becsületes képét. Mit vétett ez neked? Miért akarod te ezt a becsületes öreg embert akasztófára juttatni?

A fiú megnézi az öreg embert. Arcza elvörösödik, valami érzés fölfelé hajtja a vért. Azonban rándít egyet vállán s így felel:

— Bánom is én, akármilyen történik is a komisz zsidóval!

Apja rászól:

— Mit beszélsz, hát te nem vagy zsidó?

— Bizony nem. Nem is akarok az lenni.

S elfordult apjától.

Apja odatántorgott ülőhelyére. Nem szólt többet. Leült. Hanem megfogta kabátja hajtókáját s vaskézzel lehasította azt.

Az elnök odatekint a hasítás zajára s odaszól:

— Scharf, mit csinál ön?

Az apa rá se néz az elnökre. Nagy, durva, napszámos tenyerével eltakarja zokogó arcát s lassú hangon mondja:

— Halottam van, megszagatom ruhámat.

Hétszázharmincz ember van a teremben. Csaknem mindegyiknek kicsordul a könye. Mikor az apa siratja meghalt fiát. A ki meghalt, mert meggyűlölte fáját és

nemzetségét s megtagadta apáinak istenét. A fiú pedig közönnyel lóbálja fejét jobbra-balra s halkan egy gúnydalt dudorász.

Sohase láttam lélekrázóbb jelenetet.

És ily jelenet nagyon sok van ebben a perben, mely a világnak legnagyobb pöre volt. A Dreyfus-ügy kezd kissé úgy messziről hozzá hasonlítani.

Ha egykor megírhatom e per igazi történetét, bámulni és egyúttal okulni fog a világ. És tisztelni fogja a magyar bírói kart, mely meg nem rettent, meg nem hajolt a világ közvéleménye előtt, hanem igazságot szolgáltatott s az ártatlanokat fölmentette.

Én sajnálom ezt a Móricz gyereket. De haragudtam azokra, a kik egy esztendeig fogva tartották. De a közvélemény irtóztató nyomása alól nem tudtam őt kiszabadítani.

De bármint sajnáltam: az ügyről nem beszéltem vele soha. Én az ő vallomásának eredetét, fejlődését, megerősödését tisztán láttam. Tiszta látásomat nem akartam az ő magánbeszélgetése által megzavarni.

Kik voltak tanítómesterei, nem kutatom.

Ügyesek és szerencsések nem voltak.

Mert első nagy vallomását írásban elkészítették, vele megtanították s gyakran elmondatták. Úgy, hogy mire a törvényszék elé jutott, már csak úgy hadarta el beszédét, mintha már unná a leczkének ily gyakori fölmondását.

Azért kértem az elnököt, hogy szólítsa fel a tanút:

— Nem tudná-e elmondani vallomását versben?

Tombolva vett körül e szóra engem a »közvélemény«  
dühöngése. De a tomboló zaj fölött jól hallottam, a  
mint a világ minden részén kaczagott az igaz lelkek kis  
serege. Akkor kicsiny, ma végtelen e sereg.

Szegény kis Móriczot, most, hogy meghalt, nem  
tudom hányan siratják meg. Csak annyit tudok biztosan,  
hogy apja megsiratja.

## A KÉZCSÓK AZ ALKOTMÁNYBAN.

### I.

*(Az 1741-iki országgyűlés lanyhasága. — A directorium. — A királyné kézcsókolására miért nem mehetnek a köznemesek? — A vita. — A régebbi directoriumok. — A sérelmek. — Az ország zászlós urai.)*

A kézcsók is lehet alkotmányi kérdés? Igen is lehet.

De akár lehet, akár nem: alkotmányi kérdés volt valamikor. Különösen az 1741-iki országgyűlésen. Azért, hogy az egyetemi jogtanár urak nem beszélnek s az akadémiai tudós urak nem írnak róla, még sehogy se következik, hogy a kézcsók ne lenne fontos közjogi dolog.

E kérdés egykor összefüggött a magyar királyi udvartartás kérdésével. Talán ma is összefüggene. De van-e magyar királyi udvartartás? Dehogy van. A törvényben megvan, viseljük is busás költségeit, de valóságban nyoma sincs. Sok millió pénzünket évenként a császári udvartartás és az osztrákok pocskolják el.

Azonban folyton követeljük, hogy a magyar királynak meglegyen az ő külön udvara. Magyar nyelvvel, nemzeti szokásainkkal, ruháinkkal, jelvényeinkkel.

A hogy megvolt az Árpád-királyok alatt s Hollós Mátyás dicső királyunk alatt. S a hogy a magyar nemzet érdeke, joga és tekintélye megköveteli. Különösen meg legyen pedig akkor, a mikor a magyar király itthon van Magyarországon.

Több mint húsz éve vitatkozunk e fölött a legújabb időben is. Sajtó és országgyűlés tele van időnként vitáinkkal. Vájjon mire valók a magyar királyi udvari méltóságok? Van e joguk s szerepük a zászlós uraknak a királyi udvarban? Miből áll a zászlós uraság mai napság? Üres cím-e, hiú külsőség-e rokkant nagyságok számára, vagy közjogi szerep?

Szinte érdekes, miként, vélekedtek erről őseink. Kiválasztom erre nézve az 1741-iki országgyűlést. Ennek tárgyalásait közönségünk kevésbé ismeri. Nagy elméjű barátom, Salamon Ferencz, szép történelmi értekezést irt erről valamikor, de ez se kimerítő s a kézcsók-kérdésről alig szól valamit.

Ezt az országgyűlést választom ki azért is, mert a mióta lemondtunk a királyválasztás jogáról s a mióta elfogadtuk a Habsburgok nőági örökösödési törvényét: azóta ez volt a legelső országgyűlés, mely valósággal végrehajtotta azt a törvényt, az úgynevezett pragmatika szankciót. Ez kiáltotta Európa fülébe nagy harsogással a híres »moriamur pro rege nostro Maria Theresia« jelszavát s bizony nem hiába kiáltotta. Férfiak, hősök, vitéz seregek, nagy tettek következtek a jelszó után.

Valami heves ellenzék, valami felforgató szellem

éppen nem volt ez az országgyűlés. Csodálom és szinte kárhoztatom e miatt akkori őseinket. Dicső fejedelmünk, az utolsó Rákóczi, alig öt éré hunyta be szemeit örökre. Híres vezérei közül még többen éltek Voltak még kuruczok Pozsonyban is, az országgyűlésen is, a kik egykor a szabadság halvány piros lobogóit Pozsonytól Brassóig lengették. Most már szürkülő hajjal, szürkülő bajuszzsal, de talán még a régi szívvel, a régi lángolással.

Hajh, bizony a régi lángból csak a parázs maradt; azt is elfödte már a józanság és hideg megfontolás szürke hamuja. A nemzetnek nem volt már 1740-ben vezére, a ki abból a parázsból lángot szítani tudott volna. Még olyan se, a ki lángot szítani akart volna. Nem az a szó harsogott többé: moriamur pro libertate! Hanem csak ez a szó: moriamur pro rege. Nem a tárogató süvöltött már, hanem csak a hárfa döngicsélt. Ezt csodálom, ezt kárhoztatom akkori őseinknél.

De azért ám lássuk a kézcsók közjogi történetét.

III. Károly király 1740-ik évi október 20 án elhalt. Leánya, Mária Terézia, 1741. évi január 21-én kelt leiratában május 14-re Pozsonyba összehívta az országgyűlést. Nem volt már országgyűlés, közel másfél évtized óta. A rendek a meghatározott időre közjogilag teljes számban összegyülekeztek.

Az első ülés május 18-án alakulással s a két tábla közti kölcsönös üdvözléssel telt el s az ülést nyilvános istenisztelet zárta be. Akkor még a követ urak és főrend urak, ha összejöttek, szívesen elmondták egy-

másnak: adjon Isten jó napot! S az első ülésen még az Isten előtt is megjelentek a szentegyházban, hogy elmondhassák: mi ugyan veled vagyunk s el nem hagyunk, fölséges jó öreg úristen, de azután te is velünk légy ám s el ne hagyj bennünket! Ma már ilyesvalamivel nem törődik az országgyűlés.

A második ülésben, május 19-én, minden kérdés előtt azt kellett megállapítani, hol és minő rendben üljenek a követ urak. A vármegyék közt vita támadt e miatt. Négy kerületből állott az ország. Minden kerület követei együtt akartak ülni. De egyik se az utolsó helyen. Elég szó esett a királyi tábláról is. Hát az hogyan és hol üljön? Azután az apátokról és káptalani kövekről. Adjanak-e előkelő helyet a pap uraknak? A városok követeit sem lehetett a kályhasarokba állítani. Hát még a távollévő főrendek s az özvegy asszonyok követei?

Furcsa szerkezete volt a régi rendi országgyűlésnek. Hogy a követ urak hol és miként üljenek, 1741 után is örökösen vitatták. 1825-ben is, 1832-ben is. Végre az utóbbi országgyűlés véglegesen meghatározta s így maradt az ülés rendje 1848-ig.

A május 19-iki ülésben mind a főrendek, mind a követek tábláján bemutatták már a királyi személyes jelenlétre vonatkozó utasítást. Ebben meg volt szabva, miként utazik a királyné Pozsonyba, miként fogadják az ország határán, miként Pozsony város kapujánál. Miként vonul föl a várba s miként üdvözlik őt a karok és rendek.

Mind nagy kérdés volt ez akkor, Mária verézia n j király volt. Azonkívül asszonykirály. Bégóta nem volt már a magyarnak asszonykirálya. Háromszáz év óta éppen nem volt. Meg kell tehát fontolni mindent, de jól.

A királyi utasítás neve volt latinul: directorium sive ordo. 1847-ig így nevezték, 1847-ben rendszabásra fordították. 1867 óta az efféle udvari szabályzatot rendszeren szertartási rendnek nevezik. A régi országgyűlések ezt a directoriumot valami királyi előtérj esztés-félének tekintették s jól megvizsgálták: nincs-e benne valami közjogi hiba, vagy sérelem, a mely nem fér össze az ország tekintélyével. Ha volt: azt ki kellett igazítani. Szinte csodálni való, hogy éppen az 1847—48-iki pozsonyi országgyűlés ezt a vizsgálatot meglehetősen elmulasztotta.

Mária Terézia e directoriumának nincs kelete. A kancellár ekkor gróf Batthyány Lajos volt. Ez május 12-én kelt leiratával közölte a directoriumot az országbíróval, gróf Pálffy Jánossal. Mert nádorispán akkor nem volt s így az országbíró volt akkor az országnak első zászlós ura s a főrendi tábla elnöke. Egyik secretarius, Palugyay, a főrendek előtt felolvasta, a kik nem szóltak rá semmit, hanem szó nélkül elfogadták s tudomásul vették. Az országbíró egyúttal Palugyay által átküldte felolvasás végett a követek táblájára is a directoriumot.

A követ urak is meghallgatták. Nagyon sok apróbb-nagyobb közjogi sérelem volt bizony abban az utazási



rendben, de az első hallásra csak egyet vettek észre a követ urak. A kézcsók sérelmét.

A directorium ugyanis úgy intézkedett, hogy a királyné kezének megcsókolására csak a főrend urak bocsáttatnak s nem egyúttal a vármegyék követei is, A mi azt jelentette voltaképpen, hogy a köznemességnek nincs megengedve, hogy a királyné kezét megcsókolja. Nyomban az első hallásra heves felszólalások történtek. A nemesi előjogok világos sérelmét látták ebben a dologban. S egyértelmű elhatározással deputációt választottak a főrendekhez, a közjogi sérehm orvoslása végett.

A deputáció rögtön megalakult s ment a főrendekhez. Egy pillanatig se lehetett túrni a sérelmet. Deputációba ugyan kivált a főrendekhez tisztos díszmagyarban kardosán és kalpagosan és sarkantyusan kellett menni, de hiszen akkor még a követek minden nyilvános ülésen díszmagyarban s kardosan voltak, tehát nem kellett átöltözködés végett hazafutkosni.

Míg a deputáció oda járt, az alatt is tartott az ülés. De a követ urak hevesek voltak. Nagy botránynak tartották a dolgot s fölötte hangosan intézték szemrehányásukat a kormány és a főrendek ellen. Az udvari embereknek sehogy se tetszett, hogy az országgyűlésnek már kezdetén is ily szenvedélyes állapot kapjon lábra.

A követek táblájának elnöke a királyi személynek volt, akkor báró Grassalkovich Antal. Magas udvari és állami méltóság, a kinek különös tiszte volt a vitát

csillapítani s az indulatokat elaltatni. Elég ügyes férfi is volt hozzá, hiszen családja hercegi rangját s óriás vagyonát voltaképen ő alapította meg.

Azt indítványozta: tartsuk meg a régi szokást és a jó rendet. Idő előtt sohase jöjjünk haragba. A harag árt az egészségnek. Azt a directoriumot először is írasuk le minden követ számára. Arra valók a követ urak íródiákjai, kancellistái, juratusai. Menjen az a directorium a diktatúrába. Ha azután minden követ úr megkapja: olvassa el figyelemmel, gyűjtson pipára, gondolja meg jól, aludjék rá egyet s így majd a holnapi ülésen nyugodtan meghányjuk-vetjük az ügyet.

Bizonyos, hogy ez volt a legokosabb tanács már csak azért is, mert ez felelt meg az ősi szokásnak s ebben volt biztosíték mindenféle elhamarkodás és hebehurgyaság ellen. Azután hátha több sérelem, hátha nagyobb sérelem is van abban a directoriumban. Jó lesz azt megnézni jól.

Az indulatok csakugyan elcsillapodtak egyelőre. De ennek más oka is volt, nemcsak a személynök indítványa. Közben ugyanis a deputáció megjárta a főrendeket s előadta náluk a követek üzenetét. A főrendek békés indulattal voltak s nyomban méltányolták a követ urak felfogását. Tüstént meg is választottak maguk kebeléből egy deputációt, a mely izenetüket vigye át a követ urakhoz.

A küldöttség tagjai voltak: Bartakovics Pál álmáziai választott püspök, ifjabb Esterházy Mihály és Imre grófok s Balassa Ferencz és Amadé László

bárók. Ezek hozták át a főrendek izenetét, természetesen élő szóval. Abból állott az üzenet, hogy a directorium ugyan teljesen megegyez a régebbi országgyűlések directoriumaival, azért nincs is mit azon valami sokat változtatni, de már a kézcsókra nézve elismerik a főrendek a vármegyei követek jogát, azért ők is azt kívánják, hogy a nemeseket együtt bocsás-sák kézcsókra a főrendekkel, sőt a nemesek minden esetre megelőzzék Pozsony városának magisztrátusát.

Ez üzenet csillapítólag hatott ugyan, de a békét azért nem állította helyre. A vita eléggé hevesen, de már harag nélkül tovább is folyt.

A vita folyamán több indítvány bukkant föl.

Némelyek a nemesség sérelmének orvoslása s örök időre való eltávoztatása végett országgyűlési átiratot akartak a kancelláriához küldeni. Mások a királyhoz akartak feliratot intézni, úgy vélték: rettenetes közjogi sérelem van abban, ha a nemesség nem csókolhat kezét. A mikor már mindenki kibeszélte magát, elvégre megnyugodtak a mai napon a személynök indítványán. Nagy az eset. Írásban kell olvasni a directoriumot. Egyszeri hallás nem elég. Halaszsznk el a tárgyalást holnapra.

Másnap, május 20-án, délelőtt tíz órakor kezdődött az ülés. Eközben minden követnek megvolt már a maga kézirati példánya. Első tárgy volt természetesen a directorium, a kézcsók kérdése.

Grassalkovich nagytekintélyű és tapintatos férfiú volt. De minden jó szándéka és ügyessége daczára

mégis elhibázta a dolgot. Be akarta bizonyítani a követ uraknak, hogy a directorium egészen megfelel a régi közjogi gyakorlatnak s azért az országgyűlés archívumából előkerestette az 1722-iki országgyűlés directoriumát s azt a karok és rendek előtt felolvastatta. Az is fontos országgyűlés volt. Akkor fogadták el a *pragmatica sancti*ót. Akkor jutott leányágra Magyarország szent koronája. Ha tehát akkor jó volt a directorium: legyen jó most is.

No hiszen lett most ribillio.

Eddig csak egy közjogi sérelem volt: a kézcsók dolga. De most az összehasonlításból hat különböző természetű és fontosságú sérelemre jöttek rá.

Első sérelem minden esetre a kézcsók a királynénál, melyre 1722-ben különbség nélkül eljutottak a főrendek s a köznemesi rendek.

Második sérelem, hogy 1722-ben külön meg voltak említve Horvátország követei, most pedig azokról említés sincs téve. Ezt az észrevételt Najsich Ádám báni ítélőmester tette s a rendek helyeselték.

Harmadik sérelem, hogy a királynő sátoránál a katonaság jobbfelől, a rendek pedig balfelől állítatnak föl, már pedig minthogy a rendek tartják zsolddal a katonát, illetlen dolog lenne a zsoldosokat állítani a királynő jobbjára felől, az urakat pedig balja felől. Még olyan hang is hallatszott: minek oda a katona, akár jobbfelől, akár balfelől? Minek oda a katona, a hol a király és az országgyűlés üdvözli egymást? Ezt a hangot azonban a rendek lezúgták.

A negyedik dérelem az ország zászlós uraira vonatkozik. A jegyzőkönyvi határozat erre nézve magyarra fordítva szóról-szóra a következő:

— A mostani directoriumból ki vannak hagyva az ország zászlós urainak teendői; erre nézve az ország-nagy urak felhívandók (requirendi), hogy a maguk tisztjét (functiones suas), melyekre ő felségének az országba bejövetelekor egyedül ők illetékesek, teljesítsék!

Az ötödik és hatodik sérelem Pozsony városának tanácsát és polgárságát érdekli. Ez nem tartozik ide, erről hát nem beszélek.

Mindezekre nézve az alsó-tábla megállapodott s megállapodásait szóbeli üzenet alakjában közölte a főrendekkel. Az üzenetet küldöttség vitte át.

A főrendek tábláján is nagy és felette érdekes vita folyt e kérdésekben. Ismerjük meg először ezt a vitát röviden, azután térjünk át a kézcsók-háborúra.

Az ország zászlós urai ekkor a következők voltak:

Országbíró volt, mint már említettem, a közel 80 éves agg gróf Pálffy János, a kit az országgyűlés a következő június hónapban nádorispánná választott. Az országgyűlés alatt csaknem folytonosan betegeskedett.

Horvátország bánja volt a szintén öreg gróf Esterházy József.

Főtámokmester volt gróf Nádasdy Lipót.

Főkamarás volt gróf Zichy Károly, ki azonban június 14-én meghalt. Utódja Esterházy Antal herceg.

Főasztalnokmester volt gróf Illésházy József.

Főlovázmester volt ifjabb gróf Esterházy Ferenc.

Főajtónállómester volt gróf Pálffy Károly.

Főudvarmester gróf Pálffy Miklós.

Tehát három Esterházy, három Pálffy s a Nádasdyak, Illésházyak, Zichyek közül egy-egy. Az ország legelső, legvagyonosabb, legtekintélyesebb családainak tagjai. De mind osztrák széleken lakó főrendek. Az Árpádkori Nádasdyn kívül mind habsburgi mágnások. A dunai és tiszai s az erdélyi fejedelmi főrendek közül senki.

De azért ezek önértetét s magas méltóságát kétségtelenül sértette volna, ha a királyi udvarból s a királynő oldala mellől akkor is ki vannak zárva, a mikor a királynő Magyarországon van. A vita folyama legalább azt mutatta, hogy ők a közjogi tekintetek mellett személyes mellőzésnek is vehetnék, ha a királyi udvar nyilvános és hivatalos tisztjeit nem ők viselnék, hanem a bécsi udvar méltóságai és tisztjei.

A directoriumban ugyanis egyetlen szó sem fordult elő, melyben a magyar zászlós urak és udvari méltóságok szereplése lett volna megemlítve. Sok elfogadási, üdvözlési és kíséreti szertartást sorol az fel, míg a királynő az ország határától Pozsony alá ér, a Dunán átkel, a városon átvonul s a várba feljut, de mind e szertartásnál a magyar zászlós urakat említetlenül hagyják.

Igaz, hogy valami különös tennivalók az osztrákok részére sincsenek fölemlítve. De bent van a directoriumban, mindjárt elején, hogy ő felsége »cum dominis

ministris et destinata comitiva aulica nec non militari« (magyarul: a miniszter urakkal s az udvari és katonai kísérettel fog jönni Bécsből); már pedig előre lehetett látni, hogy ha a rendek szó nélkül hagyják a dolgot, akkor azok a bécsi miniszter urak s az udvari és katonai kíséret tagjai fogják ő felsége udvarát képezni s körülötte az ünnepélyes és szertartásos szolgálatokat végezni.

S volt még egy igen fontos körülmény, melyre kétségtelenül gondoltak a főrendek és országzászlósok s melyet az alsó táblán hihetőleg nem egy szónok föl is említett.

Ő felsége Mária Terézia ugyanis nem volt német császár. Az ő nemzetközi és diplomáciai rangja főképen abból állott ekkor, hogy Magyarországnak királya volt. Az országgyűlést összehívó levelében is magát csak Magyar-, Cseh-, Dalmát-, Horvát- és Szlavonorságok királyának stb., Ausztria főhercegnőjének s félje után Lotharingia és Barri hercegnőjének, Hetruria nagyhercegnőjének stb. nevezi. Mind e címei közt hasonlíthatlanul legelső volt magyar királysága, valamint birodalmi közt is hasonlíthatlanul legnagyobb és legerősebb volt a maga társországaival és kapcsolt részeivel együtt Magyarország.

Ily helyzetben csakugyan szégyenletes lett volna az ország zászlóaira s udvari főméltóságaira nézve, ha szó nélkül túrik, hogy a magyar király, a ki ma igazán alig egyéb, mint magyar király, még Magyarországon is osztrák főhercegi vagy cseh királyi udvarral vegye magát körül.

## II.

*(A mágnások vitája. — A» egri püspök. — A kalocsai érsek. — A bán. — A felirat.  
— A leirat. — Hogy folyt le a kécsók szertartása? — Mi a csók állatnál és  
embernél? — Birálat.)*

Az alsó táblán e kérdésben nem voltak különböző pártok vagy eltérő nézetek. De már a főrendek táblája két pártra oszlott. Igaz, hogy igen nagy kisebbség volt az, mely ne az ország méltóságának s a zászlós urak tekintélyének és jogainak érdekében emelte volna fel szavát.

A kisebbség szónokai közt legtovább ment gróf Erdődy Gábor egri püspök, a ki ő felsége iránti áradó hódolat hangoztatása közben azt a nézetét fejté ki, hogy a király mint vendég jön hozzánk látogatóba, részint az országgyűlés meghívására, részint saját kegyelmes elhatározásából.

Ő hát vendég.

Már pedig ősi magyar virtus, minden vendégnek megengedni, hogy kíséretét és szolgálatát maga válassza meg. S méltatlan dolog volna épen a királytól követelni az ellenkezőt s épen őt gátolni meg abban, hogy saját legmagasabb tetszése szerint rendeljen maga mellé kísérő környezetet. Az ő nézete szerint ezt ő felségére kell bízni s meg kell nyugodnunk abban, hogy esetleg a magyar zászlós urak szolgálatát is igénybe vegye, de ez iránt semmiféle felszólalást nem helyesel.

A többség szónokai is tekintélyes férfiak voltak.

A többség élén állott e kérdésben Zajczdai gróf



Patachich Gábor kalocsai érsek, öreg, rokkant ember, de nagytekintélyű férfiú, a ki határozottan követelte, hogy ama pillanattól kezdve, a mikor a király ő felsége az ország határát átlépi, mindaddig, míg Magyarországon van, az idegen udvari emberek szolgálatát semmiképp meg nem kell engedni. Akár osztrák főhercegi, akár cseh királyi, akár német császári udvari méltóságok legyenek is azok.

Ez a helyes álláspont. Ezt rendelik teljes határozottsággal mind a régi, mind az újabb törvények. Ez a magyar közjog. De csak Írásban, csak papíron. Mily messze vagyunk attól a valóságban! Mennyit kellett vétkezni századok alatt királyoknak, kormányoknak, országgyűléseknek s az összes pártoknak, hogy külön állami létünk magas és fontos intézménye, az élő magyar királyi udvar szerkezete elpusztuljon s végkép elnyelje azt az idegen bécsi udvar. Pedig világos törvények aludtak el s kiáltó nemzeti jog s még vagyonban is nagy nemzeti érdek lett az áldozat. Nem gondoltak erre még 1790-iki s még 1848-iki őseink se. Komolyan legalább nem.

Gróf Esterházy József, Horvát-, Tót-, Dalmátországok bánja s később még az országgyűlésen országbíró, szintén agg férfiú s régi udvari ember, a magyar király tekintélyének érdekében is szükségesnek tartotta, hogy az országban a királyt a magyar udvar környezze. S az egeri püspök szavai ellenében hozzátette, hogy az ország nádorispánja, akárkit választanak azzá, habár köznemest is, állásánál és rangjánál fogva sem-

miféle külföldi fejedelmi személynek nem áll mögötte, sőt a királyi család tagjait kivéve, mindenkit megelőz.

Nyomatékos szó volt ez. A bánnak volt pártja az országgyűlésen, mely őt óhajtotta nádorispánná választani. Nevét a királyi kijelölésbe gróf Pálffy János mellé bele is tették, de szavazás előtt önmaga visszalépett.

Felszólaltak még erélyesen ifjabb gróf Szirmay Vamás és gróf Berényi Imre. A bánnak és a kalocsai érseknek nézetét támogatták s azok érveit egészítették ki.

Összegezte a nemzeti követelés erősségeit s különös erélylyel nyilatkozott báró Balassa Ferencz. Kifejtette, hogy alkotmányunk és törvényeink s régi, dicső, bölcs királyaink nem hiába állították és tartották fenn az ország-zászlósi magas méltóságokat és udvari főtiszt-ségeket, hanem azért, hogy ők a királyt és az országot szolgálják s a királyi udvar fényét emeljék, ők pedig az ő magas közjogi állásukban a nádorispánnal együtt előbbvalók itt, az ország határain belül, mint bármely idegen hercegek, fejedelmi személyek vagy császári miniszterek. Nem is szükséges itt a további vita. Indítványozza egyenesen s egyben a zászlós urakat felhívja, hogy nem tűrhetjük, hogy az ő állásuk és méltóságuk pusztán üres czim legyen, azért tehát foglalják el helyüket haladéktalanul a király mellett s szerepüket ne engedjék át senkinek.

Hogy a bécsi udvar a magyar királyságot külön megjelenésében is el akarja sikkasztani s mindez

azért történik, hogy Magyarországot tartomány módjára valami birodalmi egységbe beolvaszsa: a hazáráróló törekvésnek ezt a történelmi tényét a szónokok nem világították meg eléggé.

A főrendek tábláján ekkor jelen volt a 8 zászlós uron kívül, kiknek neveit felsoroltam, 2 érsek, 16 püspök, 3 rend-főpap, 2 koronaőr, 20 főispán, 36 gróf és 57 báró. Az összes szám 144. Ezeknek igen nagy többsége igen élénk helyesléssel fogadta a nemzeti álláspont szónokait s gyorsan elfogadta az alsó-tábla határozatát.

Azonban némileg mégis változtattak rajtuk.

Például azt a kérdést, hogy a királynő melyik oldalán álljon a katonaság, a főrendek tárgyalannak tartották s azért ezúttal el is ejtették. Azt mondták ugyanis, hogy a királynő első fogadtatása a királyi sátor előtt történik, minthogy a királynő ott száll le utazó kocsijából. Ott pedig a sátor és a kocsi közelében úgyis a karok és rendek lesznek s a katonaság csak távolabb áll. Itt hát a katonaság felállításából sérelem nem támadhat.

A zászlós urak tisztjére nézve így szól a határozat:

— A zászlós urak ő felsége szerencsés megérkezése alkalmával saját teendőik gyakorlatához hozzálásanak. (Latinul: *Barones regni cum faustissimo suae majestatis sanctissimae ingressu exercitium functionum suarum aggrediantur.*)

A kézcsók-határozat is meglett. A directoriumba úgy jön bele, hogy ő felsége Magyarországnak s a

szent koronához kapcsolt országoknak és részeknek a jelen országgyűlésre meghívott egyháznagyjait és nemeseit s minden rendjeit kézcsokra bocsátja. — Mint látszik, Horvátország itt nincs külön fölemlítve.

A főrendi megállapodásokat az országbíró ítélőmestere, Trstyánszky János, ki mint királyi táblabíró az alsó-táblán volt jelen, nyomban írásba tette s főrendi üzenetként egy küldöttség az alsó-táblához átvitte. A küldöttség tagjai voltak gróf Zichy Ferencz novii püspök, gróf Esterházy János Ferencz, gróf Cziráky József és báró Andrassy Péter.

Az alsó-tábla a némileg módosított határozatokat egészben elfogadta s már a május 22-iki ülésben a felíratot a királynőhöz megszerkesztette.

A felíratban elmondják, hogy a rendek a mostani directoriumot az 1722-iki országgyűlési directoriummal összehasonlítván és egybevetvén, észrevették, hogy a mostaniban a királynő kézcsokjára világosan kifejezve csakis a főrendek bocsáttatnak, míg a régi-ben ugyanez az összes karoknak és rendeknek világosan megengedetett s ámbár meg vannak győződve, hogy ő felsége a régi szokást megváltoztatni s a nemesi előjogokat csorbítani nem szándékozik, mindamellett a mostani directoriumot akként kiigazítani s azt most és jövőben is akként szerkeszteni legkegyelmesebben méltóztassék, hogy Magyarországnak s a szent koronához kapcsolt egyéb országok és részeknek országgyűlésre egybehívott összes karai és rendei minden kivétel nélkül bocsáttassanak a királynő kézcsokjára.

Végzik pedig a feliratot ekként:

— A legalázatosabban könyörgünk felségednek arra nézve is, hogy királyi felségednek ezen örökös országába leendő szerencsés és óhajtott megérkezése alkalmával az ország zászlós urai saját teendőiket teljesíthessék.

Rettentő bírálatra ösztönöz engem ez a felirat. De bírálatomat későbbre hagyom. Hadd mondok el előbb magát a történetet.

A feliratot küldöttség vitte Bécsbe s adta át a kancellárnak, gróf Batthyányi Lajosnak. A királyi válaszon sokáig tűnődtek, tanakodtak, csak június 10-ikén lettek vele készen. Természetesen olyan nesze semmi — fogd meg jól féle királyi válasznak kellett készülni. Kezet ugyan csókolhatnak a rendek, de magyar királyi udvart nem kapnak. Ezt kellett kigondolni, de oly alakban, hogy a rendek a kudarczot észre ne vegyék, sőt még örüljenek neki, mint a bolond a sapkájának.

A mikor a királyi válasz megérkezett: az ország-bíró ágyban fekvő beteg volt. Köszvénye leverte lábáról. Ámde a főrendi táblának ő volt az elnöke, a főrendek tehát az ő lakására jöttek össze országos ülést és tanácskozást tartani s nem a szokott helyiségükbe. Itt olvasták föl a királyi választ.

Az alsó-tábla a maga palotájában ülésezett s itt a királyi személynök első tárgyként jelentette be a királyi válasz megérkezését. A választ nyomban föl is olvasták.

Ebben elmondja a király, hogy az általa kiadott directorium az 1714-iki és 1722-iki országgyűlések

directoriumának mintájára készült s az a körülmény, hogy benne a kézcsóknál csak a főrendek említettnek, nem volt akadály arra nézve, hogy ne az összes karok és rendek bocsáttassanak a királynő kézcsókjára, a minthogy ezúttal is kegyelmesen megengedi az összes karoknak és rendeknek.

Arra nézve pedig, hogy az ország zászlós urai a felségnek Magyarországba jöttével saját teendőiket gyakorolhassák, a király újabb directoriumot ad az országgyűlés ünnepélyes megnyitására, a nádorválasztásra s a koronázásra vonatkozólag. A rendek világosan megérthetik ebből az ő kegyelmes szándékát, különösen azt, hogy az országgyűlés megnyitásánál s a nádor megerősítésénél a király sátorában vagy mennyezete alatt a főlovázmester tartja a kivont kardot, koronázáskor pedig az ország zászlós urai szokott módon teljesítik tisztjüket.

Csak azt a részt említem meg, mely az országgyűlés ünnepélyes megnyitására vonatkozik.

Ebben ő felsége meghagyja, hogy a karok és rendek a királyi előterjesztések átvételére délelőtti 9 órakor a várban jelenjenek meg s kísérik ő felségét a várkápolnába, a hol az esztergomi érsek fogja a szent lelket segítségül hívni. Ezután ő felsége visszavonul, de nemsokára a palotába megy s helyét a mennyezet alatt a trónon elfoglalja s jobbfelül a trónon kívül ő királyi felségének főtisztviselői (primarii officiales), a trón alsó lépcsőjén pedig kivont karddal a királyi főlovázmester fog állani.

Ez után a magyar királyi udvari főkorlátnok a kegyelmes királyi előterjesztéseket magyar nyelven (nativo idiomate) előadja s végre ő felsége e rendekhez latin nyelven szól.

Természetesen. A Habsburgok soha se tanulták meg a magyar nyelvet. A királyok közt közel négyszáz év óta csak a mostani királyunk, Ferencz József, beszéli a magyar nyelvet. Elődjei közül Hollós Mátyásig soha egyik se.

Az új directoriumban, valamint a királyi válaszbán is mind az alsó, mind a felső tábla szó nélkül megnyugodott. Többé ez országgyűlésen e tárgy nem is jött szónyegre.

Csak azt jegyzem meg, hogy a magyar országgyűlés ünnepélyes megnyitása ma se tisztán magyar közjogi cselekmény, hanem részben osztrák dolog. Mert a trón mellett a király oldalán az osztrák császári főudvarmester van a bottal s ott van a császári arcier-testőrség kapitánya is.

Mit keresnek ott?

Azonban lássunk vidámabb dolgot is. Nézzük még kissé azt a kézcsók-vitát.

Hogy is kellett hát annak a kézcsóknak megtörténni?

A királyné megállt nagy kíséretével az ország határán Pozsony fölött. Ott már készen állt számára a sátor. Óriási sátor színes kelméből. Elöl nagy mennyezet faoszlopokon. A mennyezet alatt a sátornyílás félrehúzzható nehéz selyem és arany függönyökkel. A sátor belseje jókora térség, földje vastag szőnyeggel be-

vonva. A királyi trón a mennyezet alatt, hogy a kézcsókolók serege a sátor előtt vonulhasson el s ne kelljen neki a sátor belsejébe vonulni. Így minden zavarnak és rendetlenségnek elejét lehetett venni s a királyi trón mellett jobbról-balról nyugodtan állhatták az oda rendelt magas méltóságok és udvari főtisztek.

Magyar nemesi testőrsereg akkor még nem volt. Megvolt az Arciér-testőrség, a kit a kurucz magyar Hacsérosnak nevezett a maga nyelvén és a maga idejében.

Kiket bocsátottak a királynő kezének csókolására? Az összes karokat és rendeket.

Bizony sokan voltak. Legalább kezet csókolgatni nagyon sokan.

A felső tábla tagjai, az egyházi és világi főrendek, a nagyobb és kisebb zászlós urak, mint említettem már, összesen 144-en.

Az alsó tábla tagjainak számát nem tudom. Fáradással járna ezt a számot biztosan kipuhatolni. Megközelítőleg azonban megmondhatjuk. A tájékozásban segítségül vehetjük az 1825-iki országgyűlést, melyet az előző legutóbbi országgyűlésről ép annyi idő választ el, a mennyi az 1741-iket elválasztotta előzőjétől.

1825-ben a megyei és kerületi s horvát követek száma 105 volt. Kétségtelenül 1741-ben is ennyi.

A városok, székes káptalanok és javadalmas apátságok követei 1825-ben összesen legalább 120-an voltak. Ezt megközelítő szám lehetett 1741-ben is.

A távollevő főrendek s a főrendü özvegy asszonyok



követei 1825-ben 291-en voltak. Ennek felét, vagy 150-et felszámíthatjuk 1741-re is. S a királyi tábla tagjaiként legalább húszat.

Íme, tehát több mint ötszáz férfiúnak kellett és lehetett a kézcsókhoz járulni. S bizony oda járult mindenki, a ki csak tehetett. És pedig nem gyorsan, nem rohanvást. A sok öreg úr, a sok nagyméltóság és fő tiszt viselő, a lassú mozgáshoz szokott sok érsek, püspök, apát és kanonok bizony nem ugrándozott nagy sebességgel. A kardok s díszöltönyök se engedték volna a gyorsaságot.

Ha minden perczen négy ember végezte is a kézcsókot: akkor is több mint két órai időbe került a sok szertartásnak csupán ez a része. Hát még a sok fogadtatás és bemutatás és üdvözlő beszéd az ország nevében, Pozsony vármegye és Pozsony városa nevében s a többi másféle udvari hókusz-pókusz.

Bizony ez ünnepnek nem elég komoly, de mulatságnak elég unalmas.

Honnan ered a kézcsók s mi ennek a története?

Darwin és Spencer törvényei adnak erre nézve felvilágosítást. Az állat szeretettel nyalogatja azt a társát vagy kölykét, a kit szeret. Az embernek is az állati része a legigazabb része. A mit az állat a nyelvével végez: azt az ember szebb és gyöngédebb módon ajkaival végzi s nevezi csóknak. Sok ezer éves szokás. Az első keresztények a szent csókot is divatba hozták. A közéletben és irodalmi elnevezésekben százféle csókot ismerünk.

Nálunk a tisztelet csókja nagyon régi a kézcsók alakjában. Apának, anyának, öreg szülőknek, öreg és előkelő férfiaknak és nőknek kezet csókolni szokásban volt régóta. Valamint a papnak és szép asszonynak is.

Azonban a királynak s királynőnek kezet csókolni más. Szeretet és tisztelet is lehet e csókban, de ez természeténél fogra mégis csak hódolati csók. Megcsókolni azt a kezet, mely uralkodik s vagy ád vagy elvesz, vagy áld, vagy sújt, a melytől tehát félni is kell; ez a hódolati csók. XIV. Lajos, a hatalmas király, udvari szertartássá s alattvaló kötelességgé tette hűbéresei s udvari méltóságaira nézve a kézcsókot. Még Mária Terézia férjére nézve is, a míg ez vagy apja mint Lothringen herceg az ő hűbérese volt.

Mária Terézia 1741-ben 24 éves volt s már négy év óta menyecske. Szép is, fiatal is, királynő is, menyecske is: négy különös ok arra, hogy a karok és rendek szívesen törekedjenek neki kezet csókolni.

Vájjon szép keze volt-e? Nem tudom, de bizonyosnak tartom. Erős kézi munka el nem torzíthatta alakját, erős napsütés és időviszontagság meg nem barníthatta színét s el nem ronthatta bőre finomságát. Elég kövér volt már ekkor is s ujjainak ízein s keze fején kiképződhetek azok a finom dombocskák és bájos körvonalak, melyek a női kezet oly csodálatos széppé teszik. Az egész női testen talán, a szemet és ajkakat kivéve, sehol sincs oly kis területen annyi szépség összehalmozva, mint a kézfejen.

Ha jól emlékszem, Hugó Viktor énekli meg egyik gyönyörű költeményében, hogy az Isten miként alkotta meg mosolyból, sugárból és illatból a női kéz szépségeit s hogy a mikor az Isten a nagy munkában elszunnyadt, miként lopódzott oda az ördög s miként helyezett a nő ujjaira körmöket.

De talán téved a nagy költő. Hiszen a szép köröm a női kéz szépségét csak emeli s nem csökkenti. A köröm három színe gyönyörű változat a kézfej és ujjak színei között.

A női szépségek közt a kéznek szépsége a legállandóbb. Disraeli azt mondja egyik igen kedves regényében, hogy a kéznek szépsége nem is múlik el a halálig. Valóban igen sok agg nőnek igen szép keze van még akkor is, a mikor már egykori gazdag szépségének minden kincse elenyészett.

A pozsonyi országgyűlés karai és rendei a nemesi előjogok sérelmének tekintették, ha a főrendek kezecskölhetnek a királynőnek, de a köznemesek nem.

Ez nem egészen világos előttem.

A nemesi előjogokat Werbőczy, a százados gyakorlat és az országgyűlési törvények állapították meg. Ám ezek egyike se szólt soha a kézcsókról. El se lehet képzelni, mit vesztett volna azzal a nemesség, ha a királynőnek nem csókolhat kezecskét.

Csak képzelődés s üres hiúság szülhette a jogsérelem gondolatát. Werbőczy azt mondja s egykor úgy is volt, hogy a köznemes a nemesi előjogok élvezetében ugyanolyan, mint a főrendű nemes s köztük közjogi

különbség nincs. Már most a vármegyei követek úgy vélekedtek, hogy ha a főrendeket kézcsókra bocsájtják, de a vármegyék követeit nem: akkor Werbóczy parancsát megszegik s főrendi és köznemes közt különbséget tesznek.

Ebből állt volna az előjogok sérelme.

Csakhogy ennek az orvoslása sokkal könnyebb és férfiasabb lett volna akként, ha kimondja az országgyűlés, hogy az alsó tábla tagjai nem mennek kézcsókra s nem engedik meg, hogy a főrendek is meheszenek. Elvégre az országgyűlés a törvényhozásban egyenlő jogú fél a királylyal. Miért csókoljon hát kezét a királynak, ha a király se csókol kezét az országgyűlésnek.

Mindez azonban ma már csak vígjátékba való okoskodás. Sok minden elmúlt és sok mindennel együtt az udvari kézcsók régi divatú szertartása is.

De bizony nevetni való hiábavalóság volt akkor is.

Fiatal, üde, illatos szép asszonynak kezét csókolni ugyan pillanatnyi, de nemes élvezet. Mint mikor az ember egy szép érett gyümölcsöt ehetik. Csakhogy a gyümölcs helyett a gyümölcs száraz héját enni még se kívánatos élvezet s a meleg, sima szép női kéz helyett a szarvasbőr-keztűt csókolni mégis ostobaság.

Pedig abból állott a királynő kézcsókja. Ugyan hogy is állhatta volna ki a királynő, hogy egyszerre és egymásután ötszázán csókoljanak neki kezét? Bizony az ő szép kacsója annyi bajusz és annyi nedves ajak érintése után nagyon harmatos talált volna lenni.

Vagy talán kendővel törölgesse kezét? Furcsa lett volna.

A szarvasbőr könnyen túrhetett mindent.

Kézcsók ezen túl is volt még egyszer-mászor, de alkotmányos kézcsók-vitát ezen túl soha se folytatott az országgyűlés.

\* \* \*

Már most álljunk elő röviden a bírálattal.

Hitvány volt bizony ez az országgyűlés s gyávák és eszmétlenek akkori őseink. Mintha Rodostóban örökre kihalt volna a magyar nemzet önérzete.

Az önálló magyar királyi udvart nem állította föl, nem is követelte, sőt valósággal lemondott arról, hogy a történelmi Magyarország külön állami léte ily módon is biztosíttassék.

Még csak azt se mondta ki az országgyűlés, hogy a király oldala mellől, mikor Magyarországra jön, az osztrák főhercegi, német császári és cseh királyi udvari méltóságok pusztuljanak s helyükbe a magyar király udvari méltóságai és az ország zászlós urai lépjenek.

Azt ugyan kimondta, hogy a zászlós urak és udvari méltóságok végezzék a király körüli teendőket, de istenért se mondta meg, mik azok a teendők most és jövődre, úgy hagyott mindent, a hogy volt.

De hát mindez elvégre kisebb fontosságú dolog. A nagy és döntő dolog egészen más.

Kihalt a Habsburg-család, csak egy leánya maradt. Európa haddal támadta meg azt a leányt s végkép

le akart számolni azzal a természetellenes alakulással, melyből akkor a kihalt Habsburgok birodalmi állottak.

A magyar nemzet szabad tetszése szerint alapíthatta meg állami jövődjét.

Vagy azt mondhatta: az asszonykirály nekünk se kell, ha Európának se kell. Legyünk szabadok, függetlenek.

Vagy azt mondhatta: édes jó királynőnk, hagyd a pokolba Siléziát s németországi s olaszországi igényeidet, úgy se érnek azok neked semmit s úgy is elveszik tőled majd valamennyit. Légy magyar király, légy e nagy országnak hatalmas ura, légy hú a magyarhoz, mi Nagy Lajos birodalmát állítjuk föl számodra!

Vagy azt kellett volna mondania: életünket és vérünket áldozzuk érted szépséges királynénk, szétverjük ellenségeidet, biztosítjuk birtokaidat, de a föltételünk az: te is biztosítod állami létünk függetlenségét s magyar fajunk nagyságát és boldogságát.

Az az országgyűlés egyiket se tette, egyiket se választotta.

Hanem a helyett viaskodott azért, hogy kezét csókolhasson a királynőnek.

— — Tenger az, a mi felháborodik a hazafi szívben, a mikor 1741-re gondolunk.

## KOSSUTH LELKE ELSZÁLL.

*(Turinba megyünk. — Hol gyűjtjük a pénzt? — Kossuth már eszméletlen. — A hal-  
dokló mellett vagyunk. — Gróf Károlyi Gábor fogja utoljára kezét. — Én kémelem  
utoljára érverését. — Melyik perczben halt meg? — Mit találtam örökséget? — A  
meztelen holttest.)*

Most van a szent öreg halálának ötödik évfordulója. Kimentem a Kerepesi-úti temetőbe, hogy megnézzem sirját. Magam voltam ott. Igaz, hogy hideg, kelletlen idő volt, alig nyolcz-tíz ember járkált a temetőben. Csak a temetőőrök unatkoztak az utak sarkain. Egyedül voltam Kossuth sírjánál. Csak később jött arra két feketébe öltözött nő. Egy pillanatig megálltak, megnézték az új koszorúk szalagjait s a szalagok fényes, aranyos betűit s aztán tovább mentek ők is.

Eszembe jutottak életének utolsó perczei. Elmondom, a hogy eszembe jut.

Csávolszky Lajoshoz 1894. évi márczius 17-én levél érkezett Turinból. Ruttkayné írta s e levélben e szavak voltak:

Levelet Írtam Eötvös Károlynak. Szeretném, ha már itt volna. Hisz bátyám annyira szerette. Legalább rendezhetné bátyám ügyeit, kinek nincs ugyan vagyona,

de becses emléktárgyak maradnak utána, a melyekre nézve sem én, sem fiai nem tudják végakarátát!

Csávolszky Lajos hordár által egy kis levélben értesített engem és gróf Károlyi Gábor barátomat: Ezt írta: »Ruttkaynéól levelet kaptam, a család sürgősen vár benneteket.!

Szombati nap volt. Estennen kaptuk Csávolszky értesítését. Hozzám Ruttkayné levele még meg nem érkezett. Lehet, hogy korábbi szíves levelére hivatkozott Csávolszknál.

Még azon este táviratoztunk Ruttkaynénak, hogy holnap 18-án indulunk s 19-én Turinban leszünk. Gábor azon kívül Kossuth Ferencznek külön is táviratozott.

Másnap vasárnap volt. Első dolgunk volt pénz után nézni. Tudtuk, hogy a szent öregnek nincs vagyona. Sejtettük, hogy sok fizetni valója lesz. Orvos, cseléd, házmester, talán házbér, boltok, apró adósságok s több efféle.

Azt gondoltam, nemzetünknek szent kötelessége a szent öreg örököseit efféle terhektől megmenteni. Azt gondoltam: szégyen lenne a magyar névre, hogy egy napig is fizetetlenül maradna bármilyen teher s ha azoknak, kik Kossuth körül szolgálatot tettek, azonnal tisztességes, habár szerény jutalmat nem adhatnánk.

Tehát pénzre volt szükségünk, a mely azonban valami nagy mennyiségben se nálam, se gróf Károlyi Gábornál minden pillanatban lenni nem szokott. Akkor se volt.

Reggel legelőször Wahrmann József barátomat kerestem föl. Talán nem veszi rossz néven, ha most



nevét fölemlítem, ő pénzt magánál tartani nem szokott, bankjába vasárnap nem mehetett. Nem volt több nála háromszáz forintnál, odaadta mind. Kijelentette azonban, hogy küld utánunk, ha kell, a mennyi kell.

A mi pénzünk, a mi kezünk ügyében volt, alig ment többre pár ezer líránál. Ezt olasz pénzre fölváltottuk.

Elmentem a Leszámítoló bankba. Valkó igazgatót már ismételve nemes gondolkozása férfiúnak, tapasztaltam. Turinnal való pénzdolgainkat már máskor is nagy előzékenységgel intézte el. Szavamra és váltómra rögtön nyolczezer lírát utalt számomra egy turini bankháznál. Ezen kívül két nagyon előkelő barátom által tizenkétezer forint, mintegy 25—26 ezer lírányi összeg kiutalásáról gondoskodtam Kossuth örökösei kezéhez, hogy nemzetünknek háláját nagy fia iránt, habár parányi részben is, de rögtön leróhassak. Tudtuk mi, éreztük mi, gróf Károlyi Gábor barátommal, hogy mindez semmiség, de mi akkor többet nem tehattünk.

Még útravaló ételről és italról gondoskodtunk, mert én az olasz konyhát ki nem állhatom s aztán útrakeltünk.

Utazásunk rendes volt. Gróf Károlyi Gábor, ki már akkor is nagy beteg volt, Mestrében az átszállásnál elájult, de ismét magához jött. Milanóban estennen kaptuk Kossuth Ferencz barátom táviratát, melyben értesített, hogy atyja kissé jobban van. Ez felvidámított bennünket.

Esti 11 óraker pontosan Turinba érkeztünk. Valami régi vendéglősünk, kinél a múlt évben voltunk szállva,

várt bennünket. Előre értesítettük, hogy hozzá szállunk, de ő szállodáját már megszüntette s ezt közlő levélünk s egyúttal ajánlá a Hotel Torinó-t. Podgyászunkat föl-vitettük és siettünk a nagy beteg házához.

Éjfél felé járt az idő, midőn Kossuth nagy dolgozó szobájába értünk. Giorgio, a komornyik már ismert bennünket, beeresztett. A szoba üres volt, a család tagjai a beteg szobájában voltak. De a nagy pamlagon egy ősz férfialak feküdt s mélyen aludt. Léleketét, mozdulatát se vettük észre. Első pillanatban mind a ketten azt gondoltuk: ez a nagy beteg. Ambrozovics volt, a család közel rokona, kit az ápolás és fáradtság már elnyomott.

Lassan, lábujjhegyen benyitottunk a beteg szobájába. Ott volt Kossuth Ferencz és Tivadar, Helfy Ignác, Basso orvos és egy fiatal egyetemi tanársegéd.

Kossuth az ajtó mellett ágyon feküdt paplannal takarózva. Láza láthatóan nagy volt. Szája és szép kék szemei nyitva. Homloka és két arcza piros. Apró, gyors lélekzettel nehezen pihegett. Jobb kezével gyakran törekedett a paplant magáról lerázni. Ferencz egy fehér porcellán szópókás csészéből gyakran pár csöppnyi tejjel kínálta. Teljesen eszméletlenül volt. Minket már nem ismert meg s Tivadar azt mondta, már őt se. Ő is csak egy vagy másfél nappal előbb érkezett, mint mi.

Néhány perczig fájdalmasan néztük a század egyik legnagyobb alakjának kínos vonaglását, azután átmen-tünk ismét a dolgozó szobába, hol Ferenczcel és Tivadarral tán félóráig társalogtunk. Társalgásunk a

betegség körül forgott. Ruttkayné, ki szintén beteges volt s egy másik lakosztályban pihent, ez éjszakán már meg nem látogathattuk.

De mi se sokáig késtünk ott. Gróf Károlyi Gábor maga is beteg s a múlt egész éjjeli és nappali utazásban mindketten kimerültünk. Magunk mellé vettük dr. Bassot, vacsorázni elmentünk a Caffè Parigiba s hajnali három óraker lefeküdtünk.

Másnap kedden 20-án mind délelőtt, mind délután az egész időt kevés kivétellel a beteg körül töltöttük. Ferencz szíves meghívását, hogy az ebédet és vacsorát náluk költjük el, hálás köszönettel el kellett mellőznünk. Ruttkayné is ismételve meglátogattuk, ki igen kegyesen és barátságosan fogadott bennünket s részletesen elbeszélte, minő jó szívvvel emlékezett meg rólunk naponként a nagy beteg, míg a tüdőgyulladás ágyba nem döntötte s erejét és eszméletét el nem rabolta.

Délelőtt két egyetemi híreves orvostanár jött a kezelő orvosokkal tanácskozást tartani. Megállapították, hogy a beteg menthetetlen s legkésőbb az éjszakán át a halálnak be kell következni. Rám a két tanár úgy külsőleg és első pillanatra nem tett kedvező benyomást.

A két ifjú Kossuthot ez utamban láttam először. Első pillanatra igen jó vélemény és nagy rokonszenv támadt bennem irántuk. Sokoldalú ismeretet és jelentékeny mérvű tudást s kivált Tivadarban férfias nagy erélyt vettem észre.

Kissé élcelődő kedvre hangolt Ferencz, midőn előttem komoly képpel, hosszan és szakszerűleg fejtegette a

magyarázta, hogy hányféle a tüdőgyulladás, mi e betegségnek az általános jelleme, miben különbözik egyik a másiktól? — Mintha én ezt éppen úgy nem tudtam volna, mint ő s mintha akár ő, akár én akármit is tudnánk biztosan e betegségről.

Meglepett azonban, igazán meglepett, hogy a mikor kérdeztem, milyen magas, hány fokú a nagy beteg láza: Ferencz azt felelte, hogy az orvosok ezt nem mérik.

— Micsoda? Hát nincs a háznál hőmérő?

— Nincs!

No hiszen szegény Bassónak kellett e miatt tőlem eleget hallani.

Este vacsora után pontban nyolcz órakor mentünk be a beteghez. Arcz, fekvés, minden külső jelenség úgy volt, mint napközben. Csak az áll volt sárgásfehér, onnan minden pirosság eltűnt. És csak a fej fordult gyakrabban hol jobbra, hol balra. A tejet már ekkor nem nyelte el. A lélegzetvétel némileg gyorsabb, fulasztóbb, szaggatottabb volt.

A mint beléptünk, Gábor rögtön megfogta a beteg jobb kezét s a beteg megragadta Gáborét. Nem is eresztette el haláláig. Ott ült ágya mellett több mint harmadfél órán át.

Az orvosok azt mondták: ez már agónia, ez már haldoklás. Én még mindig csak erős láznak tartottam s a collapsus nyomait nem észleltem. Meg kell jegyez-nem, hogy szakértő ebben nem vagyok. De mégis erős aggodásom közben is kíváncsi voltam a láz megköze-lítő nagyságát megismerni.

A fontoskodás nem természetem. Órámat nem vettem elő. De a nagy beteg kézcsuklójára pontban félkilenc-kor rátettem mutatóujjamat s kémleltem és olvastam az érütést. Sokáig ismételttem magamban az érütés ütemét s mikor már azt hittem, hogy az ütem időpontjait nem tévesztem el, kiléptem a másik szobába, órámat elővettem s az ütemet magamban ismételve, az érütést leolvastam. A szám, a mely így kijött, 110 volt. Tudom, hogy ez nem biztos, de mégis megközelítő. Az érütés különben erős és szabályosan egyforma volt.

Ekkor kimentem az ebédlőbe, hol vagy 15—20 hirlaptudósító szivarozott és társalgott hangosan. Rákosi Vikornak mondtam, a mint emlékezem, hogy még mindig erős a láz, még mindig nem hiszem, hogy az utolsó perczeknél vagyunk.

Tizedfél órakor újra kémleltem az érütést. Akkor már szabálytalan volt. Egyik ütés gyenge, másik erős és rohamos, gyakran el-elmaradó. A szív már kezdte a szolgálatot felmondani.

Ezt is közöltem a hirlaptudósítókkal. Ekkor már kétségbeestem magam is.

Egyszerre az ifjú Ambrozovics kilépett a betegszobából s elkiáltotta e szót: »meghalt«.

Órámrá néztem, 10 óra 50 percz volt. A szent öreg ekkor vette utolsó lélekzetét.

A bekövetkező zavarra, a betóduló tudósítókra, a családtagok fájdalomának kitörésére nem emlékezem biztosan. Valami sajátságos bágyadság és tompultság

vett rajtam erőt s némán mozdulatlanul támaszkodtam háttal a dolgozószoba nagy asztalához.

Ferencz benn volt a halottas szobában. Tivadar szigorú és komor arcczal s nagy léptekkel járt föl és alá a dolgozószobában. Fájdalmába és gondolataiba volt elmerülve. Helfy és neje egy ablak két sarkában könyeztek csöndesen.

Egyszer megáll Tivadar s a falióra néz, mely egykedvűen ott ketyegett a falon s féltizenkettőt mutatott.

Felállt a pamlagra, visszaigazította a mutatót 10 óra 55 perczre s megállította az órát.

— Ekkor halt meg, úgymond.

Az én órám szerint öt percczel tévedett. Nem igazítottam ki a tévedést.

Mindegy volt már.

A nagy szellem repült már akkor a csillagok felé. És repült haza elhagyott honába, édes jó magyar nemzetéhez!

Ott aludta már Kossuth az álom nélküli örök álmat abban a kis benyíló szobában, a hol halálos betegségét végig szenvedte. A tudósítók nyargaltak a táviróhelyre szanaszét s az előbb még oly zajos ház egyszerre kiürült és néma lett. Kimerültek és elfáradtak a családtagok is.

Károlyi Gábor gróf mutatta jobb kezefejét.

— Nézd édes vajdám, még most is meglátszanak az öreg kézszorításának nyomai.

Az ő szavajárása szerint Kossuth volt az »öreg« s én voltam az »édes vajdám«.

És csakugyan a közel három órán át tartó kézszorítás nyomai még félóra múlva is látszottak Gábor puha izomzatú kezefején. Mert Kossuth kézszorításából csak a halál pillanatában tudott kibontakozni. Előbb nem is akart.

Éjfél felé mi is el akartunk távozni, előbb azonban még egyszer megakartuk nézni a halottat. Benyitunk a hálósobába. A halott mellett egyedül volt Basso s kegyetlenül masszálta a holttestet. Nyakát, mellét, karjait. Majd a falnak estünk bámulatunkban.

— Mit csinálsz te szerencsétlen? kiáltott rá Gábor.

— Próbát teszek, még egy próbát teszek.

Pedig szemei majd leragadtak az álomtól s szája tátva volt a kimerültségtől. De azért csak tovább abajgatta a halottat. Karon fogtuk s úgy lódítottuk ki.

Éjfélkor mentünk mi is a táviróhivatalba. Szanaszét küldtünk pár száz líra árú táviratot a mieinknek. Értesítettük az »Abbázia« kávéházat is, hol politikai barátaink összegyűlve váraкоztak.

Azután mentünk vacsorára. Megint csak a hajnal vetett bennünket az ágyba.

Szerdán délelőtt, 21-én Kossuth Ferenczcel és Tivaddal tanácskoztunk a további tennivalóról. Délfelé elmentünk bankárunkhoz, hol Ferencz volt a pénzfölvételnél az én személyazonossági tanúm s hol Ferencz és Tivadar számára is azonnal folyóvá tették az én gondoskodásomból odautalt tizenkétezer forintot. Ferencz vette föl mindenféle színű líra-bankjegyekben s ő nyugtatta ki.

Én is megkezdtém a családtagok értesítése nélkül és csupán Gáborral értve egyet a mi külön pénzkészletünk diszkrét kiosztását. Csak Basdo és Giorgio adták meg kérdéseinkre a szükséges útmutatást. És némely dolgokban az áldott Ruttkayné.

Minden valamelyes összegről megnyugtató iratot szereztem. Csak Giorgiotól s a házmestemétől és a város által a kapu elé rendelt díszőrségtől nincs nyugtám. Ezek ajándékai kisebb összegek voltak.

A házmesterné öreg, fölötte kövér s mindig mosolygó asszonyosság volt. Éjjel-nappal ott ült a kapu alján bal-felől egy üveges ketreczben. Mikor nekiadtam kis adományomat, kezet akart csókolni, de nem tudott karosszékéből fölemelkedni.

— Jó emberek, nagy urak a magyar urak! Ezt tízszer is elmondta.

Ebéd után Ferencz átadta nekem a szekrények kulcsait, hogy Gáborral és Helfyvel együtt nézzem át az iratokat. Nincs-e politikai, vagy egyéb végrendelet, mely esetleg a temetés iránt is intézkednék.

Végignéztem futólag az újabb időbeli, az utolsó hónapokból eredő összes leveleket. Az utolsó két-három hónapról legtöbb volt Hermán Ottótól gondosan egymásra rakva az íróasztal egyik fiókjában. Nem olvastam el egyet se. Volt másoktól is sok. Helfytől is. Találtam nem egyet, melyben csúnya árulkodás volt én ellenem. Tudtam én azt! Nem is voltam rájuk kíváncsi. A neveket is elfeledtem készakarva. Szegény jó Károlyi Gábor barátom kíváncsibb volt. ő át akart nézni néhányat.



Igaz, hogy neki is, nekem is végtelenül fájt, hogy a boldogult nagy férfiú az utolsó években kettőnk ellen nem egyszer annyira fel volt bujtogatva, holott tetteiben is, áldozatkészségben is, elvekben is senki se volt igazabb híve, mint mi ketten. Senki! Kötelességünk volt a tett is, az áldozat is, az elvhűség is. Nem is tudott a szent öreg áldozatainkról semmit. Nem tudtak s tán ma sem tudnak fiai sem. De van még élő, a ki tud s tudnak beszélni az okiratok.

De én most még beszélni nem akarok. Majd más-kor, majd később, vagy majd ha szükséges lesz! Ha ki nem kerülhetem.

Az íróasztal egyik fiókjában öt ragy hat kopott, elnyűtt régi bőr zsebbeli tárczát találtam. Üres volt valamennyi. Egyetlenegyben találtam öt darab egy-egy lírás rongyos bankjegyet.

Öt líra! A mi pénzünk szerint mintegy két forint!

Két forint!

Ekkora örökséget hagyott maga után Kossuth Lajos!

A ki hetven esztendeig volt a magyar nemzet köztisztviselője! A ki nagy országnak, Magyarországnak volt mindenható kormányzója! A ki két európai nagyhatalom ellen folytatott háborút! A ki száz millió forinttal szervezett hadseregeket! A ki egyik trónjától fosztotta meg a Habsburg-családot! A ki két nagy nemzetnek, az olasznak és németnek világtörténelmi harcaiban oly nagy szerepet vitt! a kivel császárok, királyok, fejedelmek, hadvezérek tanácskoztak! S a kinek tanácsát oly gyakran elfogadták!

Ennek az embernek, mikor meghalt két forint volt összes vagyona. Pedig élni is szegényül élt.

Azon a széken ültem, melyen ülve írta meg nagy műveit. Jobbfelelmen Helfy állt, balfelelmen Károlyi Gábor. A két ifjabb Kossuth távolabb egymással beszélgetett. Mikor az öt lírát megtaláltam, rettentő fájdalom szorította át szívemet. Gáborra néztem, ő is rám nézett villogó szemekkel. Felhúzott ajkai közt fogait csikorogatta. Akkor szokta ezt tenni, mikor valami nagy fájdalom kitörését akarta elnyomni lelkében, ő is azt érezte, a mit én. Fölálltam arról a székről s Gáborral átöleltük egymást. Akkor sirattam meg igazán először Kossuth Lajost!

E jelenetről sokszor beszéltünk egymással is, benső barátaink körében is. És sokszor megtisztult lelkünk arra a gondolatra, hogy a nemzedék hálátlansága mi kettőnket talán még se terhel. Hiszen mi a legjobb lelkiismerettel erőnk erejéig teljesítettük kötelességünket.

— — Találtam egy másik nagyobb alakú, de szintén ócska tárczát is egy szalaggal összekötve. Abban voltak a hű feleségnek s a kedves leánygyermeknek emlékül eltett hajfürtjei. A kik már rég ott porlanak a genuai campo santo tengerszéljárta magasain. És abban voltak azok a hervadt virágszálak, melyeket hitvese és jó gyermeke sírjáról szakított Kossuth, valahányszor meglátogatta azt a sirt.

»Kedveseim sírjáról«: e szavakat írta egyik-másik száraz virág alá. De sokat és sok kedves szomorúságot irt annak a kopott tárczának napló-lapjaira egyebekről

is. Tárd nemzetünk elé mindezt, tisztelt barátom Kossuth Ferencz! Minden vezérczikknél többet ér ez — hidd el nekem.

Bementünk a halottas-szobába is. A halott már rendesen feküdt, mintha aludnék, behunyt szemekkel az ágyon. Egész alakja körül volt hintve apró szirmú alpesvölgyi sárga virággal, mintha koszorú venné körül az egész termetet.

E szobában volt egy keskeny, magas, több fiókú szekrény. Itt voltak legértékesebb diplomáciai iratai. Itt se találtunk végrendeletet.

És sehol se találtunk.

Megkésztettem kutatásainkról a jegyzőkönyvet. Aláírtuk hárman. Áadtam Kossuth Ferencznek. Másolatot nem vettem róla magamnak.

A következő napon Gáborral és Bassoval benytünk véletlenül egy terembe. Üres terem, közepén gyalult fenyőfa nagy asztal s az asztalon mezítelenül hanyatt fektetve a holttest. Az orvosok így rendelték, hogy a bebalzsamozást végezhessek.

Sokáig néztem a holttestet. A fénylő homlokot, a most is domború mellet, a csonttá fonyadt kezeket és lábakat, a féloldalra görnyedt gerinczet, a kilenczvenkét év súlya alatt aszúvá vált egykor hatalmas alakot. A ki ideálja volt férfiaknak, nőknek egyaránt.

Mivé lett! Mivé lett!

Egykor talán leírom gondolataimat, melyek ekkor agyamban és szívemben támadtak. Most nem.

Én a koponya körületét mértem meg a homloktól

le a két fül tövénél a lamdavarrat felső csúcsa irányában. Nem volt pontos mérés, tudom; — 58 és fél centiméter volt a mérés eredménye.

Gábor pedig elővette kis ollóját s a hófehér fényes hajfürtökből a fül tövénél levágott egy kis pamatot. Csináltatott szétnyitható kis üvegburkot, mely aranycsavarral volt bezárva. E burokba bele tett néhány szál haját s az alpesvölgyi sárga virágokból egy bugás szirmot. Talán tizenkettő készült így. Bizonyítványt irtunk alá mindegyikhez: én, gróf Károlyi Gábor és dr. Basso Amoux, hogy igazoljuk a hajfürt azonosságát. Barátaink közt osztottuk el.

Ez a kis üvegburok minden emlékem Turinból.

Másnap elváltunk egymástól.

Kossuth Ferenc elutazott Nápolyba. Gróf Károlyi Gábor elutazott Genuába: Kossuthné és Vilma leánya hamvait a sírból kiemelni s hazánk földjére visszahozni. Közös költségül, melyen aztán megosztottunk, én adtam ez útra Gábornak ezer lírát. — Én pedig Tivadarnál bevártam a főváros küldöttségét s a mint megérkezett: hazaindultam.

Gábor nem volt ott Kossuth temetésén. Félholt betegen feküdt ágyában. A nagy út összetörte.

Én sem voltam ott. Én meg a temetés napján Gábort ápoltam, ágya mellett ülve reggeltől estéig.

Távolmaradásunkat nem vette észre senki. Hiszen ott volt a temetésen a magyar nemzet.

## TARTALOMJEGYZÉK

### A MI KIRÁLYNÉNKRÓL.

(Erzsébet magyar királyné s osztrák császárné életét 1898. évi szeptemberben orgyilkos keze oltotta ki. Kiss József, a költő, megkért; írjak heti lapja számára emlékverset. Erre felelet ez a kis czikk.)..... 1

### KI VOLT IRÁNYI DÁNIEL?

(Irányi Dániel, eredeti nevén Halbschuh. Született 1822-ben, meghalt 1892 november 2-án. 1848 előtt publiciszta, 1849 után menekült és bujdosó. A külföldön francia és olasz író.

Újabb alkotmányos életünkben a függetlenségi irány erős h&rczosa. Mocsáry Lajos után a függetlenségi párt elnöke haláláig. Az elnökségben 1892. évi november óta én váltottam föl.)..... 24

VÖRÖSMARTY ELŐFIZETŐL..... 12

### TISZA KÁLMÁN HALÁLAKOR.

(Tisza Kálmán született 1830-ik évi december 10-én s meghalt 1902. évi februárban. A közélet férfja és író. 1861 óta a közjogi ellenzék vezére, 1875 márczius 3-ától belügyminiszter, ugyanez év október 2-tól miniszterelnök 1890 márczius 18-ikáig.

Azóta haláláig befolyásos képviselő. Az országgyűlésen közel négyezerszer szólalt föl.)..... 28

### LEVÉL EGY MENYASSZONYHOZ.

(E levél Schlesinger Magda úrnőhöz szól, a ki 1900. évi január hó 25-én ment férjhez Schlesinger Samu pest-pilis-solt-kiskun vármegyei nagybirtokosnak, bizalmas barátomnak egyetlen leánya. Jeles festőművész. Tekintélyes vagyon fölött

rendelkezik s vagyonánál, műveltségénél s kelleménél fogra képes arra, hogy tisztá magyar s magasabb műveltségű úri szalont vezessen s a magyar műveltségnek a budapesti társaságokban mélyebb és szélesebb terjesztésére jó példát mutasson.)

#### KÜLÖNÖS EMBER.

(Gondol Gábor. — Jogtanárom a pápai akadémián. — Vadkacsa-tudomány a. — Mennyire ismerte a gombokat? — Lakása, életmódja, halála.) .....41

#### A TORPEDÓ-KIRÁLY.

(Whitehead Róbert fiumei gyáros, torpedó-készítő, sokszoros milliomos. Bismarck herczeg násza. 1882-ben meglátogattam, hogy a torpedógyártás némely titkát nagyjából megismerjem. Meghalt 1905. évi október 16-ikán.)..... 49

#### A NAGY ASSZONY.

(Bónis Sámuelné született Darvas Erzsébet. Született 1818-ban, meghalt 1900-ban Férje je ismerősöm volt. Államférfi s utóbb az ország egyik főbírája. 1848-ban tevékeny munkása függetlenségi harcunknak. 1849 után üldözött és fogoly. Fele-sege méltó volt hozzá. Nagy SZÍV, nagy lélek, igaz magyar nő.).....57

#### KOZMA SÁNDOR.

(Kozma Sándor, született Kőröshegyen Somogyvármegyében 1825-ben, meghalt 1897-ben Ügyvéd, megyei tisztviselő, főbíró, utóbb az ország főügyésze 1870 óta. — Irodalmi alkotása-kevés. — Legjobb barátaim egyike.)..... 62

#### BITTÓ ISTVÁN HALÁLÁN.

(A Bittó-család. — A csallóközi nemesség. — A tábor, melyhez Bittó tartozott. — Milyenek látta bujdosó korában Párist? — Hol láttam először? — Miért nem volt nagy szónok? — A Deák-párt bomlása. — Önként hagyja el a miniszterelnökséget).....68

#### EMLÉKEZÉS PULSZKY ÁGOSTONRA.

(Pulszky Ágoston. Született 1848. évi júliusban, meghalt 1901. évi szeptemberben. író, képviselő, államférfi, egyetemi tanár, az észjog és jogbölcselet mi velője, hosszú időn át jó barátom.) ..81

## FALK MIKSA KORÜNNEPE.

(Dr. Falk Miksa született 1828, évi október hó 7-én. Már tizenöt éves korában kezdő író és fordító. Később hírlapíró a legmagasabb szakmában, a politikai iránycikkek alkotásában. A múlt század ötvenes és hatvanas éveiben jeleőbb hírlapírónk nem volt, hozzá mérhető is alig egy-kettő. Ezenkívül jeleőbb íróink egyike. Mint képviselő, a diplomatikai iratok készítésében fölötte kiváló.)..... 88

## BÁRÓ WESSELÉNYI MIKLÓS HÍRES BAJYÍVÁSA.

- I. (Az erdélyi 1834-iki országgyűlés szerkezete.—Napló szerkesztése. — Szász Károly indítványa. — A gubernium tiltó beavatkozása.— Wesselényi buzgalma. — Körlevele a követekhez. — A november 13-iki viharos gyűlés. — A jelkerés. — Wesselényi beszéde. — Báró Nopcsa László bajra hívja Wesselényit.)..... 108

- II. (Wesselényi Szatmárvármegyében. — Hütlenségi pöre. — Bukásán dolgoznak. — Kezdődik a rágalom. — Széchenyi szerepe az ügyben érthetetlen — Ügye b. Jósikával és b. Nopcsa Lászlóval. — Wuimbrand ezredes. — Gróf Károlyi Gyöngynél folyt beszélgetés. — Wesselényi bajra hívja Wurinbrandttot. — A konzervatívek. — A segédek. — Wesselényi borús lelkiállapota. — Végredeletet csinál. — Pesti vívómesterénél. — A bajt Mező-Telegden megvívják. — Wesselényi győz. — Megjegyzéseim.)..... 131

## TÓTH KÁLMÁN.

(Tóth Kálmán jeles költőnk s egykor talán legnépszerűbb költőnk. Született 1831. évi márczius hó 30-án, meghalt 1881. évi február hó 3-án. Együtt voltunk a törvényhozás tagjai. Nem egy táborban voltunk, de nagyon szerettem.)..... 152

## AZ A PATAKI DIÁK.

(Böszörményi László. — A testvérek. — A pataki diák. — Beáll huszárnak. — Huszonhét esztendeig nem látták otthon. — A mikor lopott. — Bónis Samu. — Hogy járta Böszörményi Dani a toborzót? — Elmúlt mindenki.)..... 158

### HOGY HAL MEG A VILMOS-HUSZÁR?

(Hermán János születése, gyerekkora. — Felesége lesz a szép örmény leány. — Veszprémbe kerül. — Honvédhuszárkapitány lesz. — Balesete. — vürhetetlen kinjai. — Hogyan hal meg a Vilmos-huszár?)..... 139

### MIT NEM TUDUNK A DREYFUSZ-ÜGYBEN?

(Dreyfusz katonatisztet katonai bíróság 1895-ben árulás miatt holtig tartó számkivetésre ítélte s a bélpoklosok szigetén, az Ördög-szigeten őrizte. 1899-ben a francia társadalom képzelhetlen forrongásba jött, a mikor az ítéletet újra vizsgálat alá vették. — A vitatkozások zürzavarában a távolból véleményem alakult; miként lehet rájönni az igazságra.) ..... 176

### A NAGY-KÖRÖSI KÁNTOR.

(A város pincesző. — Ruzsi asszony. — Patonay János. — A debreczeni diákok. — Vajda Károlyt kántornak ott fogják. — Milyen kántor? — Leénekl az orgonát.)..... 183

### A LEGÖREGEBB DOKTOR.

(Dr. Fromm Pál. Született 1812-ben, meghalt 1893-ban. Hatvannégy esztendeig volt a főváros előkelő orvosa s több mint negyven esztendeig tisztviselője.)..... 192

### KOSSUTHRÓL.

(Halála évének tíz éves fordulóján.)..... 196

### ÁBRIS GRÓF.

(Gróf Gyürky Ábrahám. Született 1887-ben, meghalt 1901-ben.

— Nemzetsége. — Egyénisége.)..... 200

A TAUSZKI..... 207

### A „LEÁNYÁLMOK“.

(Erdős René ifjú költőnk költeményeinek első kötete e czím alatt jelent meg; Leányálmok. A költő bájos hajadon. Felkér, írjak könyvéhez előszót.)..... 211

VÖRÖSMARTY ELSŐ SZERELMÉRŐL..... 212

JÓKAI MEGHALT..... 220



## JÓKAI UTOLSÓ BETEGSÉGE.

I. (Az aggkori elme gyöngülés, — Én minek nevezném? — Miként merek erről beszélni? — Jókai lassú hanyatlását észreveszem.

— Mit tanácsoltam neki? — Mikor hallottam először Nagy

Belláról?)..... 225

II. (Jókai levélben magához kér. — Válni akar. — várgyalunk, tanácskozunk a válás dolgában. — A bajai Fischer Lipót. —

A nagykőrösi Szalay Pálné.) ..... 236

III. (Az öregség. — Krafft-Ebing tana. — vaylor Alfréd Savamé tana. — További tárgyalásunk Jókaival és nejével. — A nagy költő kedvessége. — Szerelmes versei hitveséhez.)..... 145

## A LELKEK URA.

(Mennyi egy csopron 12 ezer választó? — A régi kortes. —

Mit kell tudni a mai kortesnek? — A lelkek ura. —

A budavári választás. — Ki az az Ehrlich Gusztáv?) . . . . . 252

## A MÓRICZ KÖLYÖK.

(1899-ik évi áprilisban híre futamodott, hogy Sári Móricz meghalt. Az eszi ári nagy perben ez volt az antisemiták koronatanúja. — Én a bíróság előtt „Móricz kölyök”-nek neveztem.)..... 260

## A KÉZCSÓK AZ ALKOTMÁNYBAN.

I. (Az 1741-iki országgyűlés lanyhasága. — A directorium. —

A királyné keze csókolására miért nem mehetnek a köznemesek? — A vita. — A régebbi directoriumok. — A sérelmek. — Az ország zászlós urai.)..... 266

II. (A mágnások vitája. — Az egri püspök. — A kalocsai érsek.

— A bán. — A felirat — A leirat. — Hogy folyt le a kézcsók szertartása? — Mi a csók állatnál és embernél? —

Bírálat)..... 278

## KOSSUTH LELKE ELSZÁLL.

(Turinba megyünk. — Hol gyűjtjük a pénzt? — Kossuth már eszméletlen. — A haldokló mellett vagyunk. — Gróf Károlyi Gábor fogja utoljára kezét. — Én kémlelem utoljára érverését.

— Melyik peresben halt meg? — Mit találtam örökséget? —

A meztelen holttest.) . . . . . 293